

Moderne historieforståelse

Sture Kvarv

Moderne historieforståelse

NOVUS FORLAG
OSLO – 2023

© Novus AS 2023.
ISBN 978-82-8390-125-2
Omslag: Geir Røsset

Denne e-boken er publisert under en Creative Commons BY-SA 4.0-lisens.

Forord

I de årene jeg har hatt mitt virke som foreleser, forsker og professor ved norske forskningsinstitusjoner og læresteder, har samfunnsvitenskapelige problemstillinger vært et hovedfokus. Imidlertid – i de siste ti årene har hovedinteressen knyttet seg sterkere til historiefaglige grunnlagsproblemer.

Den boken som her foreligger er skrevet på bakgrunn av et utall diskusjoner med historikere og filosofer. Viktige spørsmål er hva historikere har oppfattet som endring eller stabilt ved det samfunnet som er underlagt en historiefaglig undersøkelse. I tillegg spør vi oss om og i hvilken grad enkeltmennesker, kollektiver eller ulike kombinasjoner av individuell innsats og sosiale arrangementer har skapt historisk endring.

Kunnskap om historiske agents betydning, samt teknologiske, politiske, økonomiske og kulturelle bidrag til den historiske utviklingen, er alle faglige identitetsmarkører for historikere. Samtidig inviterer slike spørsmål til faglig uenighet og diskusjon innenfor det som kan oppfattes som et flerparadigmatisk fagfelt. Ulike paradigmatisk ståsteder er utgangspunktet for faginterne debatter om sannhetsbegrepet, «idiografi» og «nomotetisk» orientering, eller om kollektivism og individualisme i valg og bruk av metode.

Slike spørsmål som her er antydnet, er viktige grunnlagsteoretiske og metodiske anliggender – ikke minst for alle som vil identifisere seg som *historiker*. Derav følger ulik grad av tilnærming til samfunnsvitenskapene – i særlig grad til statsvitenskap, sosiolog og sosialantropologi.

Et annet spørsmål som vil bli behandlet i denne boken er om forløpet i den historiske utviklingsdynamikken tilsier progresjon over tid, eventuelt tilbakegang. Et utgangspunkt for en slik tematisering er blant annet Thomas Kuhns (1922–1996) vitenskapsteoretiske bidrag i *The Structure of Scientific Revolution*, fra 1962.

Når en leser eller skriver historie, består det praktiske skrivearbeidet av memorering og rasjonalisering av det ofte uklare, uforløste eller det som vanskelig kan identifiseres. Den interessante og tiltrekkende delen av fortidige hendelser som skal fanges opp av historikerne, kan være et produkt av det uplanlagte og tilsynelatende «tilfeldige». Med andre ord må historikeren være sensitiv for også det som i samfunnslivet ikke er et resultat av systematisk, logisk respons på ytre hendelsesforløp.

Det er historiefaglige skriftstykker som er mediet for denne boken. Slike tekster har gjerne utspring i mer eller mindre bevisste sjangervalg. Ulike typer

sjangere som historikere bygger på kan deles inn i komedien, romansen, tragedien og satiren (jfr. Hayden White). Selvsagt finner vi tekster som har elementer fra flere av disse samtidig, og fra også andre sjangere i en og samme tekst. Slike typologiseringer av historiefaglige tekster skal underlegges en problematisering som også er knyttet til norsk forskning.

Konkret har ulike spørsmål blitt aktualisert gjennom faglige bidragsyteres innsats til ulike tider, samt ytre samfunnsskapte begivenheters innvirkning på den faglige debatten. I den grad jeg har knyttet ulike faglige tema til konkrete historikermiljø, er det miljøet i Oslo som det stort sett er referert til.

I en norsk sammenheng skal jeg i særlig grad ta for meg debatten som verserte i norske fagtidsskrifter i tiden rundt 1980, samt utvekslingen av ulike synspunkter på historiefagets teori- og metodegrunnlag ved inngangen til 2000-tallet.

Boken er tilegnet mine kolleger, korrekturlesere, venner og samtalepartnere Nils Gilje, Arne Johan Vetlesen, Olav Smedsrud og Herleik Baklid.

Jeg ønsker deg en god lesing.

Sture Kvarv

Vi kan ganske vist ad eksperimentel vej blive klogere på fortiden ved f.eks. at datere fund ved hjælp af radioaktive metoder eller ved i laboratoriet at undersøge de opskrifter på guldageri, der stammer fra renæssancens alkymister. Men vi kan umuligt lave videnskabelige eksperimenter med de tanker, følelser og motiver, der har været afgørende for mange af de vigtigste historiske hændelser. Vi kan kun søge at forstå dem ud fra et meget mangelfuldt og måske modstridende kilde-materiale. Og denne forståelsen vil uundgåeligt være påvirket af historikeren og hans tid (Kragh 2014:40).

Innhold

Kapittel 1: Introduisering av vitenskapsbegrepet	11
Innledning	11
1.1 «Vitenskap»	11
1.2 Problematisering av grensetrekking mellom vitenskap og andre aktiviteter	11
1.3 Vitenskap som «sannhetssøkende» aktivitet	13
1.4 Vitenskap og erkjennelse	14
1.5 Intersubjektivitetskravet	16
1.6 Konstruksjonen av «fag»	18
1.7 Sammendrag	20
Kapittel 2: Karakteristika ved faghistorien	22
Innledning	22
2.1 Historie som fag	22
2.2 Historie – et fag i endring	25
2.3 Det moderne historiefagets historie	27
2.4 Sammendrag	39
Kapittel 3: Historieforskingen	41
Innledning	41
3.1 Den historiefaglige forskningsprosessen	41
3.2 Studiet av det generelle og spesielle	43
3.3 Historie og samfunnsfagene	48
3.4 De to kulturer	51
3.5 Historismen	53
3.6 Sammendrag	56
Kapittel 4: Vitenskapelige forklaringer	57
Innledning	57
4.1 Vitenskapelige forklaringer	57
4.2 Historie og intensjonale forklaringer	58
4.3 Kausale forklaringer	62
4.4 Funksjonsforklaringer	65
4.5 Sammendrag	66
Kapittel 5: Historie i vitenskapsteoretisk lys	68
Innledning	68

5.1 Den tidlige positivismen	68
5.2 Empirisme	70
5.3 Positivistisk faghistorie	71
5.4 Historisme og klassisk hermeneutikk	75
5.5 Opptakten til «moderne» hermeneutikk	78
5.6 Den historiske skole og utviklingen av moderne hermeneutikk	79
5.7 Hans-Georg Gadamer	80
5.8 Gadamer og interpretivismen	83
5.9 Horisontsammensmeltning	84
5.10 Kulturrelativisme	86
5.11 Hermeneutikk før og nå	87
5.12 Sammendrag	88
Kapittel 6: Historisk tid	89
Innledning	89
6.1 Tid som grunnoppfatning	89
6.2 Fra «det moderne» til «det postmoderne»	93
6.3 Sammendrag	99
Kapittel 7: Historiefaglig metode	101
Innledning	101
7.1 Kildespørsmålet	101
7.2 Bruk av kilder i eldre historie	107
7.3 Kildegransking	108
7.4 Granskingsprosessen	110
7.5 Kildetyper	111
7.6 Sammendrag	112
Kapittel 8: Kuhn og Popper	114
Innledning	114
8.1 Å gjøre historien «meningsfull»	114
8.2 Thomas Kuhns paradigmateteori	115
8.3 Inkommensurabilitet	118
8.4 Den vitenskapelige utviklingen – brudd eller kontinuitet?	119
8.5 Paradigmateteoriens anvendelser på ulike fagområder	120
8.6 Verifisering og falsifisering	121
8.7 Popper, historisme og <i>historisisme</i>	125
8.8 Inspirasjonen fra Popper	127
8.9 Skrittvis planlegging	128
8.10 Kritikk av Popper	130
8.11 Sammendrag	130

Kapittel 9: Foucault og White	131
Innledning	131
9.1 Michel Foucaults historieforståelse	131
9.2 Foucault og moderniteten	136
9.3 Å stille spørsmål ved «det som tas for gitt»	137
9.4 Institusjonshistorie	138
9.5 Fra historisk «sannhet» til diskurs	140
9.6 Kritikk av Foucault	142
9.7 Hayden White som historieforteller	143
9.8 White og den «postmoderne» utfordringen	145
9.9 Kritikk av White	147
9.10 Sammendrag	148
Kapittel 10: Historieforskningen i etterkrigstiden	150
Innledning	150
10.1 Historiefagets vitenskapelige grunnlag	150
10.2 Kollektivism, individualisme og rasjonalitet	151
10.3 Historie – et samfunnsfag?	155
10.4 Idiografi, nomotetisk orientering og Stein Rokkan	159
10.5 Et mangfoldig historikermiljø	162
10.6 En opptakt til et historiefaglig oppgjør	165
10.7 Grunnlagsteoretisk debatt	166
10.8 Sammendrag	167
Kapittel 11: Den historiefaglige «sannhetsdebatten»	168
Innledning	168
11.1 Erling Sandmo og debatten i historisk tidsskrift	168
11.2 Ottar Dahl	171
11.3 Knut Kjeldstadli	174
11.4 Tor Egil Førland	175
11.5 Sammendrag	178
Kapittel 12: Avslutning	179
Innledning	179
12.1 Historiefaglige begrensninger	179
12.2 Kravet til metode	179
12.3 Kildegransking	181
12.4 Historiefaget – et samfunnsfag?	181
Mitt eget sluttord	182
Litteratur	183
Personregister	192

Stikkordregister	195
Ordforklaringer	197

Kapittel 1: Introduisering av vitenskapsbegrepet

Innledning

I dette første kapitlet skal vi ta for oss vitenskapsbegrepet. Vi spør oss hva som karakteriserer «vitenskap», som er en særegen aktivitet i forhold til andre aktiviteter i samfunnslivet. Tradisjonelt har vitenskap vært forbundet med søken etter «sannhet», og med ulike typer forskning, erkjennelse, metodikk og teorier om sammenhenger mellom ulike fenomener. Samtidig er ulike typer forskningsaktiviteter forankret i sedvane og ulike sosiale konvensjoner for adferd i en strengt definert kontekst. Dette skal vi se nærmere på i det følgende.

1.1 «Vitenskap»

Vitenskap har gjort sitt inntog på alle områder av samfunnslivet og er blitt så innvevd i andre typer aktiviteter, at det i enkelte tilfeller er vanskelig å skille vitenskapelige aktiviteter fra andre aktiviteter. Vitenskapelig frembrakt kunnskap er blitt nødvendig for å opprettholde virksomheten i offentlige institusjoner og private bedrifter. Eksempler er den forskningsbaserte kunnskap som fremskaffes gjennom evaluering av offentlig initierte prøvetiltak innenfor skole, helse- og sosialtjenester (Phillips, D.C, 1987:60–62).

Spørsmålet om grensene mellom vitenskap og andre aktiviteter har derfor stor allmenn interesse. Hvor en setter grensen mellom vitenskap og andre former for aktivitet er et spørsmål som ulike vitenskapsteoretiske tradisjoner og retninger gir forskjellige svar på. Noen vitenskapsteoretikere har lagt vekt på det som er felles for vitenskapelig og annen aktivitet i samfunnet. Vitenskapen både påvirker og er påvirket av samfunnet/historien. Disse vil hevde at det ikke finnes noen klare grenser. Andre vitenskapsteoretikere har vært opptatt av det unike ved vitenskapelig aktivitet og har trukket opp klare grenser. Disse vil hevde at vitenskap, i motsetning til andre aktiviteter, har som viktigste målsetting å finne «sannhet» i betydningen objektive fakta om verden (Næss 1974:14–15).

Til tross for en gjennomgripende fornuftstenking innenfor alle områder av samfunnslivet, utgjør myter og «marginal vitenskap» fortsatt en viktig del av menneskers erfaringsgrunnlag (Giere 1991:103–106).

1.2 Problematisering av grensetrekking mellom vitenskap og andre aktiviteter

Fremveksten av det moderne samfunnet er beskrevet på mange ulike måter og gitt ulike betegnelser. «Den vitenskapelige revolusjonen» er et uttrykk som er brukt for å beskrive overgangen frem til moderne tid – en periode som strakte

seg fra 1500–1600-tallet. Som vi skal ta for oss etter hvert, må vi imidlertid vurdere den vitenskapelige og teknologiske utviklingen som prosesser i forskjellig takt og tempo fra område til område i ulike deler av verden.

At vitenskap er en sannhetssøkende aktivitet, er en alminnelig utbredt oppfatning. Motsatsen til vitenskap er tro og mytologi. *Opplysningstiden* (ca. 1690–ca. 1800) var preget av en utbredt tiltro til menneskets fornuftsevner og evne til å frigjøre seg fra naturens og mytenes herredømme ved hjelp av fornuften. Filosofer og samfunnsteoretikere har til ulike tider ment at det grunnleggende utgangspunktet for opplysningstanken var menneskets ønske om å beherske naturen. Med sin kløkt utnytter mennesket naturen gjennom å avsløre dens lover. Dermed mister mytene og overtroen sin eksistensberettigelse og sitt herredømme over mennesket.

Opplysningstiden kan på mange måter assosieres som et stor «frigjøringsprosjekt» – et oppgjør med myter, ufrihet og intoleranse. I særlig grad tok mange avstand fra religiøse institusjoner og dogmer, mens frihet, fornuft og en tro på «fremskrittet» ble etablert som de nye forbildene. I opplysningsarbeidet skulle «fornuften», i betydning det sanne og nyttige, være den drivende kraft for menneskets og samfunnets utvikling.

Men gjennom tilsvarende som for naturen, å forsøke avsløre «samfunnets lover» for derigjennom å beherske samfunnet, ble naturherredømmet erstattet med et samfunnsskapt herredømme over menneskene (Lübcke, Poul 1987: 239–244). Ifølge Troels Nørager, er opplysningens mytologiske trekk først og fremst knyttet til dens iboende tendens til å ville være total – samtidig med at den vil avskjerme seg fra kritikk (Nørager 1987:75).

I definisjoner av «vitenskap», er det også gjort forsøk på å etablere et skille mellom vitenskap og «hverdagserfaringer» (Phillips, D.C 1987:92–93). Michael Polanyis begrep «tacit knowledge», er nær beslektet med begrepet hverdagserfaringer – i den forstand at både hverdagserfaringer og taus kunnskap er ikke-eksplisert kunnskap. Slik kunnskap omfatter mange typer opplysninger, illustrativ og tekstlig informasjon. Disse danner til sammen et utgangspunkt for teorier og modeller. Polanyi og Thomas Kuhns var begge sterkt opptatt av paradigmatisk endringer og vitenskapelige revolusjoner. Dette skal vi komme tilbake til.

At den tause kunnskap er ikke-eksplisitt, betyr at mennesker ikke er i stand til å uttrykke kunnskapen med ord. Etter min oppfatning, kan taus kunnskap være av stor betydning for vitenskapelig aktivitet, men i seg selv er taus kunnskap ikke-vitenskapelig kunnskap. Dette har sammenheng med at den tause kunnskap aldri kan innfri (og heller ikke har ambisjoner om å innfri) *intersubjektivitetskravet*. Som vi skal komme tilbake til, er intersubjektivitetskravet helt sentralt for å kunne skille forskningsbasert kunnskap fra annen kunnskap.

Imidlertid er vi selvsagt avhengige av hverdagserfaringene fordi de gjør det mulig å forholde oss til både menneskeskapte og naturskapte omgivelser. Slike

erfaringer bygger på usystematiske og intuitive observasjoner av det som vi har rundt oss. Gjennom hverdagerfaringene tar vi mye for gitt ved interaksjonen menneske – omverden. Men nettopp det å ta mye for gitt og samtidig basere erfaringer på usystematiske og intuitive observasjoner, er «uvitenskapelig». Likevel – også i vitenskapelig praksis tas mye for gitt, selv om det er et ideal at alt ved den vitenskapelige praksis skal gjøres eksplisitt. Det bør presiseres at eksplisitteringen er et høyere ideal innenfor den positivistisk-kvantitative tradisjonen, enn innenfor den hermeneutisk-kvalitative tradisjonen.

Som vitenskapsmann/-kvinne kan en ikke starte på «nullpunktet» hver gang et forskningsarbeid skal igangsettes. En må bygge på «state of the art», dvs. det som allerede er fremskaffet av kunnskap innenfor det feltet en skal forske. Alt av allerede vitenskapelig fremskaffet kunnskap kan ikke gås etter i sømmene. Også det å kommunisere med et forskningsfellesskap om vitenskapelig arbeid, betinger at en bestemt forståelse av grunnbegrepene tas for gitt. Hvis så ikke var tilfelle, ville kommunikasjon stoppe opp og progresjon i forskningen ville være umulig. Til tross for disse innvendingene, handler vitenskapelig aktivitet blant annet om å gjøre det implisitte eksplisitt.

Det foran nevnte angår hva slags aktivitet vitenskap bør være og hva vitenskap i praksis er innenfor det institusjonaliserte forskningssystemet. På en mer systematisk måte skal vi gjøre rede for:

1. Forholdet mellom vitenskap og andre aktiviteter i praksis.
2. Hva som vitenskapelig aktivitet bør være og hva slags forhold som bør eksistere mellom vitenskap og andre aktiviteter.

1.3 Vitenskap som «sannhetssøkende» aktivitet

I første omgang skal vi ta utgangspunkt i diskusjonen om det normative grunnlaget for vitenskap; hva vitenskap *bør* være. Vitenskap, som andre menneskelige aktiviteter, består av enkeltmenneskers handlinger. Som Jean-Paul Sartre (1905–1980) skriver i *Væren og intet* (1966:136–138), er en handling i prinsippet intensjonal. Dette betyr at en handling inngår i et prosjekt, at det forut for hvert enkelt prosjekt foreligger en plan eller et tenkt utfall av handlingen. Aktiviteten kan ikke atskilles fra intensjonen. I de tilfellene der en ikke har å gjøre med en «handling» som er intendert, er det i egentlig forstand ikke en handling, men en *hendelse*, et uhell eller en refleks.

Nettopp det intensjonale aspektet, i betydningen at det vi gjør på ulike måter er motivert, er et hovedmoment ved hermeneutikken. Hermeneutikeren er opp-tatt av å bygge på det særegne ved humanvitenskapenes gjenstandsområde – at det vi foretar oss har mening, uttrykkskarakter og intensjon. I tillegg kan meningsfulle handlinger plasseres inn i en historikk. I forlengelsen av dette hevder hermeneutikeren at handlinger har en historisk karakter og derfor må fortolkes (Pahuus 2001:131).

Spørsmålet er da hvilke intensjoner som ligger til grunn for en vitenskapelig handling. Den viktigste intensjonen som ligger til grunn for vitenskapelig handling, i motsetning til mange andre typer intensjoner, er å finne en sannhet, dvs. «sannhet» i betydningen *ny* innsikt og erkjennelse. Sannhetsbegrepet er et svært omfattende begrep, ontologisk så vel som epistemologisk. Forøvrig finnes selv sagt andre kriterier for og teorier om vitenskapelighet, f.eks. referanser til og overensstemmelse mellom teori og empiri.

Begrepet fantasi behandles i Dag Østerbergs bok om Jean-Paul Sartre (1993:22–23). Fantasi representerer et motstykke til persepsjon – i betydning at fantasiens bilder ikke er kopier av de virkelige gjenstander som sanses. Hvis fantasien ikke kunne settes i sving, ville bevisstheten hele tiden være «reell» eller «realistisk». En slik bevissthet ville på linje med andre «ting-relasjoner» være ufri. Med andre ord er fantasi en forutsetning for en skapende handling.

I tillegg kan det hevdes at utfallet av den vitenskapelige aktiviteten ikke kan være forutsigbar. Selv i de tilfellene der det foreligger en detaljert plan for forskningen, betyr ikke dette at man kan forutse konsekvensene av forskningen (i prinsippet gjelder dette alle former for handling) (Sartre 1966:136). Hvis konsekvensene/resultatene av forskningen langt på vei skulle være forutsigbare, er det vanskelig å se at forskningen kan ha noen hensikt ut over å bekrefte det en allerede vet.

Vitenskapsfilosofen Karl Popper (1902–1994) (hevdet imidlertid at enhver sannhet kun har status som *foreløpig* sannhet Lübeck, Poul (1987:542–548). L.J. Cronback står for en lignende posisjon i det han hevder at den sosial-vitenskapelige forskeren realistisk kun kan håpe på å «pin down the contemporary facts» i hver generasjon (Phillips 1987:53): Men hvordan kan en da forsikre seg om at forskningsresultatene i alle fall foreløpig er sanne? Etterprøving (inter-subjektivitetskravet) skal sikre dette. Dette betyr at en ved hjelp av de samme metoder (og de samme kilder), skal kunne komme frem til de samme resultatene (*verifisering*).

Popper ville på sin side stille et strengere krav til etterprøving. Han mente at hensikten med etterprøving ikke kunne være å bekrefte forskningsresultater, men å avkreffe resultatene (*falsifisering*) (Se Phillips 1987:57 og 63). Hvis det ikke lot seg gjøre å falsifisere forskningsresultatene, betydde dette kort og godt at en kun *foreløpig* ikke var i stand til å falsifisere resultatene. I tillegg kan det hevdes at også ikke-vitenskapelig virksomhet kan være motivert ut fra en søken etter «sannhet», og at dette er en naturlig trang hos mennesket i dets streben etter mening i tilværelsen. Til tross for disse innvendingene og nyanseringene, kan det være liten tvil om at systematisk søken etter sannhet er og har vært en viktig motivasjon og et normativt utgangspunkt for vitenskapelig aktivitet gjennom tidene.

1.4 Vitenskap og erkjennelse

Som også Kant var opptatt av, kan en dele inn vitenskapelig tenking og aktivitet

i ulike kunnskapsområder der ulike logikker, ideelt sett, skulle gjelde for hvert av disse. Interesseområder som en type problematikk tar Jürgen Habermas opp i sin bok *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*, fra 1968, på norsk *Vitenskap som ideologi* (1974). I denne teksten, som er en av de hyppigst refererte tekstene med utspring i tematikken sannhet og interesse, gjør han rede for vitenskapenes tilknytting til ulike formål (jfr. Kant).

Instrumentell interesse er utgangspunktet for de *empirisk-analytiske vitenskapene*. Ifølge Habermas er arbeidet medium for disse vitenskapenes kunnskapsinteresse. Disse vitenskapene har gjennom de siste tre hundre årene endret vårt verdensbilde radikalt og har også hatt stor suksess med å løse tekniske problemer. En konsekvens av dette er at forskningens private og offentlige oppdragsgivere har sett for seg mulighetene til å løse også samfunnsproblemer med analoge teorier, modeller og tilsvarende metoder (*enhetsvitenskap*).

Habermas var opptatt av den overskridende tendens som kom til uttrykk i språket – der det naturvitenskapelige språket kom til å bli dominerende både i tale og debatt. De språklige uttrykk var preget av en vilje til å oppnå dominans og kontroll over naturkreftene, noe som også kom til å prege de interessene som nettopp lå utenfor det naturvitenskapelige interesseområdet.

Innenfor de *historisk-hermeneutiske* vitenskapene blir erfaringene ikke organisert med henblikk på teknisk vellykkede inngrep i samfunnet. Interessen her er *forståelse av mening*, som igjen er en forutsetning for kommunikasjon og demokratisk utvikling. Den overleverte meningsverdenen som fremkommer gjennom den vitenskapelige aktiviteten, åpner seg for forskeren (fortolkeren) i det fortolkerens egen verden samtidig belyses. Dermed inngår fortolkeren i sitt eget hermeneutiske prosjekt. Medium for denne kunnskapsinteressen er språket. Innenfor det humanistiske fagområdet, som i historiefaget, søker en å leve seg inn i og forstå det som en selvsagt ikke har innvirkning på – nemlig det fortidige og historiens gang.

Endelig opererer Habermas med *de systematiske handlingsvitenskapene*. For disse er det et mål å frembringe viten av lovmessig karakter. Men en *kritisk* samfunnsvitenskap nøyer seg ikke med dette. Informasjon om lovmessige sammenhenger utløser en prosess av refleksjon i bevisstheten til angjeldende person selv. Dermed kan det ureflekterte bevissthetsnivå, som hører til utgangsbetingelsene for lovene, bli forandret, ifølge Habermas. Interessen her er *fri-gjøring* gjennom selvrefleksjon.

Habermas sitt hovedanliggende er at det naturvitenskapelige, teknologiske kontrollspråket smitter over på humaniora og samfunnsfagene, noe som bryter ned disse fagområdenes integritet og særpreg. I utgangspunktet søker historiefaget innlevelse, forståelse om empati, ikke kontroll, makt og innflytelse. Dette er også et sentralt prinsipp for hermeneutikken – noe vi skal komme tilbake til.

Samfunnsvitenskapen er eller burde være opptatt av å overvåke, kritisere og avsløre makt. Samfunnsvitenskapene er en type frigjørende aktivitet, men er i

stedet blitt sterkt preget av den naturvitenskapelige tenkemåte. For samfunnsvitenskapene er oppstilling og testing av lovmessighetshypoteser, samt prognostisering, viktige anliggender. Med andre ord er den empirisk-analytiske viten en mulig prognostisk viten. Anvendbarheten, teknisk sett, gir seg ut fra de regler vi bruker når vi anvender teorien på virkeligheten, hevder Habermas.

Jakten på sannhet er altså kun en av de mange motivasjonene som ligger til grunn for vitenskapelig aktivitet. Dessuten kan det med god grunn hevdes at ikke-vitenskapelig basert erkjennelse kan være av vel så høy erkjennelsesmessig «kvalitet» og «verdi» for en opplyst allmennhet, som den rent vitenskapelig baserte erkjennelse. I forhold til vitenskap, åpner kunst for alternative måter å erfare verden på, finne meningssammenhenger og kunnskap. Et eksempel er Henrik Ibsens «Et dukkehjem» som ble gitt ut i 1879. I dramaet åpner det seg en avstand mellom et samfunn der kvinnen er bundet til mannen gjennom sosiale og juridiske konvensjoner, og et samfunn der kvinnen er et levende fritt menneske. Gjennom noen døgn skjer det en oppvåkning hos Nora, en bevisstgjøring om eget menneskeverd, med de konsekvensene at hun bryter opp fra hus og hjem. Et dukkehjem er spilt på de største scenene internasjonalt og har antakelig hatt vel så stor betydning for kvinners sosiale bevisstgjøring som bidrag innenfor samfunnsforskning. Vi finner også mange andre eksempler på at skjønnlitterært forfatterskap har bidratt til erkjennelse, refleksjon og utløsning av frigjørende kritikk og kommunikasjon.

Horkheimer, og særlig Adorno, var optimistiske på kunstens vegne (og tilsvarende pessimistiske på opplysningens vegne). I særlig grad avantgardistisk kunst, som kunne greie å ta opp momenter fra den empiriske virkeligheten og samtidig endre disse momentene gjennom kunstens eget medium på en slik måte at kunstverkets eget formspråk selv ble til et uttrykk for det skjulte samfunnsmessige vesenet. I en slik forstand er det tale om en kritisk, bevisstgjørende kunst (Lübcke 1987:250).

Vitenskap og kunst kan i en del tilfeller være ute i det samme ærendet: Gjennom formidling av kunstneriske uttrykk og vitenskapelige resultater skal publikum og den allmenne offentlighet bevisstgjøres. Men til tross for at kunstnerisk og ikke-vitenskapsbasert erkjennelse kan være av vel så høy «kvalitet» og «verdi» som den vitenskapelig baserte erkjennelse, er det ikke dermed sagt at kunstnerisk aktivitet kan «erstatte» vitenskapelig aktivitet. Det er heller ikke slik at vurderingen av kunstnerisk og vitenskapelig aktivitet bør ha de samme kriteriene i vurderingen av også andre verdier. For å utdype problematikken, skal det gjøres rede for et «grensetilfelle» – nemlig den historiske romanen.

1.5 Intersubjektivitetskravet

Intersubjektivitetskravet (dvs. muligheter til etterprøving av forskningen og resultatene) er et av de viktigste prinsipper for forskning som sannhetssøkende aktivitet. Utenforstående, fagfolk som lekfolk, skal kunne ha mulighet til å

etterprøve og kontrollere forskningens resultater gjennom å gå til de samme kildene og gjennom å bruke de samme metodene.

For å anskueliggjøre problematikken omkring intersubjektivitet, vil jeg ta utgangspunkt i den dokumentariske romanen. I den dokumentariske roman finner vi et visst innslag av fiksjon og et visst innslag av vitenskapelig frembrakt kunnskap. I grenselandet mellom vitenskapelig frembrakt kunnskap og fiksjon finnes åpninger for ny erkjennelse. Dokumentariske romaner av aktuelle forfattere som Erik Fosnes Hansen, Peter Høeg og Karsten Alnæs, er eksempler på slike «grensetilfeller».

Historikeren Kåre Lunden (1930–1913) refererer til Aristoteles i det han hevder at historievitenskapen handler om det som faktisk har funnet sted, mens diktning handler om det som *kunne* vært (Lunden:1985:156).

En gjengs oppfatning av den historiske roman er at det er «tillatt» med fri oppdiktning av personer og hendinger, men at tidsbildet må være «historisk korrekt» og «sant». Lunden problematiserer dette i det han stiller følgende spørsmål: Etter som tidsbildet kommer frem gjennom begivenhetene og gjennom de meddelende og handlende personene, hvor langt og i hvilken betydning kan personer og hendinger være fritt oppdiktede? (Lunden 1985:156). De metodiske krav til historisk kildebehandling, kan sammenfattes slik (1985:160):

1. Gjøre klart hva slags materiale en slutter fra.
2. Før kilden brukes, skal kildens opphav klarlegges.
3. Er kilden språklig, skal kun primærkilde brukes.
4. Utvalget av kilder skal være representativt i forhold til hele primærmaterialet (hvis det er snakk om et omfattende materiale).

En rimelig forståelse av Lunden på det siste punktet er at med «representativitet» ikke menes teknisk-metodisk i henhold til korrespondanseteorien, men skjønnsmessig representativitet i forhold til et stort reservoar av kilder. Han trekker opp en grenselinje mellom et faghistorisk arbeid og en historisk roman fordi en historisk romanforfatter bryr seg normalt ikke med å vise om han har oppfylt disse kravene, heller ikke under tegningen av tidsbildet.

Utan omsyn til korleis vi vil oppfatte det historiske i ein roman, viser då konfrontasjonen med desse elementærkrava kvifor den historiske romanen ikkje eksisterer som faghistorisk arbeid, hevder Lunden (Lunden 1985:160).

Poenget er ikke at den historiske informasjonen som ligger i en historisk roman trenger å være falsk, men at den for alt en vet *kan* være falsk. At enkelte historikere eventuelt ikke evner å formidle historien på en like levende, interessant og fengende måte som mange skjønnlitterære forfattere, er irrelevant. Heller ikke om den historiske romanforfatteren greier å formidle stoffet på en måte

som fremmer refleksjon og vekker engasjement generelt i samfunnet, rokker ikke dette ved hovedpoenget.

En foreløpig konklusjon er at forskjellen mellom faghistorie og historisk roman handler om omgangen med kilder. Her er vi ved hovedpoenget – at det må stilles krav til *intersubjektivitet* for å kunne kalle aktiviteten som vitenskapelig; faghistorikeren bør kunne «kikkes i kortene» slik at en kan forsikre seg om at konklusjonene er fremkommet på et tilfredsstillende vitenskapelig grunnlag.

Det bør føyes til at kravet til intersubjektivitet i praksis kan perverteres til et konformitetskrav; at dette handler om å slutte seg til en flertallsoppfatning av hva som er viktig og riktig å studere, hva som er adekvat metode og pålitelige kilder. I en slik forstand betyr intersubjektivitet reproduksjon av etablerte kunnskapsregimer. («Intersubjektivitet», i betydningen oppslutning om et etablert kunnskapsregime, kan også gjelde ikke-vitenskapelig aktivitet – som kunstnerisk aktivitet. F.eks. var det et utbredt og sterkt «intersubjektivitetskrav» til 1950-tallets malerkunst – om at denne skulle være nonfigurativ. På den annen side er det nettopp intersubjektiviteten som kan forhindre en udemokratisk, maktmisbrukende og «lukket» vitenskap).

Vitenskapene står i et interaktivt forhold til det samfunnet som omgir vitenskapene. Den britiske sosiologen Anthony Giddens forsøker å sammenfatte denne dynamikken som særlig kommer til syne i det senmoderne samfunnet, i begrepet *refleksiv modernisering* (Giddens 1991).

Poenget er at vitenskapene både er påvirket av og påvirker sine omgivelser samtidig. Som det innledningsvis ble hevdet, er vitenskapene blitt stadig viktigere som påvirkere av samfunnsutviklingen. Ikke minst av den grunn er det viktig at allmennheten kan ha mulighet til, med et kritisk blikk, å følge med i det som skjer innenfor vitenskapene og å kommunisere med det vitenskapelige fellesskapet.

Intersubjektivitetskravet er vitenskapsteoretisk kontroversielt også på andre måter. Det er hevdet at det er et berettiget krav for mye kunnskap, men at det likevel finnes innsikter som forutsetter så mye fra den oppfattendes side, som krever et så stort omfang av subjektive betingelser oppfylt, at kun den ytterste trivialitet gjenstår om man holder fast på dette kravet (Lübcke, Poul 1987:234). Med andre ord kan en med rimelighet slutte seg til at intersubjektivitetskravet er umulig å innfri helt og fullt. Men at dette i praksis ikke er mulig helt og fullt, er ikke noe argument for å fravike kravet.

1.6 Konstruksjonen av «fag»

Vitenskapelig aktivitet og ulike typer forskning skjer til enhver tid innenfor rammene av «fag». «Fag» eller «disiplin» kan forstås som et avgrenset emneområde. Grensene mellom de ulike fagene gjenspeiler hva forskere og formidlere av kunnskap finner hensiktsmessig, dvs. hvilke paradigmer som er rådende

til enhver tid, det behovet forskere har for å distansere seg fra andre temaområder, samt forsknings- og utdanningspolitiske forhold. Faggrenser er altså sosiale konstruksjoner og ikke naturgitte inndelinger av det som verden består av. Forskningsemnet eller det sakskomplekset som skal undersøkes, kan gi uttrykk for den offentlige vektleggingen av økonomiske og sosiale verdier i den tiden forskningen utføres. Tematikken løper ut i en problemstilling som danner utgangspunktet for innhenting av historiske data, analyse, tolkning og konklusjoner.

Utviklingen har gått i retning av stadig flere fag, der fagspesialiseringen på universiteter, høyskoler og i forskningsinstitusjoner har hatt sin parallell i utviklingen i arbeidsmarkedet og samfunnslivet for øvrig. Fagspesialiseringen betraktes som en del av moderniseringen av samfunnet for øvrig. Likevel må en helt tilbake til det antikke Hellas for å finne røttene til det moderne «fagvesenet». Aristoteles klassifiserte på en systematisk måte tingene i verden ut fra egenskaper ved tingene selv. Det ble operert med et hovedskille mellom den levende og den ikke-levende naturen (Stigen 1977:30).

Gjennom studier av fysikk, kunne en innhente kunnskap om den ikke-levende naturen. Dette fagets oppgave var å klarlegge de kreftene som virker i denne delen av naturen, som lys, lyd og varme. Studiet av den levende naturen ble organisert som biologi – herunder botanikk og zoologi. Samfunns- og menneskeliv ble til ulike forgreininger av antropologi, senere de humanistiske vitenskaper.

Fagspesialisering, slik vi kjenner slike prosesser ved dagens universiteter og høyskoler, hadde sin opprinnelse i middelalderens yrker og tjenester. I løpet av denne lange perioden ble tre høyere fakulteter etablert – det juridiske, det medisinske og det teologiske. Grunnlaget var samfunnsmessige behov, i tillegg til samhörighet av kunnskapsområder som hørte inn under de tre fakultetene. Man kunne riktignok bli jurist, prest eller lege uten formell universitetsutdanning, men da også uten den utdanningsmessige autoritet som var knyttet til universiteters formelle utdanning. Universitetet var aldri utelukkende et arnested for ren vitenskap – for vitenskapens egen skyld. Universitetsutdanningen var heller ikke utelukkende en skole for nyttige kunnskaper og tekniske ferdigheter (Molland 1961:155–156). Den middelalderske inndelingen i fakulteter er delvis bevart. Likevel finner vi langt flere fakulteter ved moderne universiteter i dag.

Den sterkere spesialisering i fag gjennom tidene, kan betraktes som respons på både eksterne, samfunnsmessige forhold, samt forhold innad i vitenskapsmiljøene. Det har vært forventet at vitenskapsmiljøene skulle kunne gi svar på tidsaktuelle problemstillinger. Parallelt har det funnet sted paradigmatisk kamp om hvem som har forvaltet den rette sannhet innad i fagmiljøene.

I forbindelse med Thomas Kuhns paradigmateteori, har slike konflikter vært innvevd i andre typer konflikter, som generasjonskonflikter. Godt etablerte forskere innenfor veletablerte fag ser ikke alltid med velvilje på oppkomlingene.

Oppkomlinger, på sin side, har fra tid til annen vært oppgitt over de gamles «stivbeinhet». I noen tilfeller der spenningene har blitt store, har det skjedd en avspaltning og deling. Dette har lagt grunnlaget for etablering av nye fag.

Om en betrakter den vitenskapelige utviklingen som en parallell til eller en del av den allmenne historiske utviklingen, ser vi at fagspesialiseringen ikke skjer gradvis. Fagutviklingen skjer som en kjede av plutselige fremrykkinger (og tilbakerykkinger). For eksempel representerer renessansen en fremrykking i retning av fagspesialisering. Det samme kan sies om den industrielle revolusjon.

Samfunnsvitenskapene hadde utspring i blant annet i jussen på slutten av 1600-tallet. Naturretten ble da utgangspunktet for en hel rekke lover og forskrifter. I tiden etter ble statsvitenskapelige emner og sosialøkonomien etablert. For øvrig hadde de første professoratene i sosialøkonomi moralfilosofien som utgangspunkt.

Sosiologien ble etablert som et samfunnsvitenskapelig fag. Faget var opprinnelig historisk orientert og fundert. Det som skjedde på dette området, var mye en refleksjon av dyptgående og radikale endringer som følge av industrialisering og en konsentrasjon av befolkningen i større byer. En samtidsorientert og spesialisert sosiologi ble etablert på slutten av 1800-tallet og ved inngangen til 1900-tallet. De viktigste navn her var Tönnies, Simmel, Durkheim og Weber. Ingen av disse var utdannet som sosiologer. For eksempel var Max Weber jurist. I det tyvende århundret har sosiologien forgreinet seg i en rekke underdisipliner, som familiesosiologi, kriminologi, bysosiologi, bygdesosiologi, religionssosiologi og kultursosiologi. Dette kan kalles en utvikling i retning av «bindestrekkssosiologi».

1.7 Sammendrag

Vitenskap er, ideelt sett, en type sannhetssøkende aktivitet. Dette er også forskningens legitimeringsgrunnlag. Gjennom tilsvarende som for naturen, å forsøke avsløre «samfunnets lover» for derigjennom å «beherske» samfunnet, ble naturherredømmet erstattet med et samfunnsskapt herredømme over menneskene. Ikke minst gjaldt dette for å kunne ivareta forskningens «nytte», og derigjennom argumentere for nødvendigheten av å bruke fellesskapets midler til finansiering av forskningsvirksomheten i det moderne samfunnet.

I definisjoner av «vitenskap» er det også gjort forsøk på å etablere et skille mellom vitenskap og «hverdagerfaringer». Forskjellen mellom disse to kunnskapsområdene er i det vesentlige at hverdagerfaringer er av typen *ikke-eksplisert* eller ikke-vitenskapelig kunnskap. Vitenskapelig kunnskap, som baserer seg på forskning, er altså en type kunnskap som er åpen for utenforståendes kontroll. Likevel, «taus kunnskap» kan være av stor betydning for vitenskapelig aktivitet, som inspirasjonskilde og for kontekstualisering av enkeltstående funn – dette til tross for at taus kunnskap er ikke-vitenskapelig kunnskap. Grunnen til

at den tause kunnskapen er uvitenskapelig er at denne ikke kan innfri, og heller ikke har ambisjoner om å innfri, *intersubjektivitetskravet*.

Men hvilke intensjoner ligger så til grunn for en vitenskapelig handling? Den viktigste intensjonen som ligger til grunn, i motsetning til mange andre typer intensjoner, er å finne en sannhet, dvs. «sannhet» i betydningen *ny* innsikt og erkjennelse. En må ha som utgangspunkt at sannhetsbegrepet er et svært omfattende begrep, ontologisk så vel som epistemologisk. Selvsagt finnes det også andre kriterier for vitenskapelighet og teorier som kan utgjøre et vurderingsgrunnlag for vitenskapelighet – f.eks. referanser til og overensstemmelse mellom teori og empiri.

Enkelte vitenskapsteoretikere har betraktet «sannhet» som noe foreløpig – inntil en har funnet en mer solid og dekkende sannhet. Ikke minst gjelder dette i historiefaget, der en baserer seg på de til enhver tid tilgjengelige kilder for historikeren. Til stadighet finner historikere nye og kompletterende kilder som gir et nytt eller et mer nyansert bilde av problemfeltet en studerer og skriver om. Ofte skaper dette et behov for å stadfeste nye konklusjoner i historieforskningen. Imidlertid er ikke grunnlaget for dette kun basert på funn av nyere kilder, men også på at historikere til enhver tid er påvirket av sin egen samtid. Moralnормene og perspektiveringene av forholdet mellom forskning og samfunn til enhver tid, er stadig i endring og vil endres i fremtiden.

De problematiseringer vi her har vist til og de spørsmål som er reist, vil imidlertid påkalle mitt eget standpunkt i en vurdering av de krav en bør kunne stille til historievitenskapelig forskning. Det tradisjonelle intersubjektivitetskravet skal sikre at graden av «sannhet» må kunne etterprøves, dvs. garantere for at forskningen til en hver tid er åpen for utenforståendes kontroll. Forskningen bør være åpen for innsyn av kritiske fagfeller, noe som er viktig for å sikre forskningens legitimitet, samt å hindre tilsløring og verdimeessig manipulering.

Kapittel 2: Karakteristika ved faghistorien

Innledning

Den boken som her presenteres, har et innhold som er konsentrert om historie som akademisk fag. Likevel er en del av det historiefaglige stoffet som presenteres, forankret i mer generell vitenskapsteori og vitenskapssosiologi. Til tross for at historie er et universitetsfag som strekker seg mange århundre tilbake i tid, er det den *moderne* historieforskningen og formidlingen som er tema for denne boken. I dette kapitlet skal vi i tillegg ta for oss endringer i tematikk og forskningsmessige angrepsvinkler som har skjedd i moderne tid.

2.1 Historie som fag

Historie handler om mennesker og menneskelig adferd i fortiden. Vi spør oss hva vi kan lære av fortiden ved å undersøke det som har skjedd i en nær eller fjern fortid. Når vi studerer historie, er vi opptatt av hva som har skjedd i en bestemt tid på et bestemt sted. Vi kan forsøke å fange særtrekk, dvs. det spesielle ved det vi studerer – sett i forhold til den tiden og de omgivelsene som omslutter det vi studerer. Alternativt kan forskeren være opptatt av det typiske ved forskningsobjektet, sammenstilt med det samfunnet i den tiden eller perioden som studeres. Med andre ord er faget tidsorientert i en annen forstand enn samfunnsvitenskapene ellers (Bratberg 2016:133). Kontekst og prosess får en særlig stor betydning fordi analysen må forankres langs en tidslinje. Det handler om å forstå fortiden og nåtiden i forhold til hverandre.

Alle mennesker forholder seg til fortiden, til den nære eller fjerne historien. Det kan handle om stedet en er født og vokst opp, om hvordan forfedrene levde, eller hvilken rolle ens forfedre spilte i bestemte historiske situasjoner. Selv om historiefaget er inndelt i mange ulike spesialdisipliner, er det meste som formidles av fagstoff tilgjengelig for «folk flest» – språklig og innholdmessig. Mye av fagstoffet blir også formidlet for å kunne leses av et «alminnelig» publikum. Som Erling Sandmo hevder, er dette likevel et paradoks. Den enkleste av alle vitenskaper handler om det som ikke lenger er her (Sandmo 2015:46).

Tematikken for en historiker innbefatter både *intensjonale* og *ikke-intensjonale* handlinger. Dette betyr at det til historikerens interessefelt hører rasjonelle motiver og handlinger, samt vaner, innskytelser og spontane utspill. Som vi skal ta for oss i denne boken, gir de ulike historiefaglige retningene og «skolene» ulike svar på hva som har skjedd og hvorfor. Med andre ord er de svarene en har kommet frem til avhengige av ulike fagfilosofiske innganger til forskningen.

Det «menneskeskape» og det som gjennom tidene har opptatt mennesker, sosialt og materielt, har vært hovedinteresse for historikere. Samtidig kan naturfenomener og det som ligger utenfor menneskers kontrollsfære være interessant for en historiker. Et eksempel er spredning av sykdomssmitte, som «svartedauden». Imidlertid er en slik tematikk interessant for forskerne kun i en slik forstand at naturgitte fenomener har en viss innvirkning på og betydning for mennesker.

En profesjonell historiker er engasjert i det som har skjedd, dvs. fortidige realiteter. Begrepet «historie» kan bety noe akademisk, håndverksmessig profesjonelt. I det følgende er det den siste betydningen av historie som er tema for denne boken. Som akademiker skaper jeg ikke historie, men skriver om historieskriving i den forstand at det er snakk om en bestemt type erkjennelse. Den sistnevnte formen for forskning og skriving i det følgende er et *historieteoretisk* anliggende.

Historien, eller rettere vår versjon av historien, er både et produkt av den historiske realitet i sin tid og vår oppfatning av historien i vår tid. Vi kan føye til at historieoppfatningene endrer seg. Dette betyr at mange av de sentrale historiske begivenheter, f.eks. utbruddet av 2. verdenskrig, undergis stadig nye tolkninger etter hvert som tiden går. Slike tolkninger er fremfor alt uttrykk for den tiden vi lever i, dvs. at de reflekterer på ulike måter kulturelle stemninger som er allment godtatt eller regjerende i nåtiden. Konkret betyr det at de versjonene av norsk historie som ble skrevet og publisert relativt kort tid etter frigjøringen, ser annerledes ut enn det som publiseres i nåtid. Dette kan ha sammenheng med at kildetilfanget er større og annerledes, eller at verdien av ulike typer kilder vurderes på andre måter i dag enn tidligere. I tillegg kan dette ha sammenheng med at samfunnsforholdene i dag, sammenlignet med tidligere, innbyr til andre måter å vurdere historiske hendelser og prosesser på.

Uansett – den allmenne historieoppfatningen byr alltid på diskusjoner og motstemmer som kommer til uttrykk i den faglige debatten. Dette skyldes i utgangspunktet at historikere er forankret i ulike «historiske skoler», tradisjoner og forskningsidealer. Kildene kan vurderes ulikt. Ulike historiske aktørers betydning for utviklingen kan «veies» ulikt. I tillegg er det slik at det historiske kildematerialet, som til en hver tid underlegges behandling, endres gjennom tilføyelser og kompletteringer. Dette åpner opp for nye forståelser og tolkninger.

Samfunnsvitenskapene kan ha en innretning som kan assosieres med historieforskning. I diskusjoner om historiefagets avgrensning, metodiske og teoretiske grunnlag, er forholdet til andre humanistiske og samfunnsvitenskapelige fag et kjernepunkt. Uansett ulike meninger og oppfatninger om historiefagets plassering og identitet, er det den nære eller fjerne fortiden som forskningen har som orienteringspunkt. Men fortiden er selvsagt ikke et enestående emne for profesjonelle historikere. Det som imidlertid er spesifikt for all historisk forskning, er at denne forholder seg til tid som *forklaringsprinsipp* (Kjeldstadli 2000:104).

Deler av historieforskningen har sitt utspring i syntetiserende og «integrerende» ambisjoner. Syntese betyr en helhetlig (holistisk) fremstilling. Den er sammenfattende og har som ambisjon å gi et bilde av en historisk situasjon eller et utviklingsforløp, noe som ofte er målet for forskningen. Likevel kan «historie» også være en samlebetegnelse for en rekke spesialdisipliner. Disse har det til felles at de behandler visse aspekter ved menneskenes sosio-kulturelle liv, men uten å stille krav til å integrere disse på en systematisk måte (Dahl 1967:17).

Det er med andre ord *menneskers handlinger*, samt handlingenes samfunnsmessige betydning, som er kjernen i historiefaget. Historieforskningen, forstått som forskning på sosialt relevant menneskelig atferd, er dermed avgrenset fra naturvitenskapene, noe som også har betydning for valg av forklaringsprinsipp. Mer spesifikt betyr dette at intensjonale forklaringer, funksjonelle og kausale forklaringer gir ulike svar på hvordan fortidens menneskeskapte innretninger og handlinger kan eller skal forstås (vi kommer tilbake til forklaringsprinsippene mer spesifikt og utfyllende). I hvilken grad og på hvilke måter vi har handlet «rasjonelt», eventuelt om vi har handlet av «gammel vane» eller som følge av gruppepress, eventuelt som følge av en heroiserende grunnholdning, er viktige historiefaglige spørsmål en kan stille. Likevel tar vi som forskere det nærmest for gitt at mennesker i historiske prosesser som vi studerer, handler rasjonelt i betydningen at det gjøres fornuftige overveielser før handlinger finner sted.

Det som forskeren da har som siktemål er å avdekke *motivene* som ligger til grunn for de tematiserte handlingene. Dette forutsetter at handlingene har ett eller flere klare siktemål, noe som betyr at den handlende forsøker å oppnå noe i nær eller fjern fremtid. Med andre ord tar historikeren det for gitt at handlingen eller handlingene er meningsfulle, i betydningen at de har et formål – for eksempel maksimering av økonomisk utbytte. Dette betyr at mennesker ikke handler på impuls, men ut fra en plan, et prosjekt eller et på forhånd tenkt utfall. Samtidig vet alle at nettopp irrasjonelle sider ved menneskelivet, individuelt eller kollektivt, har stor betydning for våre handlinger. Dessuten har irrasjonelle sider ved menneskers liv ofte stor betydning for *tilsynelatende* rasjonelle handlinger. Uten å være åpen for slike sider ved det som forskningen rettes mot, begås det faglig vold mot menneskelivet (Krogh m.fl. 1996:116–117).

Handling og motiv er grunnkategorier i historieforskningen. Det samme kan vi si om *tid*. Ottar Dahl (1924–2011) skriver at forholdet til tiden er det mest iøynefallende ved faget, noe man forholder seg til så strengt og omfattende at det dekker alt som ikke er umiddelbart presens eller fremtid (Dahl 1991:18). Han hevder at det derav følger at skillet mellom historie og «samtidshistorie» ikke får noen prinsipiell betydning. Dette til tross, når det kommer til det enkelte forskningsprosjektet, er kilder og kildebehandling en konkret utfordring og samtidig et «diffust» utgangspunkt for å gi historiefaget en identifikasjon. Også samfunnsvitenskapelig forskning forholder seg i høy grad til fortiden og

fortidige hendelser. Dette gjelder ikke minst der forklaringer er hovedsiktet målet.

Sosiologer eller andre samfunnsvitere innskrenker ikke sin forskningsinteresse til nåtiden eller for den saks skyld til fremtiden. En viktig grunn til dette er selvsagt at forklaringer på det vi kan registrere rundt oss i nåtiden, finner vi i det fortidige. Historisk etablering av for eksempel viktige samfunnsinstitusjoner, som kirken, universitetene, museene og parlamentene, er jo fortidige institusjoner og samtidsinstitusjoner (Clausen 1968:43). Likevel er det karakteristisk for historieforskningen at fenomenene som studeres er nøye datert. Det legges mindre vekt på datering i samfunnsfagene.

2.2 Historie – et fag i endring

Denne boken vier primært sin tematikk til *moderne* historie. Det var først i siste halvdel av 1700-tallet at faget ble etablert som et selvstendig vitenskapelig fag – med egen høyere fagutdanning. Etableringen skjedde samtidig med flere andre prosesser i denne tiden. For det første skjedde dette i tiden vi regner som modernitetens gjennombrudd. Med andre ord skjedde det parallelt med blant annet industrialiseringen av den vestlige verden og med etableringen av den moderne offentlige forvaltningen.

Dessuten ble faget etablert gjennom forsøkene på å bygge opp nasjonalstatene i Europa – derav den tids historikers interesse for nasjonal problematikk og den nye sosiale orden. For øvrig ble både sosiologi og økonomi etablert som selvstendige fag i forlengelsen av dette. I tillegg kan en si at historie ble definert som et fag på et tidspunkt da fagfolk begynte å omdefinere hva som skulle forstås som vitenskap. Grepene om vitenskap som et uttrykk for det generelle og allmenne, ble nå omdefinert til å gjelde den forskningsprosessen som frembringer *ny* viten gjennom bruk av vitenskapelige metoder (Bekker-Nielsen 2009:242).

I takt med etableringen av det moderne historiefaget ved inngangen til 1800-tallet, åpnet det seg flere muligheter for faget, men også problemer. utfordringene lå ikke bare i den sterkt voksende tilgangen til forskningsmateriale, dvs. materialets mengde, men også i den sterkt tiltakende spesialiseringen i stadig nye undergrupper av historiefaglige undertema. I tillegg til en stadig sterkere spesialisering, krevde dette av den moderne historieforskeren å kombinere historisk oversikt og blikk for syntese. Etter at det moderne historiefaget fikk sitt gjennombrudd på 1800-tallet, kom *kildekritikken* til å innta en meget sentral posisjon i historikernes identitet. Kristian Erslev fra Danmark og ikke minst Leopold von Ranke, som vi skal komme tilbake til, var nøkkelpersoner i utviklingen av kildekritikken. Historisk, kildekritisk metode var det som skulle skille faghistorikere fra andre fagakademikere.

Vi skal konsentrere oss om historieskrivingen i tiden fra siste halvdel av 1800-tallet, og da særlig om skrivingen etter 2. verdenskrig. Siden begynnelsen

av 1800-tallet gikk man bort fra forestillingen blant forskere om at vitenskap er noe som eksisterer «på forskudd» og at det praktisk talt gjelder å finne den. I stedet ble man mer innstilt på at viten er noe som skapes og som stadig må forbedres (Kjørup 1997:34). Viten ble mer oppfattet som forskningsresultater – ny erkjennelse og nye betraktningsmåter. Inspirasjonskilden til denne vendingen var naturvitenskapene.

Det som fremstår som et vesentlig anliggende for den moderne historieforsker er *kildekritikk* – dvs. gransking av kilder og å kunne belegge funn og påstander ved hjelp av kilder. I tillegg var etableringen av historiefaget, slik vi kjenner det i dag, en form for profesjon som stilte krav til utdanning og metodisk praksis. Historie som fag har vært og er fortsatt i endring. Ikke minst gjelder dette endringer i forskningsidealer og tilgangen til kilder. Fram til slutten av 1950-tallet stod positivismen sterkt ved amerikanske og europeiske universiteter. Vitenskapsteoretisk og rent praktisk hadde dette betydning for hvilke forsknings-spørsmål som kom til å dominere innen de ulike humanistiske og samfunnsvitenskapelige fags forskning helt fram til slutten av 1960-tallet.

Det er uenighet blant historikere i hvilken grad marxistiske og hermeneutiske påvirkninger gjorde seg gjeldende i det norske historiemiljøet fra slutten av 1960-tallet og ved begynnelsen av 1970-tallet. I den grad disse påvirkningene fikk betydning, gjaldt dette rent faglig og i forhold til fagenes samfunnsmessige plassering. Skulle fagene være «objektive» eller kritiske, var spørsmål som faglig engasjerte stilte seg. Det en kanskje kunne lære av «positivismestriden» knyttet til historie som universitetsfag, var at hver generasjon må skrive historien på nytt fordi fortiden ikke er gitt en gang for alle. Det avdekket stadig nytt kildemateriale og tiden vi lever i har sine bestemte synsmåter og føringer – allment, kognitivt og erfaringsbasert. Vi blir aldri ferdige med å tolke, forstå og skrive historien. Mathisen og Sandvik skriver: «Forandringer i nåtiden gjør at vi spør oss om hvordan det var før» (1998:117).

Historie er som andre humanistiske fag og studieområder, i prinsippet og noe karikert, et *idiografisk* fag. Dette betyr at faget er «individualiserende» – i motsetning til generaliserende. (Dette er en tematikk som vi skal komme tilbake til på en mer dyptpløyende måte). Ottar Dahl nevner oppløsningen av den norsk-svenske unionen i 1905, en tematikk eller et problemområde som innbyr til en idiografisk undersøkelse. Det gis en så konkret og detaljert beskrivelse av forløpet, at det ikke forventes et tilfelle som er så analogt at det gir grunnlag for å tale om en gjentakelse eller parallell (Dahl 1991:21). Dette betyr, ifølge Dahl, at en inngående historisk beskrivelse har en *individualiserende* tendens. Ikke minst fordi det *ikke* er de samme menneskene med de samme ideene og den samme motivasjonen som til enhver tid agerer, kan det som har skjedd ikke gjentas. I prinsippet er de historiske begivenhetene unike. Selvsagt er det slik at mennesker fra tid til annen gjentar sine bragder og dumheter. Krig og selvpåførte kriser oppstår, noe som kanskje mest av alt betyr at potensialet for læring hos aktørene er begrenset.

Men hva er det ellers som karakteriserer historie som fagområde – i tillegg til at faget er konsentrert om det unike og ikke-gjentakbare? Jo, historie ansees som et empirisk og ofte «teorifattig» fag. Her må vi ile til med en nyansering i det at ulike skoler og forskningstradisjoner har lagt ulik vekt på betydningen av et teorigrunnlag for både forskningen og formidlingen. I det norske miljøet har for eksempel historikeren John Peter Collett hevdet at historiefaget nærmest er et «*håndverksfag*», noe som betyr at unge historikere ofte går i lære hos sin eldre mester eller faglige forbilde (Collett 2002).

Som vi har forstått, er historikere formidlere av fortidige situasjoner, hendelser og begivenheter. Menneskelige handlinger i en sosial kontekst er det som er interessant for en historiker å forske på. Det er det som har skjedd nylig eller det som skjedde for lang tid tilbake, som er hovedinteressen. Derfor er forskerne og andre formidlere av fortiden opptatt av å «rekonstruere» det forgagne. I praksis handler det om å *rekonstruere* fortiden – om å ta i bruk rester av fortiden for å kunne danne et bilde av hva som har skjedd og hvorfor. Et manuskript kan ved hjelp av typologisering og innholdsmessig analyse av det som foreligger for en historiker, si oss noe om både innholdet som er formidlet som tekst, og manuskriptet som fysisk gjenstand.

Det er ikke må tape for øye, er at arbeidsmaterialet som disse bruker tid og krefter på å arbeide med er rester, dvs. kun *levninger* fra en fjern eller nær fortid. Ved levningenes hjelp forsøker en å rekonstruere fortiden. Imidlertid er det vanskelig å tenke seg til at det skal være mulig å gi et riktig, fullstendig og sant bilde av det som har skjedd. Med andre ord er det bildet som historikeren formidler til en offentlighet alltid et *foreløpig* bilde. Det er også denne forståelsen av kildematerialets funksjon og begrensning som Karl Popper legger til grunn for sin kritikk av historiefaget.

Imidlertid er det slik at historikeren ikke bare tar stilling til det som kildematerialet kan gi av opplysninger. Den samme fagpersonen skal også kunne rekonstruere historiene om historien. I en slik forstand kan en tenke seg historie som et *progressivt* fag, et fag der fagpersonen, ideelt sett, er på en evig jakt etter nyansering, komplettering og revidering av hevdvunne «sannheter». Dessuten tolkes det fortidige på ulik måte fra historiker til historiker og fra generasjon til generasjon.

2.3 Det moderne historiefagets historie

Den utviklingen som i det forutgående er beskrevet som en sammensatt prosess, er tema for den aktivt utøvende historikeren. Herved skal vi se nærmere på endringer i oppfatninger av både samfunn og individuelle livsprosjekter – noe som har hatt betydning også for den akademiske forståelsen av den historiske utvikling. Det «førmoderne» historiefaget kan dateres til 400-tallet – et fag som er langt eldre enn universitetene. Herodot er tilskrevet rollen som historiefagets far. Hvis vi går så langt tilbake i tid, hadde faget selvsagt en helt annen rolle og

samfunnsmessig betydning enn i de siste 200 årene. Det er altså historiefaget spesifikt i de siste to seklene vi skal ta for oss her.

Fordi kildekritikk utgjør en så vesentlig del av historikerens vurderingsgrunnlag og metodiske praksis, skal vi dvele litt ved dette. Kildekritisk analyse er langt eldre enn det som vi assosierer med moderne historieforskning – slik den etablerte seg på 1800-tallet. Allerede før Kristi fødsel ble det utviklet ulike teknikker for å dokumentere autentisiteten ved eldre skrifter. Det som vi i dag assosierer med *moderne kildekritikk*, handler om en omgang med kilder som stod i opposisjon til den nettopp tradisjonelle krønikeskrivingen – en tidligere form der konger og andre autoritetspersoner stod i forgrunnen. En skulle ikke lenger stole blindt på overlevninger i henhold til en tradisjon, men i stedet underlegge materialet et uavhengig og kritisk blikk.

En viktig praktisk del av kildekritisk metode handlet om å sette navn på de ulike kategorier av kilder og ikke minst å studere opphavssituasjonen. I henhold til den paradigmatisk historiesituasjonen, er levninger mer pålitelige enn beretninger og primære kilder mer interessante enn sekundære kilder. Denne metodetradisjonen var nærmest enerådende i historieforskningen frem til 1970-tallet. Imidlertid står denne tradisjonen fortsatt sterkt (Kvande og Naastad 2013:77). Avgjørende for vurdering av ulike typer kilder og deres pålitelighet som nettopp kilder er kunnskap om kildenes tilblivelse. Dette krever vurderingsevne, erfaring fra kildearbeid og bakgrunnskunnskap om den historiske situasjonen som kildene er skapt i.

Historie, slik vi kjenner faget i vår egen tid, har sitt utspring i det moderne fagvesenet ved universitetene ved inngangen til 1800-tallet. For øvrig var det også i dette hundreåret at faget ble utviklet fra å være «en syssel for lærde amatører» til å bli seriøs vitenskap. Institusjonelt ble dette gjort mulig ved at universitetene ble endret fra undervisningsinstitusjoner til institusjoner med ansvar for og forpliktelse til også å drive forskning (Melve og Seland 2021:10). I denne tiden ble universitetsstillinger i historie opprettet – stillinger som i stor grad var knyttet til en tematisering av det nasjonale spørsmålet. Det finnes flere forklaringer på dette, blant annet at moderne historieforskning og formidling i regi av universitetene i stor grad var statlig institusjonelt forankret og finansiert.

Leopold von Ranke er kanskje den som hyppigst er referert til av pionérene i moderne historieforskning. Mer enn andre historikere ved europeiske universiteter bidro han til å vitenskapeliggjøre historiefaget. Han var professor i historie ved universitetet i Berlin, og kanskje den som først og fremst forbindes med *moderne, kildekritisk* historieforskning. Det var også kildekritikken som skulle sikre en objektiv forskningsmetodikk og kunnskap om fortiden. Ranke var sterkt kritisk til en historieskriving som et moralsk anliggende. I stedet la han vekt på gjennom historieskrivingen å presentere det som hadde skjedd uten verdimeessige tilsetninger. Blant annet har dette lagt et grunnlag for kildekritikk, som har vært og fortsatt er mye av utgangspunktet for nettopp det moderne historiefagets metode.

Det som Ranke ble vel så kjent for som sin kildekritikk, var hans distanse og kritiske holdning til historiefaglige autoriteter. Ranke var opptatt av *objektivitet* – for å kunne forsvare historie som et forskningsbasert, seriøst universitetsfag. Det handlet om å studere og forstå «fortiden slik den faktisk var». Det avgjørende var ikke å studere fortiden for å instruere de disposisjoner som burde skje i nåtiden. I stedet ville en studere fortidige hendelser i sin egen kontekst – et studium på fortidens egne premisser (Bratberg 2016:135). En slik «objektivistisk» tilnærming til faget skulle bygge på empiribasert forskning. Denne tilnærmingen var, ifølge Dahlgren og Florén, blitt langt lettere ved inngangen til 1800-tallet. Grunnen var at statlige arkiver var blitt langt lettere tilgjengelige for allmennheten og forskere enn tidligere (Dahlgren og Florén 1996:55). I løpet av denne tiden der moderne historievitenskap finner sin form, utvikles også den kildekritiske metoden. Dette skal vi komme tilbake til.

Det er ikke kun kildekritikken som har plassert historiefaget som et moderne, humanistisk fag. Også historikernes forhold til *levninger* har vært viktig for etableringen og konstitueringen av faget. Med levning menes fysisk gjenstand som er skapt i fortiden, og som kan si oss noe om både den symbolske betydningen gjenstanden har hatt i sin tid, eventuell praktisk nytteverdi, og ikke minst dens sosiale betydning. Det kan for eksempel være skulpturer, arbeidsredskaper eller rester av boliger. I mange sammenhenger der arkeologer er involverte i utgravinger, har en gjort enormt viktige funn som har kunnet si oss noe vesentlig om fortiden.

I tillegg til Rankes betydning, la innflytelsen fra den klassiske positivismen, anført av Auguste Comte (1798–1857), grunnlaget for en type *kunnskaps-optimisme* som kom til å prege historie, så vel som det øvrige fagvesenet ved universiteter og høyskoler fra slutten av 1700-tallet. Hans utgangspunkt var å etablere sosiologien som fag, i første omgang det som ble kalt «sosial fysikk». Ifølge Comte gjennomlevde samfunnet tre stadier; Det teologiske, det metafysiske og det positive. Både det teologiske og metafysiske stadium tilhørte det før-moderne samfunnet, et samfunn der religion og spekulasjon hadde stor innvirkning på innretningen av også det praktiske liv. Samtidig kan det metafysiske stadium oppfattes som et slags mellomstadium, der religiøse oppfatninger og metafysisk spekulasjon gradvis taper interesse og oppslutning. Først i det moderne, positive stadium, hadde en kommet så langt at samfunnet var blitt mer rasjonelt, arbeidsdelt og menneskekontrollert. Vi er da opptatt av en utvikling som har gått for seg siden slutten av 1700-tallet.

I det moderne samfunnet har «sosial status» og «roller» vært kardinalbegreper i sosiologifaget. Sosial status og roller sier oss noe om menneskets posisjon i den moderne verden, og ikke minst, hva slags forventninger vi har til mennesket som del av et arbeidsfellesskap. Nå er det jo sosiologi og ikke historiefaget som er gjenstand for Comtes arbeid. Likevel kom også historieforskningen til å bære preg av hans tenking. Dessuten var sosiologi i sin tid et

tematisk omseggripende fag. Den som i tillegg til Comte utgjorde pionérgenerasjonen i sosiologifaget, var Emile Durkheim. Hans sosiologi forutsatte en forståelse av et samfunn som var tuftet på sosiale strukturer. Ulike deler av samfunnet utgjorde funksjonelle bestanddeler. Denne måten å forstå samfunnet på som en formasjon, kan betraktes som utfordrende for historikernes forståelse av det samme samfunnet.

Historie som et «moderne» fag, slik det har fremstått i de siste to hundre årene, er forsøkt å bli legitimert gjennom utviklingen av nettopp et historisk perspektiv. Dette har hatt som formål å gjøre oss bedre i stand til å forstå «det nye» (Clausen 1968:8). Men dette utgangspunktet for å forsvare den faglige tilstedeværelsen, må samtidig basere seg på endring og dynamikk. Stadig nye kilder og nye tolkningsmuligheter som åpner seg gjennom nye tiders referanser, gjør det nødvendig å endre de historiske «sannhetene» kontinuerlig. Det siste poenget er en viktig erkjennelse, da stadig nye tolkninger gjør det mulig og ønskelig med nye slutninger i faget. Historikeren Knut Kjeldstadli gir uttrykk for dette i tittelen på sin innføringsbok i historie; *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*.

Men hva er så det *karakteristiske* ved historiefaget ved inngangen til fagets moderne tidsalder? Jo, historie, slik vi har kjent dets metode og filosofiske overveielser, var knyttet til en kildekritisk metode. Det er nettopp denne som spesifikt brukes til å forsvare historie som et *akademisk* fag. Et viktig hensyn som lå til grunn for kildekritikken, var å fastslå ekthet i vurderingen av dokumenter (noe vi skal komme tilbake til). Et annet viktig aspekt ved historie som *moderne* fag innenfor en universitetsstruktur, er den nasjonale konteksten som har vært en viktig del av fagets omgivelser i Norge. Her må fremveksten av faghistorien relateres til det store nasjonsbyggingsprosjektet fra begynnelsen av 1800-tallet. Tanken om en egen, fri nasjon må i tillegg sees i sammenheng med «fremskrittstanken». Oppbygningen av og ivaretagingen av en felles nasjonal identitet, kom konkret til uttrykk i etableringen av ulike institusjoner som tidskrifter, arkiver, konferanser og fagfelleskap. I forlengelsen av dette arbeidet skjedde det en profesjonalisering av «historikerlauget» (Stråth m.fl. 2008:16).

I tillegg var romantikkens idé om nasjonen som organisk enhet viktig. Nasjonen var som levende organismer – bestående av handlende aktører, med identitet, interesser, personlighet og livsløp som kunne analyseres (Stråth m.fl. 2008:17). Med andre ord var forestillingen om at individene i eliten legemliggjorde nasjonen, levende for historikerne. Først ved begynnelsen av 1900-tallet var det at mer kritiske tanker påvirket historieskrivingen. Norsk historieskriving hadde da latt seg påvirke av fransk rasjonalisme og positivisme.

Den «moderne» historieskrivingen, slik vi kjenner den fra siste halvdel av 1800-tallet, er på mange måter et resultat av en løsrivning fra middelalderens religiøst bundne verdensbilde. Fornuft og sekularisering, for øvrig, ble gjenomsyrende for det vestlige samfunnet generelt. Gjennom den løsrivelsespro-

sessen som historiefaget har gjennomgått, er nye spørsmål av metodisk og teoretisk karakter satt på dagsorden. Et av de spørsmålene som har vært debattert i de ulike nasjoners historiemiljøer, har vært i hvilken grad det spesielle eller det generelle burde stått sentralt i fagets teorigrunnlag. I utgangspunktet har historie vært en individbasert vitenskap, selvsagt med stor betydning for etableringen av universitetsfaget og den forskningsmessige konstitueringen. Dette til tross, gjorde innflytelsen fra Karl Marx og Max Weber seg så gjeldende at historiske hendelser ble satt inn i en strukturell sammenheng. Ikke minst gjaldt dette for toneangivende norske historikere, som Edv. Bull d.e. og Halvdan Koht. Dermed trer allmenne lover inn i fagporteføljen og *den historiske materialismen* etableres, en retning som fikk stor betydning i politisk historiefremstilling.

Marxistisk historieskriving har altså gjort seg gjeldende i ulike perioder, men med særlig betydning fra begynnelsen av 1900-tallet og ved inngangen til etterkrigstiden. Nettopp Koht og Bull d.e. tilhørte den første generasjonen marxistisk orienterte historikere. Dette var fra begynnelsen av 1900-tallet, mens Jens Arup Seip og Sverre Steen kan, med visse motforestillinger, gis samme karakteristika fra den første etterkrigstiden. Hos sistnevnte «pragmatiske materialister» var historisk kildekritikk likevel ikke noe grunnlag for en «bokstavtro» historieforståelse i marxistisk retning. Den empiriske og avideologiserte «håndverkstradisjonen» stod nok disse nærmere enn for de mer bokstavtro.

Marxistisk inspirert og orientert historieskriving var materialistisk. I motsetning til idealismen, som på sin side legger vekt på sosial arv, legger materialismen vekt på materielle forhold i den historiske utviklingen. Denne forgreiningens vitenskapsteoretiske posisjon er knyttet til realisme og empirisme. Det har vært hevdet at tanker om verdens beskaffenhet, er mer eller mindre korrekte uttrykk for «den objektive virkeligheten». Imidlertid kan det vise seg gjennom empirisk forskning at det er vanskelig å foreta en klar grensetrekning mellom materielle og ideelle faktorer (Aubert 1979:28–29). Vekselvirkningene mellom faktorer som er materielle og de som er ideelle, kan være så hyppige eller innarbeidde at det vil være vanskelig å spørre om og finne svar på de endelige årsakene. Dessuten er det slik at utvelgelsen og defineringen av undersøkelsesobjektene kompliserer mulighetene for å trekke en slik skillelinje.

Samtidig finnes det et teorigrunnlag om kulturell endring, et grunnlag som kan utgjøre et alternativ til de to første, men som samtidig gir materialistene en viss forrang. En slik teori, lansert av William Ogburn, har som utgangspunkt at de teknologibaserte, materielle endringene i det moderne samfunnet i mange tilfeller fører til et *kulturelt etterslep* i en adaptiv, ikke-materiell kultur (Ogburn 1922:202–203).

Det kan rettes alvorlige innvendinger mot både den materialistiske forståelsen av historisk utvikling, og ikke minst den positivistiske vendingen i his-

toriefaget. Likevel hevder H.P. Clausen (1928–1998) at denne vitenskapsteoretiske retningen har gitt et verdifullt bidrag til historieforskningen ved at kravene til vitenskapselig eksakthet har styrket anvendelsen av den kildekritiske metoden (Clausen 1968:33). Dette gjelder både kritikken av dokumentene og organiseringen av kjensgjerninger i den historiske fremstillingen.

Vedrørende positivismen og marxismen, taler vi her om en type historiserende grunnholdning – bort fra historie som individualiserende vitenskap. Også Annalesskolen, med blant andre Marc Block, Fernand Braudel og Lucien Febvre, har gitt viktige bidrag bort fra den individsentrerte historieskrivingen – i retning av historie som et samspill mellom samfunnsmessige og kulturelle faktorer. Denne skolen kan karakteriseres som et overgripende og internasjonalt miljø av historikere (Dahlgren og Florén 1996:161). I likhet med Emile Durkheim, forfekter Annalesskolen at enhver vitenskap skal bestrebe seg på å generalisere. Ingen vitenskap er mulig uten teori, heller ikke historie. Det var en sentral tese i Annales at historie og samfunnsvitenskap ikke kunne skilles fra hverandre, men måtte integreres i en «humanvitenskap» (Selle og Berntzen 1991:93). Konkret betød dette at økonomisk og sosial historie skulle legge grunnlaget for en integrasjon av samfunnsvitenskapelig og historiefaglig orientering, noe som betød at det ikke var enkeltpersoner som var de viktigste enhetene i denne typen forskning, men strukturer og konjunkturer. Dermed kan en oppsummere denne skolen ved å fremheve at historisk forskning ikke skulle sysle med enkelthendelser fra fortiden. Dessuten skulle en operere med et skille mellom samfunnsinstitusjonenes «lange tid» og den politiske historiens korte tid. Historien skulle være «total».

Forskningsfellesskapet som hørte til denne skolen, er gjerne assosiert med «mentalitetshistorie». Med dette menes at denne typen historie bygde på til dels ubevisste, implisitte og uartikulerte forestillinger i en befolkning. Selv om oppfatningene til dels var statiske og lite bevegelige, for eksempel privatlivets mentalitet, var det likevel et viktig anliggende for dette historikermiljøet å gradere endringsperspektivet. I *det korte perspektivet* tok en for seg politiske hendelser. I *det mellomlange* tok en for seg økonomiske, sosiale og ideologiske system. *Det langsiktige perspektivet* handlet i særlig grad om materielle grunnforhold og mentaliteter (Dahlgren og Florén 1996:52). Den historiske dynamikken i en slik «totalhistorie» kunne nettopp forklares gjennom en analyse av disse tre tidsrommene.

Annalesskolens hovedverk, *Civilisationer och kapitalism, 1400–1800*, i tre bind, var forfattet av Fernand Braudel. Verket, som var enormt rikt i innhold og tematikk, tok for seg de menneskelige samfunns sosiale, kulturelle og økonomiske historie fra middelalderen til den industrielle revolusjon. Tema som svært inngående ble gitt en historisk analyse og drøfting, var dagliglivet til «folk flest», verdens økonomiske og sosiale utvikling og endelig om hvordan de ledende handelsstedene bygde ut «sine nett» over land og hav (Venezia, Genova, Antwerpen og Amsterdam) (Braudel 1982). Hvert av disse bindene er

forankret i ulike epoker – med forskjellige perspektiver på tidsoppfatning og tidsbruk. Ett av de tre bindene er forankret i en nærmest stasjonær tid ved middelhavet som geografisk undersøkelsesområde. Neste bind tar utgangspunkt i en «sakte tid» i beskrivelsen av endringene i sosiale og økonomiske strukturer. Politiske endringer, i det tredje bindet, beskrives som raske endringer.

Graden av personfokus eller strukturell orientering i faget, har vært et viktig utgangspunkt for graden av tilnærming mellom historie og samfunnsfagene. Der det har vært høy grad av tilnærming mellom disse to fagområdene, har det samtidig vært en tendens til åpenhet overfor mer strukturell tilnærming til forskning og formidling av historisk viten. På den annen side har historikere som har følt en sterk fagidentitet, med klare forestillinger om fagets unike teoretiske og metodiske ståsted, vært klart kritiske til en tilnærming mellom historiefaget og samfunnsfagene. Dette skal vi komme tilbake til i en videre behandling av grunnposisjonene i historiefaget.

Som på mange andre fagområder, eksempelvis innenfor sosiologi, har vi sett en utvikling innenfor historie med etableringen av en rekke tematiske undergrupper; kvinnehistorie, minoritetshistorie, barnehistorie m.m.. Til tross for at slike undergrupper og fagmiljøer har blitt stadig mer spesialiserte, har historie sin metodiske og teoretiske forankring i et felles grunnskjema for forskning og presentasjon av forskningsresultatene.

Som andre universitetsfag, har historiemiljøene vært sensitive for paradigmatisk endringer. Ved slutten av 1950-tallet og inngangen til 1960-tallet, skjedde det en kvantitativ, paradigmatisk omveltning også av historiefaget. Materielle levninger, i tillegg til muntlige vitnesbyrd, kom stadig oftere til å inngå som deler av historikerens arbeidsredskap. Dette til tross, har «skriftlighetsperspektivet» hele tiden hatt sterk tilstedeværelse i vitenskapens selvbevissthet (Dahlgren og Florén 1996:59). I tillegg til den paradigmatisk kvantitative orienteringen fra siste halvdel av 1950-tallet og ved inngangen til 1960-tallet, var historiefaget sterkt preget av amerikansk, sosiologisk moderniseringsteori. Teorigrunnlaget var forankret i et optimistisk syn på samfunnsutviklingen i den vestlige verden – en forventning om et allment bedre samfunn ved hjelp av økonomisk og sosial «ingeniørkunst» (Stråth m.fl. 2008:19).

En gryende og etter hvert sterk intern og ekstern kritikk av historiefagets mangel på teorianvendelse og samfunnskritiske relevans, la grunnlaget for nye orienteringer i historiefaget fra slutten av 1960-tallet. Sentrale anliggende for denne kritikken var å gjøre historiefaget mer aktuelt og sosialt relevant. Dette gjaldt både den sterkere, bevisste problemorienteringen i faget, samt vektleggingen av en mer internasjonalt rettet faglig interesse. Parallelt med en sterkere interesse for historisk utvikling internasjonalt, vokste oppmerksomheten rettet mot hverdagslige, lokale erfaringer.

På slutten av 1960-tallet og ved inngangen til 1970-tallet bredte det seg et opprør ved norske universiteter, så vel som internasjonalt. Opprørsstemningen

bredte seg særlig blant ungdom, mot veksttanken, sentralisme og ensidig økonomisk vekst. Disse strømningene la grunnlaget for en større interesse for distriktene og alternativer til materiell vekst – noe som hadde betydning både for historiefaget og samfunnsfagene. Sosiologifaget og historie ble utover 1970-tallet kritisert for positivisme og manglende samfunnskritisk blick i forskningen. De generelle politiske og kulturelle strømningene kom stadig klarere til uttrykk i det offentlige ordskiftet, noe som tilsa en nærmere kontakt mellom historie og sosiologi.

I løpet av 1980-tallet befestet en postmoderne kritikk seg ved europeiske og amerikanske universiteter. I disse årene skjedde det også et gjennombrudd for «hverdagshistorie» i forskningen, så vel som i historieundervisningen. En fellesnevner for en slik kulturhistorisk, paradigmatisk vending har vært en interesse for symbolikk og hvordan symboler skal tolkes i en hverdagskontekst. Denne orienteringen har på mange måter vært et uttrykk for en tilnærming mellom historie og antropologi (se Burke 2007:58). Konkret har denne interessen handlet om studier av både immateriell kultur og materiell kultur, som studier av bo-steder, klær og mat.

Fram til 1980-tallet har den sosialhistoriske bevisstheten stått sterkt hos norske historikere. I Norge har Sivert Langholm, Sverre Steen og Edvard Bull d.y. vært viktige eksponenter for *sosialhistorien* innenfor historieforskningen. Som historikeren Ingar Kaldar hevder, har disse tatt grep om historien «nedenfra». Forskningen har bidratt til å sentrere forskningen om folks dagligliv, arbeidsmiljø og arbeidstakere – mennesker som ellers har stått utenfor de politiske og økonomiske maktsirkelene (Kaldal 2002:9–11 og 27). Ifølge Francis Sejersted var Edvard Bull d.y. en inspirator for den sosialhistoriske forskningen. En kan snakke om klassenes historie, eller i denne sammenheng underklassens historie. I det hele tatt ble Bull en viktig forsker for det som kan kalles klassekampens historie eller arbeiderbevegelsens historie (Sejersted 1994:239).

Med andre ord handlet sosialhistorien om en synliggjøring av de deler av befolkningen som tilhørte laget av «alminnelige mennesker» – fabrikkarbeidere, husmødre og «småkårsfolk». Disse hadde ikke tidligere blitt særlig påaktet gjennom historieforskningen og skrivingen av historien. Hovedinteressen for sosialhistorikerne var arbeidere og andre uten fremskutte posisjoner, ikke enkeltindivider, men grupper av mennesker. Dagens dont og hverdagslivet til «alminnelige mennesker» var hovedinteressen. En stilte spørsmål ved hvor folk bodde, hvor de flyttet til og fra, hva de levde av, hvilke fritidssysler de var opptatte av, hvordan de disponerte sine inntekter og hvilke klær de lagde selv eller skaffet seg.

Andre viktige tema for sosialhistorisk orienterte forskere, har vært de sosiale følgene av industrialiseringen og overgangen fra det førindustrielle landsbyfelleskapet til det moderne bysamfunnet. Direkte og ikke minst indirekte, har historikerne latt seg inspirere av sosiologiske klassikere som Max

Weber og Ferdinand Tönnies. Selv om hverdagslivets kontekst, i en viss forstand, representerte en ganske ny vending i historieforskningen på 1980-tallet, finner vi altså elementer fra det en kjenner til fra tidligere. Dermed har det også skjedd en slags «renessanse» for klassikerne i sosialantropologi og sosiologi. Ikke minst gjelder dette Max Webers samfunnsvitenskapelige bidrag, som *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd*. Dette essayet trekkes frem som et av de mest berømte samfunnsvitenskapelige bidrag til å forstå hvorfor Vest-Europa hadde en betydelig økonomisk vekst sammenlignet med verden for øvrig. Hovedforklaringen på dette, som Weber argumenterte for på en omseggripende måte, var at den protestantiske etikk (kalvinismen) bidro til flittighet, sparsommelighet og nøkternhet. «Frelse» var målet for denne etisk begrunnede adferden. Enkelte sosiologiske klassikere, med en historisk betraktningvinkel, har altså hatt en viss innflytelse på historisk orienterte forskere. Disse har vært inspiratorer i fremstillinger av en skrittvis, evolusjonær modernisering – en gradvis overgang fra det «tradisjonelle» til det moderne samfunnet (se Kjeldstadli 2000:112).

Ferdinand Tönnies ofte refererte begrepspar *Gemeinschaft og Gesellschaft*, fra 1887, har også vært viktig. Disse to begrepene utgjør motpoler i en fremstilling av overgangen fra det førmoderne til det moderne, vestlige samfunnet. Mer direkte oversatt betyr *Gemeinschaft* en type fellesskap som er mer vanlig i småsamfunn (landsbyer) enn i større byer. Begrepet angir en type sosiale relasjoner, men da som bestående av dypt psykologisk forankrede viljeshandlinger. Et typisk eksempel på et slikt forhold er «blodfellesskap», der forholdet mellom mor og spedbarn er ett eksempel. Forholdet er av instinktivt, fysisk karakter som forandrer seg til et psykisk bånd etter hvert som barnet vokser opp. Andre eksempler på slike forhold er slekt, som viser til et felles biologisk opphav og en felles fortid. Ifølge Tönnies er slike relasjoner en type samholdsform som har vært vanligere på landbygda og i landsbyen enn i storbyen (Tönnies 1984: 71–87). Storbyen er preget av mer flyktige, kortvarige, saksrettede og overfladiske forbindelser til andre mennesker. *Gesellschaft*-forholdet, som er karakteristisk for nettopp den moderne storbyen, er preget av at partene forsøker å utnytte hverandre for å oppnå personlige fordeler. Ingen vil yte noe uten å være sikker på å få mer igjen enn det man er villig til å yte. Markedene, dvs. arbeidsmarkedet, kapitalmarkedet, samt vare- og tjenestemarkedet, består av typiske *Gesellschaft*-forhold. Aktørene i markedet bryr seg om hverandre kun i kraft av deres egenskaper som tilbydere og etterspørere, ifølge Tönnies. Imidlertid er det ikke bare det økonomiske livet i storbysamfunnet som er forbundet med *gesellschaft*. Også det politiske livet og vitenskapelig virksomhet er av samme type forhold.

Selv om *sosialhistorien* var en historie sett nedenfra, var det ikke enkeltmennesker og personligheter som var hovedinteressen. I stedet brukte en tid på å studere grupper av mennesker med bestemte karakteristika. Med andre ord

gjaldt forskningen på og skrivingen av «strukturhistorie» en interesse som rettet seg mot grupper av mennesker, kollektive fenomener, massehandling, over-individuelle prosesser og ganske vanlige tilstander (Kjeldstadli 2000:84). Sosial status, lagdeling, sosial mobilitet og flyttemønstre var hovedinteresse. Den subjektive dimensjonen ble gjerne underkommunisert i forskningen.

Til tross for at *kulturhistorie* er en retning som gjerne dateres fra begynnelsen av 1980-tallet, kan en fastslå 1960-tallet som et forløp til denne historiefaglige retningen. En av flere forskere som skulle få kulturhistorisk betydning, var antropologen Mary Douglas. Hennes studier kan rubriseres under sosialantropologien, for studier i sammenlignende religionsvitenskap og ikke minst tematiserte studier om tabu og renslighet. Mye av hennes feltarbeid ble utført i Kongo. På midten av 1960-tallet kom hennes mest kjente publikasjon ut; *Rent og urent. En analyse av forestillinger omkring urenhets og tabu*. Forfatteren viser her at forståelsen av renhet og urenhets er med på å skape ulike skillelinjer og kategorier – noe som gjelder alle kulturer. En slik felles faktor binder sammen alle menneskelige samfunn. Erkjennelsen av dette bidrar til å dempe vårt skille mellom en sekulær og en religiøs virkelighetsoppfatning. Begrepet tabu brukes i dette studiet for å understreke at dette er en spontan foranstaltning for å etablere og opprettholde tydelige kategorier.

Et annet ofte referert eksempel på kulturhistorisk arbeid er *Montaillou*, av Emmanuel LeRoy Ladurie, fra 1975. Ladurie tilhørte kretsen som vi allerede har omtalt som Annalesskolen. Denne historieretningen er også kalt «mikrohistorie» – en historie sett «nedenfra» (LeRoy Ladurie 1986). Dette studiet har en liten landsby i Pyreneene som feltobjekt. I hovedsak bodde det sauegjeterne og bønder med familier i denne landsbyen. Inkvisisjonen fattet interesse for dette landsbyfellesskapet, og det ble opprettet domstol og gjennomført forhør av landsbyens innbyggere. Åndelige spørsmål og hverdagslivets gjøremål ble underlagt nitidige og grundige undersøkelser, samt protokollføring. I dette arbeidet blir landsbyfellesskapet rekonstruert, samt fellesskapets måte å leve på. LeRoy Laduries skriftlige kilder, som ble underlagt en grundig historisk undersøkelse, innbefattet både den materielle dimensjonen og mentaliteten blant innbyggerne.

I siste halvdel av 1980-tallet og ved begynnelsen av 1990-tallet ble «Den nye kulturhistorien» (*NCH*), etablert som historie-akademisk retning. Denne retningen representerer en dreining bort fra sosialhistorien. Imidlertid er en slik konstatering avhengig av hva vi mener med «kulturhistorie», hvilken nasjon og hva slags region vi har som empirisk og forskningsmessig utgangspunkt. Gjennombruddet for den nye kulturhistorien i historisk forskning tok utgangspunkt i et bredt, inkluderende, men også *eklektisk* kulturbegrep. Holdninger og utbredte sinnstilstander i befolkningen har vært en hovedinteresse. Det kan handle om verdier, normer og følelser som navigeringsinstrumenter for mennesker. Med andre ord har en i en slik sammenheng vært opptatt av «å fange» de

mentalitetene som var vanlige eller dominerende i det fortidige samfunnet, ikke individuelt, men blant mennesker som har tilhørt ulike definerbare grupper. Et spesifikt interesseområde for kulturhistorikere har vært det symbolske og det som skal tolkes – i både hverdagslivet og i kunsten.

En kunne velge en rekke historikere og historieteoretikere som eksempler på toneangivende kulturforskere fra 1980-tallet og 1990-tallet: Mikail Bakhtin, Norbert Elias, Pierre Bourdieu og Michel Foucault. Det som er felles for mange av forskerne med en kulturhistorisk innretning, er at forskningen er svært mangefasettert – av enkelte kritikere kalt eklektisk orientert. Dette skyldes nok at den kulturhistoriske forskningen er blitt mangefasettert, i betydningen at en vil «fange» verden som fleksibel, flytende, oppstykket og uforutsigbar.

Noe av det som har bidratt til en svært mangefasettert kulturhistorisk forskning, er forankringen i ulike nasjonale forskningstradisjoner. For eksempel er en hollandsk tradisjon en utløper av den tyske tradisjonen. Ved inngangen til den tyske var nettopp Max Weber en viktig eksponent og pionér innenfor denne tradisjonen. Han analyserte de kulturelle røttene til det økonomiske systemet i datidens Vest-Europa og USA. Hans hovedpoeng var å gi en kulturell forklaring på økonomisk endring og vekst (Burke 2007:18). I den engelsktalende kulturhistoriske forskningstradisjonen, er forskjellen mellom den amerikanske og britiske påaktet. Britiske antropologer har gjerne presentert seg som «sosialantropologer», mens amerikanske kolleger har benevnt seg som «kulturanthropologer». For øvrig har den amerikanske vist sterk interesse for det som innvandrerne har brakt med seg av kultur fra Europa. Den franske tradisjonen har vist seg særlig sensitiv for blant annet «kollektiv mentalitet» og materiell kultur. I denne tradisjonen har mentalitet, følelser, kollektive forestillinger og materiell kultur vært hovedinteresser (se Burke 2007:12–13).

Den kulturhistoriske «vendingen» i historieforskningen ble imidlertid ikke møtt med begeistring av «alle» historikere. Parallelt med en utvikling i retning av å befeste den kulturhistoriske *vendingen*, har det skjedd en fasttømring og videreutvikling av nettopp sosialhistorien. Denne sistnevnte retningen kan kjennetegnes ved å se den fortidige sosiale virkeligheten som en enhet – en virkelighet som innbefatter økonomisk, politisk historie og religionshistorie. Det som da står i sentrum for ulike studier er blant annet livssituasjon, tro og overtro. Historikere som trofast har holdt fast ved den tradisjonelle sosialhistoriske innfallsvinkelen til egen forskning, har gjerne vært kritisk innstilte til kulturhistorien. En grunn er at sistnevnte har vært svært vid og inkluderende – tematisk og metodisk (se Burke 2007:124–127).

Samtidig er det åpenbare paralleller mellom sosial- og kulturhistorien som kan nyansere fremstillinger av overgangen fra den ene til den andre retningen. Det finnes en åpenbar likhet mellom disse to i historieforskningen – den felles interessen for hverdagslivet og de dagligdage gjøremålene til «hverdagsmennesker». Det som likevel representerer noe nytt eller «annet» i overgangen

til kulturhistorien, er at det mentale og immaterielle fikk en mye større forskningsmessig oppmerksomhet enn tidligere. Nettopp tanker, ideer og forestillinger utgjorde en motvekt mot ensidig vektlegging av materielle forhold i sosialhistorien, ifølge Kaldal (2002:30).

Både Webers og Tönnies forståelsesmåter har festet seg og har fortsatt en viss gjenklang i måten vi oppfatter det urbane og rurale på i dagens samfunn, samt overgangen fra det før-moderne til det moderne samfunnet. Det kan hevdes at det i tillegg til den forannevnte måten å forstå fortiden på, i nær eller fjern fortid der urbanisering og sekularisering har grepet om seg, har gitt historikere et råmateriale for studier av vårt samfunn i dag. Samtidig er det mye som tyder på at globalhistoriske spørsmålsstillinger er blitt viktigere, parallelt med at nasjonalstatperspektivet er blitt modifisert (Stråth m.fl. 2008:23).

I de siste årene finner vi tendenser til en nyorientering i historiefaget, rettere sagt en større åpenhet overfor mange ulike retninger – teoretisk, metodisk og emnemessig. Vi er i vår samtid på vei mot «alle tings kulturhistorie», som Peter Burke hevder: «Drømmernas, matens, känslornas, resandets, gesternas, humorns, förhörens osv.» (Burke 2007:39). Parallelt med større åpenhet og mer faglig «pluralisme», er det i deler av historikermiljøet åpnet opp for en selvreflektiv og kritisk innstilling til historiefagets selvoppfatning som et vitenskapelig, rasjonelt anliggende. Ulike historiemiljø ved europeiske og amerikanske universiteter har nærmet seg svært mange ulike fagområder – tilhørende både humanistiske og samfunnsvitenskapelige fag. Endelig hører det med i deler av historieforskningen at «*grand theory*» ikke står særlig høyt i kurs. Deler av historikermiljøet, og i særlig grad der vi finner postmodernistisk orienterte forskere, er skeptisk til de store teoriernes forklaringskraft (Dahlgren og Florén 1996:60).

Men hva med historieforskningen i Norge siden 1960-tallet? En kan konkludere med at historieforskningen, slik vi kjenner den her hjemme, er blitt mer sammensatt i tematikk og teoretiske perspektiver. I tillegg har faget her fått en større teoretiske tyngde, samtidig med at den nasjonale historien er nedtonet sammenlignet med tidligere historieforskning (Ryymän m.fl. 2019). Forfatterne av den sammenfattende artikkelen i *Historisk tidsskrift* har fått frem at tiden etter 1970 innvarsler en ny æra, en periode som har vært preget av større bevissthet og oppmerksomhet om metodiske og teoretiske problemer i historieforskningen.

«Nasjonsbyggingsprosjektet», samt «etterkrigsoppgjøret», kom mer i bakgrunnen for problemstillinger knyttet til den moderne velferdsstatens fremvekst, og ikke minst åpenhet for problemstillinger knyttet til det internasjonale samfunnet. Sosialhistorisk forskning var blitt dominerende i etterkrigstid, frem til slutten av 1980-tallet. I denne forskningen har en vært opptatt av å se den sosiale virkeligheten under ett. Det sosialhistoriske engasjementet la grunnlaget for studier av den historiske utviklingen sett nedenfra – dvs. undersøkelser av fabrikkarbeidere, tjenestefolk, bønder og livet i norske familier. Videre har slike

forskningsprosjekter vært sentrert om tema som skikker, levesett, tro, overtro og livssituasjon. Marxistisk inspirasjon og engasjement har vært ett av flere karakteristika.

Siden 1990-tallet har det skjedd et slags gjennombrudd for kulturhistoriske problemstillinger i historieforskningen. Denne betegnes også som «Ny kulturhistorie». Denne hadde sitt utspring i et ønske om å studere kulturelle prosesser – og da som en alternativ forståelsesramme til politikk, økonomi og sosiale faktorer. Det var «vanlige» menneskers liv som ble tematisert. Et antropologisk kulturbegrep stod sentralt innenfor denne forskningstradisjonen. Det er tematiseringen innenfor denne tradisjonen som også til en viss grad har beveget det forskningsmessige engasjementet fra det nasjonale til det internasjonale samfunnet.

Som innenfor de fleste universitetsfag, har det vært en voldsom vekst i antall studenter fra 1970-tallet. Det som har skjedd, har vært et uttrykk for en sterk forventning til at unge mennesker skulle ta høyere utdanning. Vi fikk også en sterk utvidelse av utdanningskapasiteten i disse årene, en vekst som i tillegg har ført til en sterkere oppsplitting av det historiefaglige emneområdet. Imidlertid har den sterke kvantitative veksten, kombinert med et mer mangefasettert studietilbud, neppe ført til grunnleggende omveltninger i historiefagets tematiske innhold eller kunnskapsteoretiske orientering (Ryymim m.fl. 2019).

2.4 Sammendrag

Historikeren forsøker å fange inn særtrekk, dvs. det spesielle ved det en studerer. De fenomenene og personene som står i forgrunnen for forskerens interesse, relateres til den tiden og de omgivelsene som omslutter det som studeres. Vedkommende er opptatt av det typiske ved forskningsobjektet, sammenstilt med det samfunnet i den tiden eller perioden som er hovedinteresse. Kontekst og prosess får da helt spesiell betydning, fordi analysen må forankres langs en tidslinje. Med andre ord handler det om å forstå fortiden og nåtiden i forhold til hverandre. Ved å forstå fortiden, har en et bedre utgangspunkt for å kunne forstå også samtiden man lever i her og nå.

Forskjellige historiefaglige retninger gir ulike svar på hva som har skjedd og hvorfor. En kommer gjerne frem til svar som, mer eller mindre bevisst, er avhengige av ulike fagfilosofiske innganger til forskningen. I tillegg er det slik at historieoppfatningene endrer seg, noe som betyr at sentrale historiske begivenheter undergis stadig nye tolkninger etter hvert som tiden går. Tolkningene er først og fremst uttrykk for den tiden vi lever i, dvs. at de reflekterer på ulike måter kulturelle stemninger som er allment godtatt eller virksomme i nåtiden. Dette kan ha sammenheng med at kildetilfanget er blitt større og annerledes. I tillegg er det slik at verdien av ulike typer kilder vurderes på andre måter i dag enn tidligere. Samfunnsforholdene i dag, sammenlignet med tidligere, innbyr til andre måter å vurdere historiske hendelser og prosesser på.

Kildene vurderes ulikt av ulike historikere. Samtidig er det slik at det historiske kildematerialet, som til en hver tid underlegges behandling, endres gjennom tilføyelser og kompletteringer. Dette åpner opp for nye forståelser og tolkninger.

Selvsagt er ikke fortiden et enestående emne for profesjonelle historikere. Også samfunnsvitere, som sosiologer, statsvitere og sosialantropologer, studerer menneskers virksomhet i fortiden. Likevel er det spesifikke ved all historisk forskning, at denne forholder seg til tid som forklaringsprinsipp. Den profesjonelle historikeren tar det for gitt at handlingen eller de handlingene som skal forstås eller forklares, er meningsfulle – i betydningen at de har ett eller flere formål. Likevel vet alle at nettopp irrasjonelle sider ved menneskelivet, individuelt eller kollektivt, har stor betydning for våre handlinger.

Kapittel 3: Historieforskningen

Innledning

Den moderne historieforskningen har mange felles trekk med andre typer humanistisk forskning på universitetsnivå. Samtidig finner vi særegne måter å forholde seg til forskningsprosessen på, samt en formidlingspraksis som skiller den fra andre fagformidlinger.

Det som i tillegg karakteriserer den historiefaglige forskningen, er diskusjoner og uenighet knyttet til spørsmålet om historieforskningen skal lede frem til unik eller generell kunnskap, og om faget skal handle om kollektiv eller individuell betydning for den historiske utviklingen.

3.1 Den historiefaglige forskningsprosessen

Historie er et fag som strekker seg langt tilbake i tid – avhengig av de kriterier en vil legge til grunn for definisjonen av «fag». Den historiefaglige forskningen er forankret i en *kvalitativ* forskningsprosess. En slik prosess er felles for alle humaniorafag. Dette betyr at historie som et slikt fag har som et hovedanliggende å fortelle en meningsfull historie. Det synes å være verd å minne om at det prinsipielt sett er problemstillingens ordlyd og karakter som må bestemme valg og bruk av forskningsmetode.

Behandling av kilder er et kjernepunkt for historikeren. Uansett forskerens bestrebelse på en objektiv og nøytral omgang med kildene, vil det alltid hefte et element av subjektive vurderinger i kildebehandlingen. Tilgangen til og utvalget av tilgjengelige kilder vil bevisst eller ubevisst være knyttet til forskerens verdibaserte grunnsyn, holdninger og faglige preferanser. Den kvalitative forskningsprosessen er åpen og gir forskeren mulighet til å utnytte eget skjønn, samt metodiske og teoretiske preferanser.

Mange vitenskapsteoretikere, både innenfor den positivistiske, hermeneutiske og kritiske tradisjonen, har klare oppfatninger av hvor grensen mellom vitenskap og andre aktiviteter bør trekkes, uten at disse posisjonene knyttes konkret til de ulike stadiene i forskningsprosessen. Følgende er en konvensjonell, forenklet inndeling av forskningsprosessen:

1. «Forskningsidé»
2. Utvikling av problemstilling
3. Utvelging av enheter og variabler
4. Innsamling av data

5. Bearbeiding av data
6. Analyse og tolkning av data

Det må føyes til at det er problematisk å operere med tolkning som et eget stadium i forskningsprosessen innenfor de humanistiske vitenskapene. I disse er en slik prosess langt mer fleksibel enn det som antydes gjennom oppstillingen her. Tolkning vil da inngå som en integrert del av hele forskningsprosessen; fra utvikling av problemstilling til trekking av de endelige konklusjonene. Av analytiske grunner er det likevel operert med et slikt skille her.

I den idé-initierende fasen og i utformingen av problemstillingen, bør det ikke opereres med noe skille mellom vitenskapelig aktivitet og annen aktivitet, f.eks. kunstnerisk aktivitet, tvert imot. Fruktbare og originale problemstillinger utvikles ofte gjennom kontakt med andre aktiviteter enn den rent vitenskapelige. Dessuten, i et samfunn med så stort behov for kunnskap innenfor politikk, forvaltning og næringsliv, er det ikke slik at forskere har enerett på å utvikle problemstillinger.

Men i forhold til stadiene videre i forskningsprosessen; utvelging av enheter og variabler, innsamling, bearbeiding, analyse og tolkning av dataene, bør det skje en avgrensning til andre aktiviteter. Innen skjønnlitterært forfatterskap er det ikke påkrevd å oppgi hvor opplysningene er hentet fra (kildenes opphav), selv der dokumentariske elementer er integrert i verket. Et annet eksempel er journalistisk virksomhet der kildevern, dvs. nettopp ikke å oppgi kildene, gjelder. Avgrensning mot journalistikk og skjønnlitterært forfatterskap kan begrunnes ut fra hensynet til intersubjektivitetskravet; at utenforstående, fagpersoner så vel som lekpersoner, skal kunne etterprøve resultatene.

Historieforskning og faglitterær fremstilling står likevel i en intim forbindelse med hverandre. Dette betyr at en forholdsvis lett kan identifisere ulike toneangivende historieforskere gjennom de litterære virkemidlene som disse har benyttet seg av. Dette kan gjelde Edvard Bull, Sverre Steen, Ottar Dahl, Jens Arup Seip, Kåre Lunden, Francis Sejersted og Erling Sandmo. Forskningsmessig angrepsvinkel, språklig disposisjon og elementer i den litterære fremstillingen kan identifiseres som typiske kjennetegn ved den enkelte forsker.

Selv om den enkelte historieforsker kan være gjenkjennbar som litterat, er det likevel grunn til å påstå at vedkommende må innfri de intersubjektivitetskravene som enhver historieinteressert vil kunne stille til det presenterte materialet. Som lesere må vi vite noe om egenskaper ved kildene, hvor de er hentet fra, hvilke analytiske metoder som er benyttet og hvordan de konklusjonene som er trukket, kan begrunnes. Det er dette som gjør at historiske fremstillinger ikke kan betraktes som skjønnlitteratur. Dette betyr imidlertid ikke at skjønnlitteratur ikke kan ha betydning som kilde til erkjennelse – tvert imot.

Noen av de viktigste og mest påaktede skjønnlitterære bidragene gjennom norsk historie, har gitt leserne en svært viktig innsikt i det fortidige samfunnet.

Imidlertid stilles det ikke de samme kravene til *etterprøving* i skjønnlitteratur som til de kravene vi stiller til faghistoriske fremstillinger. I det følgende skal vi snevre inn tematikken til å gjelde historiefaget og historieforskningen spesifikt nettopp ved å henvise til det som angår forskningsvirksomhet.

3.2 Studiet av det generelle og spesielle

Wilhelm Windelband (1848–1915) er kanskje den viktigste opphavspersonen til skillet mellom nomotetisk og idiografisk vitenskap. Ifølge Windelband er naturvitenskap *nomotetisk* (lovsøkende), fordi den søker etter lover som er allmenne. Nomotetikeren er mer opptatt av hva som er felles for fenomener og studerer dermed klasser av fenomener. Vedkommende er gjerne opptatt av generelt gyldige «lover». Derimot er «åndsvitenskapene» *idiografiske* – da vektlegging av enkeltstående hendelser, dvs. beskrivelser av historiske begivenheter som egenartede begivenheter, står sentralt. Idiografi er altså en retning som er opptatt av unike hendelser og forekomster, og det som skiller ulike fenomener fra hverandre (diversitet).

Samfunnsfagene er gjerne karakterisert som nomotetiske, mens humanistiske fag er idiografiske. Sistnevnte, de humanistiske, inkluderer historie, idéhistorie, litteratur og kunstvitenskap. I slike fag, som egner seg for personen, tanken og verket, er en henvist til skjønns- og rimelighetsbetraktninger:

Vi prävar tankar, diskuterar alternativ, söker leva oss inn i hållningar; det mesta av det vi gör har en hållning av essäistik i ordets ursprungliga betydelse: försök, tankeexperiment (Ambjörnsson og Sörlin 2008:46).

Debatten om nomotetisk (lovsøkende) eller en idiografisk (det individuelle og særmerkede) forskningsstrategi, har vært grunnlag for uenighet og debatt gjennom den moderne historieforskningens egen historie. Studiet av enkeltfenomener eller overindividuelle størrelser stiller forskeren alltid overfor en overskridende tematikk. Med det menes at konstateringen av et historisk objekt som enkeltfenomen, krever at en kan relatere dette til en struktur eller overindividuell størrelse. I det hele tatt er dette nødvendig for å kunne sette opp grenser rundt et spesifikt fenomen. Likeledes – for å kunne konstatere overindividuelle størrelser som reelle, må en også kunne relatere slike til enkeltfenomener.

Til tross for en slik erkjent «dobbeltsidighet» ved det historiske studiefeltet, finner vi tendenser til grensemarkeringer i den historieteoretiske debatten mellom forvarerne av en nomotetisk og en idiografisk grunnposisjon. En hermeneutisk-idiografisk tendens innen humaniora tilsier at forskeren primært forholder seg til enkeltmenneskers handlinger og utsagn, sekundært til historien som bestående av kulturelle, sosiale, politiske og økonomiske «drivkrefter». Med andre ord er de «små» bestanddelene i historiefaget de mest interessante for en idiograf.

For en idiograf som R.G. Collingwood (1889–1943), er det individer som er «motorene» i det historiske utviklingsforløpet. Disse har tanker, motiver og følelser. Fordi vi er opptatt av enkeltindividene, er det også slik at historikeren først og fremst er opptatt av å leve seg inn i enkeltindividenes situasjon, deres ideer og deres intensjoner. Med andre ord er idiografiske forklaringer basert på det unike, uten overføringsverdi til andre situasjoner, tider eller steder (Bratberg 2016:145). Forskerens oppgave er å fremskaffe kunnskap om slike enkeltpersoners handlinger gjennom å tolke sammenhengen mellom tanke og handling i den konkrete konteksten som en handling utspiller seg i.

Hvis vi tar et tilbakeblikk på den klassiske, filosofiske hermeneutikken i første halvdel av 1800-tallet, finner vi problemer med å gjøre et skille mellom utviklingen av *Den historiske skole*, med dens betydning for humaniora (åndsvitenskapene), og utviklingen av den klassiske, filosofiske hermeneutikken. Denne skolen bygde på tanken om å rekonstruere historien, å gjenoppleve historien og sammenhengene i det historiske forløpet gjennom studiet av kilder.

Det ble dermed etablert en forestilling om det unike ved historien – et fag utviklet som nettopp idiografi. Historie skulle være et studium av det spesielle ved historiske forløp og begivenheter, der begivenhetene skulle betraktes i et engangsperspektiv (Wind 1976:37). Flere norske historikere har på en eksplisitt måte forpliktet seg til historiefaget som idiografi, og har samtidig distansert seg fra den nomotetiske betraktningmåten. Her kan nevnes Jens Arup Seip (se Seip 1983 b). I foredraget «Historie og sosiologi» tar han opp problematikken om forholdet mellom sosiologien og historiefaget og konkluderer allerede innledningsvis på en engasjert måte med følgende:

Det er følgelig et problem som er forbundet med irritasjon. Konfrontasjonen mellom sosiologi og historie fremkaller svingende følelser. Jeg vil ikke si der er et kjærlighet-/hatforhold, men der er iallfall tiltrekning/frastøtning. Ethvert forsøk fra en historiker på å omfavne sosiologien er ledsaget av skuffelse. Hun er en kvinne som krever mye, men gir lite. Hun er kald (og selvopptatt). Det er ikke lett å se hvordan et lykkelig samliv kan komme i stand. (Jeg føler meg som historiker i dette forhold uvilkårlig i mansrollen) (Seip 1983 b:263).

Ulike motiver har ligget til grunn for en slik stillingstaken til dette spørsmålet. Historien forandrer form og innhold hele tiden – noe som kan tolkes som et uttrykk for en menneskelig bevissthet og ikke minst endringer i en slik bevissthet. Verken klassifikasjoner eller lover kan omfatte denne prosessen. Samtidig var det et viktig poeng for Seip å understreke at det kanskje ikke var problematisk å teoretisere i historieforskningen, men at dette gjerne skjedde for tidlig i forskningsprosessen. Dette var også hans argumentative motstand mot blant andre Gudmund Hernes sin tilnærming til maktkritisk forskning.

Det lå nok i Seips innstilling en generell motvilje til bruk av generelle teorier i historiefaglig forskning. Også fra annet hold kom en slik innstilling til uttrykk, noe som Gunnar Christie Wasbergs arbeid fra 1948 er et eksempel på:

En enda vesentligere forskjell mellom sosiologi og historie beror på at historikeren har med et endelig avsluttet utviklingsforløp å gjøre, mens sosiologen kan nytte det moderne samfunn som studieobjekt uten å behøve å regne med et ensidig eller mangelfullt kildemateriale. De unge samfunnsvitenskaper har i vesentlig grad beskjefteget seg med mere aktuelle spørsmål, og har ennå, i nokså liten grad, maktet, eller hatt metode til, å analysere noe av det veldige erfaringsmateriale i historien. Rent skjematisk må man kunne si, at sosiologien beskjefteget seg særlig med gruppedannelsene innen det nyere samfunn, mens historikeren er opptatt av individer og hendelser i engangsforløp (Wasberg 1958:13).

Sosiologen Lars Mjøset hevder at det ligger noe uforløst i dagen hos Seip, særlig i spørsmålet om sosiologi og historie er prinsipielt forskjellige fag. I utgangspunktet lanserer han et tradisjonelt skille mellom en generaliserende og en individualiserende orientering i de to fagene. Samtidig viker Seip unna det historistiske standpunktet når han hevder at historikere også teoretiserer, dvs. når de teoretiserer langt nok i ettertid (Mjøset 1991:306).

Det er grunn til å betvile at Seip var en *konsekvent* idiograf. Som også Kjeldstadli har påpekt, er det slik at Seip har produsert teorier, som i tilfellet der han har karakterisert perioden fra 1814 til 1884 som «embetsmannsstaten», der han opptrer mer som nomotetiker enn idiograf (Kjeldstadli 2000:108). I påpekingen av Seips ikke alltid konsekvente idiografiske praksis i egen forskning, gir han en beskrivelse av hans forhold mellom sosiologi og historie som ofte noe tvetydig.

En kan hevde at Seip, generelt og prinsipielt, var kritisk til overlappende forskning mellom sosiologi og historiefaget. Individualisering og generalisering hadde lite med hverandre å gjøre. Historieforskningens siktemål er ikke generelle sannheter, men å belyse enestående, historiske begivenheter (Ringdal 1981:106). Med andre ord var det forsøkene på å abstrahere modellene, dvs. forsøkene på å «løfte» modellene ut av sin konkrete historiske kontekst, som var Seips kritiske anliggende. Samtidig synes det som om det i utgangspunktet ikke var sosiologifaget som historiefaget prinsipielt burde holde avstand til, men til fagets trang til å gjøre bruk av modeller – og derav sosiologiens nomotetiske ambisjoner. Dessuten stiller han seg kritisk til en viktig forutsetning for konstruksjonen av modeller, nemlig rasjonelle aktører.

Likevel – som også Nils Johan Rindal påpeker, har Seip problemer med å skille «teori» og «modell» fra hverandre (Ringdal 1981:104). En rimelig tolkning av Seip her, som også Ringdal foreslår, er at teoribegrepet refererer til et

høyere abstraksjonsnivå og ligner mer på «et abstrakt grunnsyn». I en slik forstand synes det som om «metode» er et mer teknisk begrep enn «teori». Samtidig er det heller ikke på dette punktet knyttet en klargjøring av forskjellene mellom begrepene.

Selv om historiefaget og de sidene ved faget som tilhører academia er tema for denne boken, kan det ikke underslås at forskningsbaserte teorier, begreper og forståelsesmåter i høy grad bygger på innsikter og erfaringer av mer allmennmenneskelig karakter. I en slik forstand er vi alle et stykke på vei historikere. Som samfunnsindivider bærer vi på våre egne historier gjennom konkrete livserfaringer, samt mennesker vi har møtt og har hatt samtaler med. Våre erfaringer overskrider det konkrete gjenstandsområdet eller den konkrete historiske situasjonen som utforskes. Dette gjelder ikke minst forskningsprosjekter der etiske problemstillinger står i forgrunnen. I slike prosjekter spør vi oss hva vi kan lære av historien. Vi spør oss om våre egne kunnskaper om historien har overføringsverdi for dagens etiske problematikker og fremtidige handlingsvalg.

Et menneskes etiske og normative innstilling er, til tross for en viss stabilitet, under en viss endring pga. at nye erfaringer tilegnes. Samtidig er det grunn til å anta at verdier, normer og symboler er nokså stabile og stabiliserende elementer i samfunnet. I en slik forstand kan det enkelte mennesket betraktes som bærer og formidler av verdier og normer. Nettopp enkeltaktører, dvs. handlende bevisstheter og verdibærere, er det som Rune Slagstad og Francis Sejersted skriver om i sine historiske arbeider (Sejersted 1993 og Slagstad 1998).

Sejersted (1936–2015) er relativt optimistisk på vegne av de muligheter som gjelder for et historiefaglig og sosiologisk «samliv». Han hevder at Jens Arup Seip likevel har forsøkt å forsvare historiefagets egenart. Ifølge Seip var sammenligning ikke fruktbart. Norsk historie var så spesiell, at en sammenstilling med andre land og nasjoner hadde lite for seg (Molven 1998:76). Imidlertid avviser Sejersted at det skulle finnes noe *prinsipielt* skille mellom humanisters og samfunnsviters interesseområde. I det hele tatt faller ikke skillet mellom nomotetiske og idiografiske fag helt sammen med det institusjonelle skillet mellom humanister og samfunnsvitere.

Likevel fremhever Sejersted forskjellen mellom de to fagene som politiske instrumenter og som forskningsadministrative størrelser. Historiefaget kan hevdes å være mer fundamentalt i den forstand at formålet nettopp er å gripe en «individuell» virkelighet. Men nettopp for dette formålet kan historiefaget ha nytte av de generelle teorier som er utviklet i de nomotetiske fagene (Sejersted 1993 a:349). Dermed kan disse fagene ha karakter av «hjelpvitenskap» for de idiografiske disipliner.

Sejersted inntar både et prinsipielt og et mer pragmatisk forsvar for og forklaring på en tilnærming mellom disse to faggruppene. Han skriver at det var på 1960-tallet at samfunnsfagene, særlig sosiologi og statsvitenskap, «blomstret». I disse disiplinenes «gullalder» ble det gitt ut en hel rekke av samfunnsvitenskapelige

klassikere i Norge. Historie var på vikende front og mange mente at historiefaget burde flyttes ut av det historisk-filosofiske fakultet og over til SV-fakultetet. «Redningen» for historie var angivelig å legge seg tett opp til samfunnsfagene (1993 a:62). Konklusjonen er at de generaliserende og de individualiserende fagene kan ha god hjelp av hverandre, og samarbeid på tvers av faggrensene burde kunne bli fruktbart for begge, ifølge Sejersted (1993 a:349–355).

En slik grunninnstilling som her er presentert, peker mot en nomotetiker, dvs. en som er mer opptatt av hva som er felles for ulike fenomener enn det unike og enestående. «Nomotetisk» tilsier at vitenskapelig virksomhet søker å etablere lover for utvikling. Forskere innen humaniora og samfunnsfag som har ment at det også er mulig å etablere lover for et samfunns tilstand og utvikling, har tatt i bruk forklaringer, teorier og modeller som er vel etablerte innenfor naturfagene. I første omgang tenker en her på nomotetiske forbilder, som fysikk og kjemi. Ikke minst i samfunnsfagene sosialøkonomi og statsvitenskap, finner vi et visst nomotetisk innslag. Nomotetikeren har vært opptatt av å etablere «klasser» – gjerne med formale likheter som utgangspunkt. Vi finner noen eksempler på en slik innstilling også innen humaniora. Lingvistikk og fonetikk er humanistiske disipliner med en klar nomotetisk erkjennelsesinteresse.

Samtidig kan en det problematiseres at *naturfagene* utelukkende skulle ha en nomotetisk interesse. Et eksempel på dette er botanikkfaget, et fag der Carl von Linné fremstod som en av de viktigste pionérene. Han tok et viktig skritt bort fra den teleologiske begrunnelsen for etableringen av ulike arter og slekter. Samtidig kan vi ikke snakke om forutsigbarhet hos Linné, selv om siktemålene var å etablere en mer systematisk botanikk som vitenskap. Uansett, i evolusjonsteorien kan vi ikke gi prediksjoner av den typen som vi har i fysikken.

I de ulike fagkretsene finner vi uenighet om det er forskerens oppgave å søke forståelse for sosiale enkeltfenomeners egenart, eller om det er forskerens oppgave å forsøke å finne generelle lover for samfunnet. To viktige motiver for det siste synes å være overskyggende. For det første kunne en, på en optimistisk måte, se for seg mulighetene til å gripe inn i og skape en type «idealsamfunn» gjennom politiske og planmessige inngrep i samfunnet. Dette kunne skje ved å avsløre «lovene» for samfunnsutvikling. Mange bidrag fra samfunnsvitenskapelig og historiefaglig forskning vitner om en slik optimisme i alle fall i den første etterkrigstiden. Dessuten ville en i den første etterkrigstiden kunne «oppjustere» samfunnsfagene ved å inngå i en type fagvesen som det heftet mye av den samme oppmerksomheten og prestisjen ved som i naturfagene. Når det gjelder humaniora generelt og historiefaget spesielt, finner vi likevel andre typer begrunnelser for å foreta en manøver i en nomotetisk retning. En spør seg; «Hva kan vi lære av historien?» Er det noe vi ikke bør gjenta av historiske tabber – for eksempel paripolitikken?

Det har vært hevdet at historiefaget er mer opptatt av *spesielle* historiske begivenheter. Andre vil likevel hevde at avstanden mellom samfunnsvitenskap

og humaniora i de siste årene har blitt mindre. Det vi likevel kan slutte oss til, er at forholdet mellom humaniora og samfunnsfag har vært og fremdeles er i kontinuerlig endring. Dermed skal vi se nærmere på forholdet mellom samfunnsfagene og humaniora – derav historiefaget.

3.3 Historie og samfunnsfagene

Forskning på samfunnet, i alle dets varianter, ligger til grunn for etableringen av og videreutviklingen av samfunnsvitenskapelige fag. Denne forskningen legger ikke bare grunnlaget for fagetablering og endring. I tillegg må denne sees i sammenheng med institusjonaliseringen av fagene i samfunnet, ikke minst ved de høyere utdanningsinstitusjonene. Samtidig er samfunnsvitenskapelig forskning rettet mot enkeltmennesker, grupper og samfunnet som helhet. Emneområdene omfatter folks meninger, sosiale bakgrunn og handlinger, individer og gruppers egenskaper og relasjoner til hverandre (Grønmo 2004:6). Samfunnsvitenskapelige endringer skjer i takt med endringer ellers i samfunnslivet.

Det har vært hevdet at historiefaget er mer opptatt av spesielle historiske begivenheter, enn av det fortidige samfunnet og dets funksjonsmåte. Flere har gitt uttrykk for at avstanden mellom samfunnsvitenskap og humaniora i de siste årene har blitt mindre. For øvrig har forholdet mellom humaniora og samfunnsfag vært i kontinuerlig endring. Sosiologiens klassikere, som Auguste Comte, Karl Marx, Emile Durkheim og Max Weber, var like mye historikere som sosiologer. Disse var ikke bare opptatt av egen samtid, men like mye av det å kunne forstå den historiske bakgrunnen for det samfunnet de levde i. Dette var også bakgrunnen for at disse i høy grad brukte historisk-sosiologiske tilnærminger i sine studier.

Også i Norge finner vi forskere som var opptatt av det teori- og metodegrunnlaget som en kunne finne i møtet mellom samfunnsvitenskap, historie og filosofi. Stein Rokkan (1921–1979) kan nevnes i en slik forbindelse. I sin innledende fase av sine studier fra 1946, leste han idéhistorie, politisk teori og generell filosofi. Han var konsentrert om vesteuropeisk tenking på 1600- og 1700-tallet, i det han samlet og analyserte materiale om denne perioden (Stubhaug 2019:61). For øvrig handlet hans magistergradsavhandling i filosofi om David Hume. Rokkans gjennombrudd som samfunnsforsker bygde i stor grad på studier av det norske partivenets historiske utvikling, noe som også la grunnlaget for hans forskergjerning innenfor statsvitenskap og sammenlignende politikk.

Vi finner flere eksempler på tilnærminger mellom de klassiske fagskiller også blant andre forskere. Like fullt kan en likevel hevde at historie er et humanistisk fag fordi faget er sentrert om samfunnsforhold i fjern eller nær *fortid*. Samtidig er det ikke helt opplagt at historie skal være et idiografisk fag – noe som også er omdiskutert. Dette har sammenheng med spørsmålet om hva vi skal bruke faget til. Det kan være å forstå, å kartlegge, å endre samfunnsforhold eller å argumentere for politiske synspunkter.

Et eksempel vi kan trekke frem, er tilfellene der vi skal forklare høyreekstremsisme som historisk fenomen i Vest-Europa. På forhånd bør vi ta stilling til om vi skal være nomotetiker, idiograf eller begge deler samtidig innenfor ett og samme prosjekt. *Nomotetikeren* ville sannsynligvis trekke frem arbeidsledighet, økonomisk krise og politisk ustabilitet i sine forsøk på å forklare høyreekstremsisme. Avhengig av de svar vi får, sidestilt med andre undersøkelser, kan vi kanskje hevde at vi har å gjøre med et generelt fenomen som inntreffer hver gang den politiske ustabiliteten, den økonomiske krisen og arbeidsløsheten gjør seg gjeldende. En nomotetisk orientert historiker er kanskje interessert i å studere hva som er likheten mellom høyreekstremsisme i Tyskland anno 2023 og den nazistiske mobiliseringen på 1930-tallet.

Idiografen ville innvende at nazismen grodde fram under helt spesielle omstendigheter, knyttet til 1920- og 1930-tallet i Tyskland. Den tredje gruppen historikere vil kanskje stille seg i en *mellomposisjon* og hevde at visse nødvendige betingelser gjør seg gjeldende ved begge situasjoner. Samtidig erkjenner en at det ikke er nok å studere de nødvendige betingelsene. Situasjonsbestemte betingelser må tas med i betraktning når historiske fenomener skal forklares. Historikere flest ville nok hevde at det finnes likheter, så vel som forskjeller mellom høyreekstremsisme i Tyskland i 2023 og i Tyskland i 1933.

Historiefilosofen Ib Thiersen finner argumenter for å distansere historiefaget fra en naturvitenskapelig betraktningssmåte. Mens naturvitenskapene har en identisk form og et identisk innhold, som også er en forutsetning for å stille opp klassifikasjonssystemer og formulere lover, er det slik at historien forandrer form og innhold hele tiden. Dermed kan ikke utvendige og innvendige sider, som bestemmer en historisk begivenhet, gjøres til gjenstand for klassifisering eller lovformulering (1976:10). Samtidig hevder han at historiens innhold er uttrykk for realisert menneskelig bevissthet, og de historiske formene endrer seg med forandringen i den menneskelige bevissthets intensjon. Klassifikasjoner eller lover kan ikke omfatte denne prosessen. Dermed kan vi konkludere med at det idiografiske standpunktet tilsier at historien er i kontinuerlig forandring, og at vi dermed ikke kan gripe fatt i noe i historien som kan gjøres til gjenstand for lovformulering og klassifisering med en gyldighet som er uavhengig av tid og sted.

En hermeneutisk-idiografisk tradisjon innenfor humaniora tilsier at forskeren primært forholder seg til enkeltmenneskers handlinger og utsagn, sekundært til historien som bestående av kulturelle, sosiale, politiske og økonomiske «drivkrefter». I historien har individer tanker, motiver og følelser. Det er forskerens oppgave å fremskaffe kunnskap om enkeltpersonenes handlinger gjennom å forstå sammenhengen mellom tanke og handling, og den konkrete konteksten som en handling utspiller seg i.

Til tross for at mange historikere sverger til en idiografisk grunnposisjon i eget fag, finner vi både nomotetikere og idiografer i historiefaget. I samfunns-

fagene finner vi ulike posisjoner og selvsagt mellomposisjoner der en tar høyde for både det generelle og spesielle ved samfunnsutvikling. Vi kan finne både en fortolkende sosiologi og en kvantitativ historieskrivning. Dette til tross, kan en påstå at historikere og andre humanister har en tendens til å velge metoder som kan belyse det historisk enestående, mens det i samfunnsfag ofte velges metoder som kan gi innsikter av mer generell gyldighet. Noe av forklaringen på dette kan være at sosiologi, samfunnsøkonomi og statsvitenskap står i en sterkere policy-utviklende forbindelse enn historiefaget.

Forskningsbaserte teorier, begreper og forståelsesmåter bygger ofte på innsikter og erfaringer av mer allmennmenneskelig karakter. Slike erfaringer overskrider et konkret gjenstandsområde eller en konkret historisk situasjon som utforskes. Dette gjelder ikke minst for prosjekter der etiske problemstillinger står i forgrunnen. I slike spør vi oss hva vi kan lære av historien, og på hvilke måter kunnskap om historien har overføringsverdi for dagens etiske problematikker og fremtidige handlingsvalg. Noe ved menneske- og samfunnslivet må vedkjennes stabilitet og bestandighet. Der vi anerkjenner at verdier, normer og symboler som relativt stabile og stabiliserende elementer i samfunnet, kan det enkelte mennesket betraktes som bærer og formidler av verdier og normer. Også derfor er enkeltaktører handlende bevisstheter og verdibærere, noe som blant andre Rune Slagstad skriver om i sine historiske arbeider (se Slagstad 1998).

I det hele er det svært komplisert å skulle definere samfunnet som studiefelt. Dette kan ha å gjøre med at teorier om samfunnet og deler av dette utvikles i en dialektisk prosess mellom eksisterende teoretiske tradisjoner, spesielle retninger og nye teoretikers bidrag (Månson 2004:13). For samfunnsforskere oppstår dessuten det problemet at forskningsobjektet, som er menneskers sosiale liv i samfunnet, gjennomgår stadige endringer. I utgangspunktet utgjør dette et vesentlig skille mellom naturvitenskap og samfunnsvitenskap.

Vi vil i det følgende ta utgangspunkt i egenskaper ved forskningsmetodene, gitt at disse måtene å gripe an samfunnet som studiefelt på, indirekte, kan lede oss frem til en definisjon av samfunnet i vitenskap og som fag. Alex Inkeles presenterer tre veier til en definisjon (Inkeles 1969:7–8). Den første er *historisk metodisk*. Her studerer man sosiologiens klassiske publikasjoner for å finne dette fagområdets tradisjonelle problemstillinger og vitenskapelige interesser. Den andre er *empirisk metode*. Her leser man aktuelle sosiologiske arbeider for å se etter hva slags spørsmål forskere innenfor sosiologifaget er opptatt av å finne svar på. Den tredje, *den analytiske metoden*, utfordrer sosiologiske forskere til å finne svar på hva resultatet blir hvis man tenker gjennom saken *logisk*.

Som Inkeles hevder, er den første metoden en historisk tilnærming, den nærliggende måten å definere samfunnet som studiefelt på. Denne gjør det mulig å nyttiggjøre seg tidligere generasjoners erfaringer, noe som innebærer en induktiv tilnærming til studiet av sosiologi. Fakta kan tale for seg selv, men

samtidig kan ikke fakta velge seg selv (Inkeles 1969:9). Denne innvendingen er klassisk og stadig tilbakevendende i debatter om sosiologifagets, så vel som andre samfunnsfags grunnlagsproblemer. Med andre ord eksisterer det tungtveiende argumenter mot sosiologi som et historisk-metodisk studium.

3.4 De to kulturer

Nettopp forholdet mellom historiefaget og samfunnsvitenskapelige fag ved vestlige universiteter har skapt hodebry gjennom hele det forrige århundret og frem til i dag. I det følgende skal vi ta opp dette «følsomme» forholdet. Forsøk på å kommunisere og bygge bro mellom de idiografiske og nomotetiske fag begynte tidlig i det forrige århundret. Ved begynnelsen av nittenhundretallet ble det gjort slike forsøk, f.eks. i USA under merkelappen «ny historie». I tillegg ble det relativt tidlig gjort slike forsøk også i Europa, ved institusjoner som Annalesskolen (sentrert rundt journalen *Annales*). Dette skal vi komme tilbake til.

Først på 1960-tallet er slike forsøk til dels blitt realisert. Delvis skyldes dette en selverkjennelse blant historikere om at faget ikke lenger tjente «moderne behov». I særlig grad gjaldt dette historikernes tendens til å skulle studere fortidens politikk og i for liten grad fortidens sosiale og økonomiske liv. Dessuten hadde historiske studier en tendens til å konsentreres om enkelthendelser og om enkeltpersoners eller institusjoners motiver (Wallerstein 1997:42). Strukturer og mer usynlige prosesser som fant sted, ble ofte ignorert. Dermed fant en i denne situasjonen relevante argumenter for å åpne historiefaget for innflytelse fra samfunnsfagene.

Det som historikerne så for seg som en gevinst ved å «åpne» eget fag, var ikke minst motivert av mulighetene til å dra nytte av samfunnsviternes metodeverktøy. For å kunne styrkes i studier av økonomisk og demografiske endring, mobilitet og sosial ulikhet, samt holdninger og adferd, ble det åpnet for bruk av kvantitative metoder og analytiske begreper nettopp ved en tilnærming til samfunnsfagene. Dermed ble det også lagt til rette for bruk av offentlig lagrede dokumenter og registre. «Bevilgninger, antall vitenskapsmenn og sosial legitimitet næret hverandre, og styrket den intellektuelle berettigelse for å benytte samfunnsvitenskapenes begrepsmessige strukturer», ifølge Wallerstein (1997:42).

Tilnærmingen mellom disse fagområdene åpnet også opp for mer uro innad i historikermiljøene mellom forskere med mer konservative holdninger på den ene siden, og andre med en mer åpen og positiv holdning overfor samfunnsfagene. Sistnevnte grupperinger brukte tid og anstrengelser for å utvikle forskningsmiljøer med et *tverrfaglig* forskningsmandat. Som allerede nevnt, var ikke tanken på å åpne samfunnsfagene og humaniora for tverrgående samarbeid og influering noe nytt. Det er tatt initiativ for å få realisert et mer forpliktende samarbeid ved ulike anledninger, men også med blandete resultater. Det er også gjort forsøk på å «bygge bro» mellom naturvitenskap og humanistisk forskning og litteratur.

Et ofte nevnt bidrag i en slik sammenheng kom fra den britiske forskeren og romanforfatteren C.P. Snow i 1959, med *The Two Cultures and the Scientific Revolution*. Grunnlagshypotesen hans var at naturvitenskap og humaniora, og derav historie, representerte to ulike kulturer som i liten grad ville ha noe med hverandre å gjøre. Han diagnostiserte tapet av en felles kultur og fremveksten av de to kulturene som nærmest isolerte størrelser. Antatt var dette svært negativt for begge akademiske kulturene. Utgangspunktet for det omtalte og ofte refererte skriftstykket var en tale som ble holdt ved slutten av 1950-tallet, der Snow ga uttrykk for en sterkt kritisk holdning til det britiske utdanningsystemet. Dette hadde angivelig favorisert humaniora på bekostning av ingeniør- og annen teknisk utdanning. Humaniora representerte den moderne verdens språklige kompetanse og kollektive erfaring – nedfelt i vår kulturelle, politiske, religiøse og intellektuelle historie. Humanistiske fag formidlet historie på en kritisk og analytisk måte og førte oss inn i en til dels fremmed fortidig verden. Samtidig ga Snow uttrykk for pessimisme på vegne av natur- og ingeniørfagene, noe han ved senere anledninger modererte i en mer optimistisk retning på vegne av ingeniørfaglig utdanning.

Utgangspunktet for det som gjennom lesing av *De to kulturer* fortøner seg som en overlapping mellom normativ refleksjon og beskrivende fremstilling av et akademisk miljø, er egne erfaringer med å omgås både humanister («litterære intellektuelle») og naturvitere i arbeid og fritid (Snow 2001:24). Mangel på både kommunikasjon og gjensidig forståelse preget begge disse miljøene, noe som Snow betegnet som et alvorlig problem for forskning og vitenskapelig arbeid ellers. Han ga uttrykk for dette på følgende måte:

Ikke-vitenskapsmenn har et rotfestet inntrykk av at vitenskapsmenn er overfladisk optimistiske og ikke har innsikt i menneskets livsvilkår. På den andre siden tror vitenskapsmennene at de litterære intellektuelle helt mangler framsynhet, er underlig likegyldige til sine medmennesker og oppsatte på å innsnevre både kunst og tanke til det eksisterende perspektivet (Snow 2001:27).

Ifølge Snow baserer disse holdningene seg på gjensidig farlige feiltolkninger. Vitenskapsmennene kan ikke karakteriseres som optimister. Ifølge Snow skriver denne anklagen seg fra en forveksling av individuelle og sosiale erfaringer. Tragedien som et utgangspunkt for bekymring, er like utbredt blant naturvitere som hos andre.

Samtidig må det skytes inn at fysikere, kjemikere og biologer knapt og kun delvis har interesse av og forståelse for hverandres arbeid. Dette til tross, mener Snow at en står overfor en felles kultur blant disse. Den naturvitenskapelige kulturen er virkelig en kultur, ikke bare i intellektuell, men også i antropologisk forstand. Representantene for den trenger ikke å forstå hverandre fullt ut. For eksempel vil biologer ofte ha en uklar forestilling om moderne fysikk. Dette til

tross, finnes det felles holdninger, verdier og adferdsmønstre – en felles tilnærming til problemer og antakelser (Snow 2021:30–31). Ved den andre polen, «den tradisjonelle kulturen», er det et bredere spekter av holdninger. Følelsene til den ene polen blir den andre polens anti-følelser. Der vitenskapelig engasjerte har fremtiden i blodet, reagerer den andre, tradisjonelle kulturen med å ønske at fremtiden ikke eksisterte.

Samtidig med at det skinner gjennom at psykologisk basert mistro mellom humanister og naturvitere hindrer kontakt og kommunikasjon, har avstanden mellom disse å gjøre med ulike formål med egen virksomhet. Mens humanister krever forståelse, krever fysikere forklaringer (Berg Eriksen 2001:9). I det ene fagfeltet står kreativitet i høysetet, i det andre nøyaktige beskrivelser. Humanistene søker dannelseskunnskap, mens naturviterne krever «maktkunnskap».

Ifølge Snow er det mulig å beskrive forholdet mellom disse to fagfeltene som bestående av humanistisk «software» og naturvitenskapelig «hardware». Humanistiske subjektive sannheter står i motsetning til fysikkens og biologiens «objektive» sannheter. Der humanistenes viten bygger på fortolkninger, er det slik at naturviternes kunnskap bygger på fakta. Men galskapen oppstår først når man lar disse forenklingene bekrefte hverandre, når man tar disse tvilsomme påstandene og adderer dem som karakteristikk av to uforsonlige leire (Berg Eriksen 2001:9).

Det kan synes som om et viktig anliggende ved debatten mellom naturvitenskapelige forskere og humanister handlet om det som *ikke* kom spesifikt til uttrykk, om makt og innflytelse i det britiske samfunnslivet på 1930-tallet og i etterkrigstiden. Ifølge Vidar Enebakk, var det den tradisjonelle humanistiske kulturen som dominerte maktens korridorer ved universitetene, innen forvaltningen og i regjeringen (Enebakk 2008:18). Snow hevdet at dette var en katastrofe, både forskningspolitisk og økonomisk. Dette førte til at Storbritannia ikke maktet å henge tilstrekkelig med i den vitenskapelige utviklingen.

Men hvordan kan en beskrive historiefaget, spesifikt, som del av et humanistisk fagfelt? Vi skal se nærmere på dette.

3.5 Historismen

Historiske studier, for eksempel historie, kunsthistorie og musikkhistorie, baserer seg på en hermeneutisk forståelse og arbeidsmetodikk. I slike studier beveger en seg gjentatte ganger mellom del og helhet – mellom for eksempel en bok, bokens kapitler og bokens avsnitt. For å forstå det som blir formidlet i boken, må man lese kapitler og for å forstå kapitlene må man forstå boken som helhet. Fra midten av 1800-tallet, utvikles hermeneutikk som en mer bevisst arbeidsmetodikk og filosofisk anskuelse.

Til tross for at dette skjer, finner vi en mer ferdigutviklet retning, slik vi kjenner den i dag, først fra slutten av 1800-tallet og ved inngangen til 1900-tallet. Det er da det skjer en tilnærming mellom *historisme* og hermeneutikk.

Hermeneutiske vitenskaper på 1800-tallet hadde sitt utspring i historismen. Denne var ikke en bestemt vitenskapsteoretisk retning, men heller forankret i et bestemt syn på fortolkningens grenser og betingelser.

To grunnleggende synspunkter kan sammenfattes som historistiske. For det første var historismen forankret i det menneskelige, bestemt av dets historiske sammenheng. Det viktige var at denne sammenheng er ny og annerledes enn tidligere historiske. For det andre kan det hevdes at denne retningen gjorde det mulig å forstå alt menneskelig, alle fortidige og fremmede livsytringer og uttrykk. Med forståelse var det ment at en skulle kunne erkjenne alle fortidige og fremmede kulturelle livsytringer eller uttrykk ut fra dets egne forutsetninger. I en slik forstand er det rimelig å assosiere historisme med *kulturrelativisme*.

Kjernen i den historistiske forståelsesmåten fra tidlig på 1800-tallet, var at studier av historien var av verdi for fortidens egen skyld – uten nødvendigvis å skulle trekke praktisk nytte av historien. Dermed ble studier av det som hadde skjedd en gang i fortiden, studert for sin egen skyld, for nysgjerrighet og som intellektuell stimulans. Utviklingen av historiefaget og de anstrengelser som ble gjort for å reetablere faget som et akademisk universitetsfag, må i tillegg sees i sammenheng med fagutviklingen ellers og ikke minst fremveksten av den klassiske positivismen.

Parallelt med utviklingen av den positivistiske historieforståelsen, ble tilgangen på kilder sterkt utvidet. Det ble gitt tilgang til store europeiske nasjonalarkiv og til arkivene til den katolske kirken i Roma. Omfattende kilde-samlinger ble for alvor tatt i bruk for historieforskere. Ifølge Bård Berg, førte tilgangen til og bruken av særlig de nasjonale arkivene til en sterkere konsentrasjon om politisk historie. De historiefaglige problemene som i særlig grad ble fokusert, var fortidens europeiske maktspill – på diplomatiske intriger og kriger. Sosialhistorie, kulturhistorie og økonomisk historie ble ansett som mindre viktig og av lavere interesse (Berg 2014:75).

Til tross for at kulturrelativismen fikk et endelig gjennombrudd etter 2. verdenskrig, var de relativistiske tendensene viktige i utviklingen av 1800-tallets universitetsliv. Det kulturrelativistiske premisset som en kan tillegge historismen, kan assosieres med en mer *moderne* historiefaglig forskningstradisjon. Dette er en tradisjon som holder fast ved forståelsen av historisk utvikling som meningsfull eller målrettet.

Om det da skulle være mulig å distansere seg fra den tradisjon man selv står i og de autoritetene man selv anerkjenner i sin livsførsel, er høyst diskutabelt. Imidlertid, en slik diskusjon skal vi komme tilbake til i de delkapitlene som omhandler hermeneutikken. Det viktige her er at historismen la grunnlaget for å forstå den historiske utviklingen som «bevegelse», dynamikk og forandring.

At denne retningen assosieres med 1800-tallet, er selvsagt ikke tilfeldig. En kunne finne en allmenn tendens til å relatere samfunnmessige forhold til historiske endringer – gjerne knyttet til oppfatninger av bestemte utviklingspro-

sesser. Den allmenne opptattheten av fortiden og historien ble gjerne trukket inn i den offentlige samtalen og politiske debatten, ofte i argumentasjon for og legitimering av bestemte tiltak. Verden var i endring, noe som kunne tilskrives industrialisering, urbanisering og rask modernisering av samfunnet. Dermed ble studier av fortiden en nøkkel til å forstå samtiden. Det er også da at debatten om det faglige grunnlaget for humaniora stort sett blir en debatt om fortolkning og forståelse (Krogh 1996:204).

Hvis vi avgrenser historismen til det rent forskningsmessige, kan det hevdes at denne retningen foretok en bevisst historiefilosofisk plassering. Filosofien skulle ikke ha noe overherredømme over humanvitenskapene, og filosofisk analyse var ikke veien å gå for vitenskapelig innsikt i historien. Dermed forkastes historiefilosofien – en tenkemåte som historistene oppfattet som spekulativ. Konkrete *empiriske* analyser av et kildemateriale måtte være den vitenskapelige forankringen som historiefaget skulle basere seg på (Jensen 2001:145).

Utviklingen og allmenngjøringen av historismen på 1800-tallet, må sees i sammenheng med et slags gjennombrudd for klassisk, hermeneutisk praksis i akademisk tekstfortolkning. Likevel er det vanskelig å tidfeste hermeneutikken som en bevisst vitenskapsteoretisk retning og metodikk. Dette har nok sammenheng med det allmennmenneskelige aspektet ved hermeneutikken og at denne metodiske og vitenskapsteoretiske retningen er så knyttet til mellommenneskelige erfaringer. Likevel er det vanlig å regne J.C. Dannhauer som en viktig opphavsperson til en hermeneutisk arbeidsmetode. Hans første innspill med betydning for den senere utviklingen av denne retningen kan tidfestes til midten av 1600-tallet. Dannhauer forholdt seg til tekster knyttet til hellige skrifter (teologiske tekster), legale tekster, juridiske (statutter) samt klassiske, litterære tekster (Mautner 2005:274).

Den videre utviklingen av hermeneutikken forløper i en retning der den smelter sammen med humaniora – noe som skyldes økt interesse for å anvende metodiske prinsipper for jus og teologi. Med andre ord må vi se utviklingen av hermeneutikken i sammenheng med utviklingen av jus og teologi.

Det tredje opprinnelige fagområdet, som denne retningen ble utviklet i relasjon til, er historiefaget. Historiefagets metode- og teorigrunnlag må sees i sammenheng med utviklingen av historie som fortolkningsvitenskap. Et endelig gjennombrudd for historie som et hermeneutisk fag, skjer likevel ikke før på 1800-tallet. Grunnen er at det da skjer et gjennombrudd i erkjennelsen av at en må gå til fortolknings- og forståelsesteorier for å finne svar på grunnleggende historiefaglige problemer (Krogh 1996:205).

Til nå er det sagt en del om vitenskapelig praksis som et utgangspunkt for utviklingen av denne retningen. Likevel er det mulig å påvise forskjellige innfallsvinkler til og kategorier av hermeneutikk. For det første kan en operere med *regional hermeneutikk*. Den regionale fanger inn flere tolkningssystemer i antikken og middelalderen, samt oppkomsten av en filologisk og historisk metodikk

fra renessansen og fremover (Kvalsvik 1990:67). En annen retning kalles universal, eller *allmenn*, en retning som er konsentrert om å utvikle et metodisk grunnlag for å oppnå forståelse. En siste retning tar for seg vilkårene for hvordan forståelse og tolkning er mulig (Kvalsvik 1990:68). I denne *filosofiske hermeneutikken* er det tale om et vidt spekter av interesser som favner om sosialfilosofi, allmenn vitenskapsteori og humanistiske grunnlagsproblemer. Hermeneutikken som tema for vitenskapsteoretisk refleksjon, kan knyttes til «vitenskapelige forklaringer» – også et tema som «plasserer» historiefaget i forhold til andre fagfelt. Dette skal vi se nærmere på i det følgende.

3.6 Sammendrag

Historiefaglig forskning er forankret i en *kvalitativ* forskningsprosess, der hovedanliggendet er å fortelle en *meningsfull* historie. Prinsipielt er problemstillingens ordlyd og karakter bestemmende for valg og bruk av forskningsmetode. Behandling av skriftlige kilder er viktigste metodikk, men ofte i tillegg til bruk av andre teknikker for innsamling, analyse og tolkning av data. En kvalitativ forskningsprosess er en *åpen* prosess som gir forskeren mulighet til å utnytte eget skjønn, samt å bruke egne vurderinger som grunnlag for metodiske og teoretiske preferanser.

I bruken av kvalitativ metode er forskningsprosessen fleksibel, i den forstand at tolkning vil inngå som en integrert del av hele prosessen. Det er ikke slik at en nødvendigvis opererer med noe skille mellom vitenskapelig aktivitet og annen aktivitet, f.eks. kunstnerisk aktivitet, i den idé-initierende fasen. Med andre ord har ikke forskere enerett på å utvikle gode og fruktbare problemstillinger. Likevel er det viktig å skille historieforskningen, metodisk sett, fra andre *ikke*-forsknbare aktiviteter i den videre metodiske utviklingen i det historiefaglige prosjektet. Med andre ord er ikke historieforskning journalistikk eller skjønnlitterær virksomhet.

Som historieinteressert leser, må en kunne ha anledning til å vite noe om egenskaper ved kildene, hvor de er hentet fra, hvilke analytiske metoder som er benyttet og hvordan de konklusjonene som er trukket kan begrunnes. Samtidig stilles det ikke de samme kravene til *etterprøving* i skjønnlitteratur som til de kravene vi stiller til faghistoriefaglige fremstillinger.

En viktig debatt i historiefaglige miljøer gjennom tidene, har vært om faget skal søke forklaringer på et vidtfavnende nivå, eller forklare samfunnsskapte fenomener gjennom tidene som unike og avgrensede i tid og rom. Vi finner tendenser til grensemarkeringer i den historieteoretiske debatten mellom forsvarene av en mer regelbundet, generell posisjon (nomotetisk), og på den annen siden en idiografisk posisjon – der en søker forståelse av historisk utvikling som bestående av særskilte disposisjoner av unike mennesker. Med et visst forbehold, vil en kunne hevde at det er mye som taler for at en idiografisk grunnposisjon, prinsipielt sett, er gitt et svært godt forsvar. I tillegg er det slik at et slikt forsvar tilkjennegir historie som en type fag med helt andre samfunnsmessige ambisjoner og funksjoner enn samfunnsfagene.

Kapittel 4: Vitenskapelige forklaringer

Innledning

Vitenskapelige forklaringer har ulik struktur, vesentlig knyttet til spørsmålet om hva forklaringene skal brukes til og hvilke vitenskapsteoretiske implikasjoner valg og bruk av en forklaring måtte ha. I det vesentlige er det intensjonale forklaringer som dette kapitlet er viet til. Likevel skal også bruken av kausale og funksjonelle forklaringer presenteres, problematiseres og på ulike måter knyttes til det humanistiske fagfeltet.

4.1 Vitenskapelige forklaringer

Humanistiske fag har som et hovedanliggende å oppnå forståelse for menneskers adferd og gjøremål i fortid, men også relatert til nåtiden. Implisitt forsøker en da å forklare hva som har skjedd og hvorfor. Forklaring er altså en grunnkategori i historieforskningen og i redegjørelser av de ulike fagenes teoretiske og metodiske grunnlag. I det følgende skal vi se nærmere på dette. Likevel knytter det seg en viss uenighet til valg og bruk av vitenskapelige forklaringer, kanskje mest fordi valg av forklaring har stor betydning for innretningen på forskningen og graden av forskningsmessig sikkerhet som tilstrebes. Innledningsvis skal vi ta for oss strukturen i en vitenskapelig forklaring. Videre skal vi se på hva en forklaring kan bestå av, dvs. hva som skal forklares og hva som skal forklares ved hjelp av.

Både metodisk og teoretisk er det avgjørende hvilken forklaring en vil gi til de funnene som en søker i forskningsmaterialet. Forklaringstypen som forskeren har valgt å ta i bruk, må sees i sammenheng med hva som er formålet med forskningsprosjektet. Avhengig av om formålet har vært å løse konkrete problemer, eller å bidra med en dypere innsikt innenfor et problemfelt, er dette avgjørende for hva slags type som velges. Det er et kjernepunkt for mange forskere å kunne å gi en forklaring i alle former for vitenskapelig virksomhet. Grunnen er at en slik er avgjørende for å kunne forstå fenomen vi studerer og ikke minst forholdet mellom fenomenene.

Konvensjonell vitenskapsteoretisk tenking tilsier at det som regnes som en vitenskapelig relevant forklaring, er avhenger av hva slags fagområde og forskningsfelt det er snakk om. Som vi skal se nærmere på, finner vi derfor flere typer forklaringer og med varierende status innenfor ulike fagområder. Dette til tross, finnes det likevel noen felles strukturelle trekk. En vitenskapelig forklaring består av det som skal forklares (*explanandum*) og det vi forklarer ved hjelp av (*explanans*) (Wormnæs 1984:107).

Det bør være et generelt utgangspunkt at en god forklaring på et fenomen inneholder informasjon som er *relevant* for forekomsten av fenomenet. Denne inneholder et svar på spørsmål av typen; hvorfor noe, hvordan noe og hva er noe. Det bør være et generelt utgangspunkt at en god forklaring inneholder informasjon som er *relevant* for forekomsten av fenomenet. Samit Okasha bruker et tenkt eksempel fra et sykehus for å illustrere poenget. Legen finner ut av det fenomenet som skal forklares, at John ikke er gravid, fra den generelle loven om at folk som tar P-piller blir ikke gravide. Det faktiske forholdet er at John har tatt slike piller jevnlig. Fordi den generelle loven og det enkelte tilfellet her er sant, og siden disse utgjør det som skal forklares, har doktoren gitt et riktig og adekvat svar på hvorfor John ikke er gravid. Selvsagt har han likevel ikke gitt et slikt svar. En *antatt* vitenskapelig forklaring, som her, er egentlig ikke en vitenskapelig forklaring fordi den ikke er relevant (Okasha 2002:48).

Vi foretar inndelinger i forklaringstypene *intensjonale* forklaringer (formålsforklaringer), *funksjonelle* forklaringer og *kausalforklaringer* (årsaksforklaringer). Sistnevnte forklaringstype betegnes som deduktiv-nomologisk og brukes i særlig grad innenfor naturfag, som fysikk. Imidlertid finner vi at kausalforklaringer har vært brukt også i historieforskningen, da en har vært opptatt av tidsrekker (kronologi). Dette har handlet om å plassere begivenheter i tid for å avdekke årsakssammenhenger. I biologi brukes i særlig grad funksjonelle forklaringer. Her har en vært opptatt av ulike planter og dyrearters funksjon i forhold til hverandre. Intensjonale forklaringer har ofte vært brukt innenfor det humanistiske fagområdet – ikke minst i historiefaget.

De tre forklaringstypene har altså ulik posisjon i forskjellige fag og disipliner. Dette til tross, har hver enkelt av disse formene vært brukt på ulike måter innenfor hele spekteret av akademiske fag. Vi skal se nærmere på forklarings typer, og i særlig grad intensjonale forklaringer i det følgende.

4.2 Historie og intensjonale forklaringer

I historiefaglige studier, studier der det skrevne ord står sentralt, finner vi at hermeneutisk tenkemåte er overordnet. En hermeneutisk forståelse generelt har hatt som ambisjon å fortolke eller tyde et tegn, en tekst eller et maleri. Dermed er dette en filosofisk tenkemåte, metodikk eller tradisjon som gjør seg gjeldende ikke bare innenfor fagfilosofien, men også innenfor litteraturvitenskap, idéhistorie, etnologi, juss, teologi og historie. Felles for slike fag og studieområder er nettopp interessen for meningssammenhenger i muntlig eller skriftlig tekst.

Betegnelsen «hermeneutikk» sier noe om at kjernen i humanvitenskapene er fortolkninger av noe som gir *mening*. Nettopp det å forstå mening, gjennom tekstlig fortolkning, er det sentrale anliggende for enhver forsker innenfor det hermeneutiske arbeidsområdet. Samtidig er det viktig å betone det udogmatiske ved hermeneutikk. Det er nemlig slik at denne retningen erkjenner at det finnes

flere måter å forstå verden og verdenens foreteelser på (Ödman 1994:10). Imidlertid betyr ikke dette at alle måter å forstå verden på er likeverdige.

Det er nettopp humanvitenskapene som er det faglige utgangspunktet for hermeneutisk forståelse. Naturvitenskap, derimot, er et moteksempel til humanvitenskapene. I fysikk, matematikk, kjemi og biologi er hovedintensjon, som forsker, ikke å forstå, men å *forklare*. Dette betyr at med naturvitenskapelig arbeid forsøker en å realisere mål innenfor instrumentelle prosjekter. Hvis vi for eksempel skal konstruere en bil, der en tar i bruk naturvitenskapelig kunnskap, bruker vi denne som et instrument for å skru sammen bilen. Med andre ord søker naturvitenskapelige prosjekter dyptgående forståelse av eller innsikt i fenomener som *ikke* har mening eller betydning ut over den bestemte instrumentelle funksjonen. Imidlertid vil den faglige innsikten ha avgjørende betydning for å kunne forklare og siden utnytte ulike egenskaper ved naturfenomenene.

Et begrep med betydning innenfor hermeneutisk tenking er *intensjonalitet*. Intensjonale forklaringer i en hermeneutisk sammenheng, forklarer fenomener som er resultat av en antatt *bevisst* valgt handling. Handlinger forklares gjennom hensikten med handlingene. Vi gir en intensjonal forklaring av en handling når handlingen har sitt utspring i en plan eller et prosjekt, for eksempel det å gå på butikken for å handle brød og melk, eller det å gå på jobb for å innfri arbeidsgiverens forventninger.

At intensjonale forklaringer er så gjennomgående brukt innenfor historieforskningen, har sammenheng med en allmenn erkjennelse blant historikere om at historieforskningen skal belyse og gi kunnskap om unike hendelser i fjern eller nær fortid.

Intensjonal handling knyttes gjerne til begrepene *strategi* og strategiske valg. Slike valg sier noe om at mennesker er i stand til å vente på en gevinst i fremtiden gjennom å forsake goder i nåtiden. Dette har sammenheng med at mennesker har bevissthet, at mennesket har evne til å forestille seg og handle ut fra muligheter som ennå ikke er realisert. Handling er forutsatt at en ser at situasjonen kunne vært en annen, at det ligger et alternativ til det gitte (Sartre 1976:249–252). Handlingen foretas når en velger å gjøre noe for å bevege seg fra den gitte til den alternative situasjonen.

Det som er grunnlaget for intensjonale forklaringer, er altså at handlinger forklares gjennom hensikten med handlingene. Primært gjelder dette enkeltindivider, men det kan også gjelde hva mange individer gjør kollektivt. I faglitteratur støter vi iblant på begrepet intensjonal handling, et begrep som egentlig er «smør på flesk». Hvis ikke en handling er intensjonal, er det heller ingen handling i streng forstand, men en «hendelse», «inntreff» eller «uhell».

Handling knyttes ofte til begrepene strategi og strategiske valg, noe som forutsetter at den handlende har en plan om å realisere en annen situasjon, at det ligger et alternativ til den gitte (Sartre 1976:249–252). Handlingen foretas når

en aktivt velger å gjøre noe for å bevege seg fra den gitte – til den alternative situasjonen. Med andre ord er den alternative situasjonen foreløpig ikke virkelig, men denne kan virkeliggjøres gjennom handling. Handlingsbegrepet er gjerne knyttet til begrepene *intensjonale forklaringer*, *strategi* og *rasjonalitet*. Det siste er et begrep som ofte brukes i samfunnsvitenskapene, mens intensjonalitet brukes innenfor filosofien. Rasjonalitet sier både noe om den målsetning for våre handlinger som er satt, og om forholdet mellom målsetning og handling. Hvis vi skal karakterisere en handling som rasjonell, vil vi antakelig si at den er det beste midlet til å realisere et gitt mål.

Intensjonale forklaringer kan defineres som et utgangspunkt for å studere antatt bevisste handlinger. En handling gis en intensjonal forklaring når den har sitt utspring i en plan eller et prosjekt. Det kan stilles opp et praktisk eksempel på en intensjonal forklaring slik: «Han løy for å slippe bråk». Når vi konstaterer at vedkommende snakket usant, er dette imidlertid ikke noe eksempel på en intensjonal forklaring. Grunnen er at det er forskjell på å snakke usant (fordi man ikke vet bedre) og bevisst, med hensikt, å lyve for å oppnå noe bestemt – gjerne en fordel. De intensjonale forklaringene sier altså noe om meningen eller hensikten bak handlingen, noe som primært gjelder enkeltindividers handlinger. Men det kan også gjelde hva mange individer gjør.

Strategi og strategiske valg er gjerne knyttet til intensjonale handlinger. Dette sier noe om at mennesker er i stand til å velge å vente på en gevinst i fremtiden gjennom å forsake goder i nåtiden, noe som igjen har sammenheng med at mennesker har bevissthet. Dette betyr at mennesket har evne til å forestille seg og handle ut fra muligheter som ennå ikke er realiserte. Et eksempel på dette siste, er at man sparer, forsaker og forbraker mindre i dag, for å investere med tanke på å forbruke mer i fremtiden (Elster 1979:64). Handlingene styres av fremtidige mål. Nettopp nå styres våre forestillinger om fremtiden våre handlinger.

Et eksempel fra arbeiderbevegelsens historie kan brukes for å illustrere dette poenget. Ved å rive seg løs fra seg selv og verdenen, kan arbeideren fri seg fra sin miserable situasjon – en situasjon som fortøner seg som uutholdelig. Av denne grunn gjøres nå-situasjonen til et motiv for å forandre ens egen situasjon. Dette har den implikasjonen at bevisstheten hele tiden må ha mulighet for å bryte med sin fortid og kunne sammenligne denne «verden» med en «ikke-verden», eller en verden som frem til nå ikke er realisert. Dette er også et grunnmotiv i all historisk forskning der en søker å forstå sosial endring.

Hvis en studerer bruken av vitenskapelig forklaring hos en forsker, ledes en i høy grad fram til vedkommendes vitenskapsteoretiske posisjon. Den norske filosofen Hans Skjervheim (1926–1999) skrev en magistergradsavhandling som utkom som bok: *Objektivismen og studiet av mennesket* i 1959 (Skjervheim 1959/74). Denne boken ble en standardreferanse for positivismekritikerne i Norge på 1960-tallet. Hans grunntese var at det ikke var mulig eller vitenskape-

lig forsvarlig å studere menneskelige relasjoner med objektivismen som verdensanskuelse. Både humaniora og samfunnsvitenskap måtte i stedet ha subjektivismen som anskuelse.

Dermed anså han at mennesket ikke er determinert, men konstituert ved sin spesielle åndelige egenart, der viktigste egenskap er å handle ut fra en intensjon. *Mening* er den fundamentale kategorien her. Menneskets mening er selvforklarende, fordi den avdekker sitt eget vesen – i og med at vi er meningsbærende mennesker. Det å finne forklaringer på noe som angår menneskelige relasjoner, handler derfor om å finne mening, formål eller intensjon – noe vi gjør gjennom å tolke, dvs. tolke atferd ut fra de samme premissene som når vi studerer språk (Skjervheim 1959/1974: 36).

Det første som faller en inn da, er om det er nødvendig å bruke begrepene *intensjonal* handling eller *bevisst* handling. En hvilken som helst handling kan nemlig ikke være en handling hvis den ikke er bevisst, har sitt utspring i en plan, intensjon eller er rettet mot noe. Er den ikke bevisst eller intensjonal, er den kun en hendelse (eller kanskje et innfall). Handlingen er åpenbart noe en gjør, og ikke bare noe som skjer. Uavhengig av hvor intenst og nøye vi stirrer på at jeg løfter hånden, synes det ikke å være noe aspekt ved den observerte hånden som kan relateres til en vilje. Denne viljen tolkes inn i handlingen av den som observerer (Jensen 1978:42). Med andre ord tolkes historiske begivenheter i sin samfunnsmessige kontekst på det tidspunktet og sett i relasjon til de omstendigheter begivenhetene finner sted.

Vi tillegger altså den som observeres egenskaper som vitner om vilje, valg og bevissthet. For å forstå hva slags vilje som ligger bak, må vi se på hvilken bakgrunn eller hvilken sammenheng det å løfte hånden inngår i. Bakgrunnen for dette, som vi ser denne handlingen i lys av, gjør at den ikke kan fanges inn av årsaks-/virkningslover (Jensen 1978:43). Det er dette som betyr noe – dvs. å *tolke* en atferd eller en handling i lys av noe, i henhold til Skjervheim. Handlingen sees i lys av den sammenheng handlingen inngår i, noe som nettopp er et kjernepunkt i historisk arbeid – å tolke menneskers handlinger ut fra meningsfulle motiver.

Intensjonalitet og *rasjonalitet* brukes ofte om hverandre. Rasjonalitetsbegrepet står helt sentralt i enhver beskrivelse og analyse av mål-middel-relasjoner, ikke minst i sammenhenger der økonomiske transaksjoner, iverksettingen av offentlige politiske tiltak og samfunnsplanlegging står sentralt. For eksempel har by- eller samfunnsplanlegging et element av *rasjonell* og *overveid* kalkyle. Når bestemte tiltak iverksettes, prøver man å styre eller påvirke utviklingen i retning av en ønsket situasjon i framtiden (Østerud 1978:9).

Rasjonell kalkyle er da et uttrykk for at den eller de som planlegger, arbeider fornuftig og systematisk for å nå et mål. Rasjonaliteten er likevel som oftest begrenset og relativ i forhold til tilgangen på relevant informasjon om virkemidler og konsekvenser. Ens egne erfaringer tilsier likevel at vi handler

urasjonelt i forskjellige situasjoner. Dette til tross, samfunnsplanleggere og samfunnsforskere er engasjert ut fra det grunnpremisset at menneskers handlinger, samt muntlige og skriftlige ytringer, er noenlunde rasjonelle.

For å kunne tolke hva en person sier, må vi anta at også vedkommendes utsagn er meningsfulle, noe som sorterer under *barmhjertighetsprinsippet*. Vi skal som forskere ha respekt for andre personer og deres oppfatninger, i henhold til dette prinsippet. Respekten for personer blir bedre ivaretatt gjennom å forutsette at disse er fornuftige (Gilje og Grimen 1993:196). I tillegg tilsier barmhjertighetsprinsippet at vi er intellektuelt åpne. Dette betyr at vi ikke utelukker muligheten for at det er våre egne tolkninger som er feilaktige, og ikke rasjonaliteten i handlingene og utsagnene hos dem vi undersøker. I tillegg er det et godt metodisk prinsipp å gå ut fra at mennesker i utgangspunktet forsøker å opptre rasjonelt, og så se hvor langt denne antakelsen rekker.

I tilfeller der vi studerer hvert enkeltindivids handlinger, kan handlingene isolert sett være rasjonelle både hva målsettinger og virkemidler angår. Dette til tross, kan resultatet av handlingene, aggregert opp til kollektivt nivå, bli det som hver enkelt minst ønsker (*kontrafinalitet*). Ikke-beregnete konsekvenser av å handle understreker nettopp at den enkeltes handlinger aldri kun har konsekvenser for den enkelte som handler, men også for samfunnet.

Oppsummert kan en hevde at intensjonalitet assosieres med en menneskelig tilbøyelighet til å være *bevisst*. En slik bevissthet er rettet mot noe bestemt. Edmund Husserl retter et kritisk søkelys på tidligere vitenskapsteoretiske tradisjoner og retninger, og særlig i den grad disse forutsatte et skarpt skille mellom subjekt og objekt, mellom de som erkjenner og det som skal erkjennes (Thornquist 2003:84). Det vi har belyst frem til nå, er intensjonale forklaringer – forklaringer som har stått sentralt i historiefaget. Nå skal vi nærmere se på kausale forklaringer.

4.3 Kausale forklaringer

Årsaker kan ikke observeres, dvs. at forekomsten av historiske fenomener er avsluttet og tilhører fortiden. Det kan likevel være meningsfullt å søke svar på hva som har vært årsaker til at noe har funnet sted i nær eller fjern fortid, men samtidig svært vanskelig eller kanskje umulig å gi fyldestgjørende svar på. I det innledende avsnittet om vitenskapelige forklaringer, tok vi for oss de to nøkkeltbegrepene explanans og explanandum. En sentral skikkelse innenfor den såkalte Wienerkretsen, Carl Hempel, stilte som absolutt krav at explanandum skulle være en logisk følge av explanans. Dette kaller vi *deduksjonskravet* (Lübcke 1987 del 2, side 520). Det er likevel ulike meninger om hvilke krav som skal stilles til forholdet mellom explanandum og explanans.

Forklaringer kan deles inn i *teleologiske* og *ikke-teleologiske* forklaringer. De teleologiske brukes når fenomener skal forklares med formål, intensjoner, motiver og mål som basis (Wormnæs 1984:113). Igjen kan disse deles inn i to

underkategorier: intensjonale (formålsforklaringer) og funksjonelle forklaringer. I tillegg finner vi *kausalforklaringer*. Sistnevnte er årsaksforklaringer, som kan betegnes som deduktiv-nomologiske forklaringer. De tre forklaringstypene har ulik posisjon i de forskjellige fag og disipliner. Til tross for dette har hver enkelt av disse formene vært brukt på ulik måte innenfor omtrent hele spekteret av akademiske fag, noe vi skal komme tilbake til.

Den første formen vi skal ta for oss her er *kausalforklaringer*, dvs. *årsaksforklaringer*. Denne typen forklaringer er kontroversiell i historieforskningen, men brukes tidvis som tilleggsforklaringer til andre typer forklaring. Årsaksforklaringer angir ideelt sett de betingelsene som nødvendigvis fører til fenomenet (Wormnæs 1984:109). Denne typen forklaringer har et premiss som inneholder én universell lov og ett singulært utsagn. Eksempel:

- Samtlige av de kjemiske forbindelser som inneholder natrium gir gul flammefarge. Dette er en universell lov.
- Den kjemiske forbindelsen koksalt, inneholder natrium. Dette er et singulært utsagn.
- Dermed gir koksaltet gul flammefarge ved antenning, noe som er explanandum.

«Årsak» relateres til at et fenomen inntreffer regelmessig etter at et annet fenomen har inntruffet, og til årsak som begrep om mulige verdener. Det regelmessige i at enkelte fenomener etterfølges av andre, sier oss noe om tidsaspektet. Dette er vårt mest omfattende assosiasjonsprinsipp, ifølge David Hume. Den nødvendige forbindelsen mellom årsak og virkning, årsakslovene, går altså ut på at når det foreligger et objekt, foreligger det *nødvendigvis* et annet objekt (Fløystad 1983:205). En årsak er en gjenstand som følges av en annen, slik at alle gjenstander som ligner på den første, følges av gjenstander som ligner på den andre, ifølge Hume.

Spørsmålet er hva som fanger inn våre forestillinger om kausalitet. I første omgang synes det som kan oppfattes som et kausalt forhold, ved nærmere ettertanke og undersøkelser, å være en korrelasjon (samvariasjon). Jon Elster bruker eksemplet med klokkene: Hvis vi tenker oss to klokker, der den ene klokken alltid går fem minutter fortere enn den andre, kan timeslagene i den ene klokken oppfattes som årsak til timeslagene i den andre klokken (1979:20). I de tilfeller der A er årsak til B, oppfattes dette som et forhold av typen universell korrelasjon mellom hendelser av tilfellet A og tilfellet B. I tilfeller der A er årsak til B, sier dette likevel ikke noe om nødvendigheten av at A fremtvinger B. «Nødvendighet» er kun en subjektiv fornemmelse som vi projiserer ut på relasjoner i verden.

Årsak som begrep om mulige verdener, dvs. *kontrafaktiske* utsagn, refererer seg til den nødvendige relasjonen mellom gjenstander eller fenomener. Slike

årsaksbegreper har gjerne formen; hvis A faktisk ikke hadde skjedd, så ville ikke B ha skjedd. Eksempelvis – hvis ikke jernbaneutbygging hadde skjedd i USA i det forrige århundret, hadde USA i dag vært økonomisk tilbakestående. Det er et problem med slike utsagn at det er vanskelig å avgrense årsakene som var nødvendige for utviklingen, fra årsaker hvis fravær ikke ville gjort noen betydelig forskjell. Dette kan vi imidlertid ikke være sikre på. Årsaksforklaringer, også kalt kausalforklaringer, er opprinnelig forklaringstyper som er anvendt innenfor fysikk. Også innenfor samfunnsvitenskapene anvendes kausalforklaringer. Slike nyttes særlig i de tilfellene der forskeren har høye ambisjoner om å finne entydige og samtidig generelle forklaringer på at fenomener oppstår eller har oppstått.

Filosofene Nils Gilje og Harald Grimen (1993:110–111) bruker politisk revolusjon som eksempel på kausalforklaringer. Eksemplet er at i samfunn Z skjer det plutselig en politisk revolusjon. Det etablerte regimet blir avsatt og et nytt tar over makten. Revolusjonen er dramatisk og voldsom. Samfunnsforskeren lurer på hva som kan ha forårsaket revolusjonen. I første omgang forsøker vedkommende å analysere hva som har skjedd og hva en revolusjon er. Det svaret forskeren kommer frem til, er at en revolusjon er en hendelse som kan plasseres i tid, i et geografisk rom, som har en begynnelse og en avslutning.

Vedkommende forsøker å spore opp hendelser som kan ha utløst revolusjonen. For å holde oss til den terminologien som ble presentert innledningsvis i kapitlet, kan en si at revolusjon (explanandum) skal forklares ved hjelp av noe (explanans). Årsaksloven sier at hver gang en bestemt type hendelser inntreffer, vil en revolusjon følge – noe som kan stilles opp i skjematisk form:

- Universell lov: Hvis levestandarden i et samfunn der levestandarden allerede er meget lav plutselig blir forverret, vil innbyggerne i løpet av meget kort tid gjøre revolusjon (explanans)
- Randbetingelser: Levestandarden i samfunn Z var allerede meget lav (explanans)
- Utløsende årsak: Regimet i Z satte plutselig opp matvareprisen med 100 prosent (explanans).
- Konklusjon: Innbyggerne i samfunn Z gjør revolusjon (explanandum)

En slik disposisjon tilfredsstillende de formelle krav vi må stille til en kausalforklaring. Sunn fornuft tilsier likevel at forklaringen er problematisk fordi vi ikke kan være sikre på at ingen andre faktorer enn de vi har tatt med, leder frem til en revolusjon. Dessuten er vi usikre i de tilfellene der levestandarden er lav og matvareprisen settes opp med 100 prosent, men uten at det fører til revolusjon.

Vårt forslag til universell lov tåler altså ikke å bli konfrontert med alle kjente og tenkelige tilfeller. Med andre ord kan vi aldri få oppfylt ambisjonene om å etablere universelle, kausale lover for samfunnsforhold. Ergo må vi bytte

ut universell lov med sannsynlighet eller statistisk sammenheng, selvsagt i de tilfeller der vi kan påvise en slik sammenheng. Dessuten – med en universell lov skal vi ikke bare kunne være i stand til å forklare hvorfor noe har skjedd, men også om noe bestemt *nødvendigvis* må skje i framtiden, dvs. under de samme betingelsene. Slike *prediksjoner* er imidlertid problematiske i samfunnsvitenskapene, først og fremst fordi det i prinsippet ikke er mulig å forutsi menneskers handlinger.

4.4 Funksjonsforklaringer

I likhet med kausale forklaringer, brukes funksjonsforklaringer (eller funksjonelle forklaringer) fra tid til annen i historiefaget – alene, eller gjerne i kombinasjon med andre typer forklaring. Slike er likevel omdiskuterte. De funksjonelle forklaringene er en type teleologiske forklaringer som er mye brukt i biologien. Eksempel på slike er fugler som agerer skadet for å trekke oppmerksomheten vekk fra eget reir. Forklaringen er at denne typen handling har en hensikt eller funksjon – å lede fienden bort fra ungene.

Det teoretiske grunnlaget for å bruke funksjonelle forklaringer, er teorien om *det naturlige utvalg* (Elster 1979:44). Denne teorien baserer seg på at mutasjonene er tilfeldige, men at seleksjonsprosessen (utvelgelsesprosessen) er nødvendig. Mutasjonen aksepteres i de tilfellene der den begunstiger den organismen der den først opptrer, i form av høyere reproduktiv dyktighet. Evolusjonsteorien er et forskningsstrategisk utgangspunkt der en gjerne begynner med å lete etter funksjoner – altså at man tar for gitt at fenomenet man skal studere har en funksjon innenfor et gitt system.

Et dogmatisk utgangspunkt vil være å si at i de tilfellene der man ikke finner en slik funksjon, er det fordi den finnes, men at man ikke har funnet den ennå. (Elster 1979:56). I tilfeller der en anvender funksjonelle forklaringer innenfor samfunnsvitenskap, ville en slik forklaringsposisjon være at samtlige sosiale fenomener har en funksjon. Slike forklaringer bygger på bestemte oppfatninger av sammenhengen mellom del og helhet. En er opptatt av å studere hvordan endringer i delene endrer systemet som helhet, og hvordan de påfølgende endringene i systemet virker tilbake på delene. Nettopp samfunnet tenkes som en helhet som er sammensatt på en bestemt måte av sektorer. Disse utfyller bestemte behov i systemet som helhet. De funksjonelle forklaringene som er brukt i samfunnsvitenskap, har som forutsetning at samfunnet vi studerer er et system. Det omkringliggende samfunnet oppfattet som system kan selvsagt problematiseres.

Funksjonelle forklaringer i samfunnsvitenskapen har følgende struktur (Elster 1979:93–94): (Explanandum, dvs. det som skal forklares er 17. maifeiring).

- Styrket samhold (Y) er en virkning av å feire 17. mai (X)

- Styrket samhold (Y) er gunstig for samfunnet (Z)
- Styrket samhold (Y) er utilsiktet av de aktørene som går sammen om å feire 17. mai (X)
- Styrket samhold (Y), eller i det minste årsaksforholdet mellom 17. mai-feiring (X) og styrket samhold (Y), er ukjent av aktørene i samfunnet (Z)
- Styrket samhold (Y) opprettholder 17. maifeiringen (X) gjennom en kausal feedback som går gjennom samfunnet (Z)

Vi forklarer et fenomen ved å vise til virkningene av fenomenet. Den funksjonen som avtegner seg av 17. maifeiring, er altså det samme som en gunstig, utilsiktet og uerkjent virkning av det samme fenomenet (17. mai). Forklaringen har som ambisjon å påvise at en slik virkning eksisterer.

Samtidig er det problematisk at virkningen kommer *etter* årsaken i tid. Av den grunn er det slik at der denne typen forklaring skal ha noe for seg, tilsier det å finne fram til en tilbakeføringsmekanisme som er slik at den viser hvordan virkningen opprettholder sin egen årsak (Gilje og Grimen 1993:120).

Vi kan ikke forklare hvorfor et fenomen oppstår ved å bruke en slik forklaring. Vi kan kun forklare hvorfor et slikt fenomen blir opprettholdt. Dermed kan vi ikke forklare hvorfor vi begynte å feire 17. mai i Norge ved å vise til at 17. mai styrker samholdet i samfunnet. Denne typen forklaringer fungerer ikke hvis en ikke kan påvise en mekanisme der virkningen (styrket samhold) virker tilbake på den årsak som frambrakte den og opprettholder den. Der vi ikke kan finne en slik tilbakevirkningsmekanisme, har vi bare påvist at 17. maifeiring har enkelte positive virkninger for samfunnet, ikke at disse virkningene forklarer at feiringen blir opprettholdt.

Dermed oppstår det et tilleggsproblem: Hvis vi feirer 17. mai for å styrke samholdet, sier dette ikke noe om hvorfor vi velger akkurat å gjøre dette i stedet for andre måter å styrke samholdet på. En kan derfor si at funksjonelle forklaringer har en tendens til å bli alt for generelle. Men la oss si at de som feiret selv innså at feiringen hadde positiv virkning for samfunnet, og at det var derfor de feiret. I et slikt tilfelle ville vi da bevege oss over fra en funksjonell forklaring til en intensjonal forklaring. Konklusjonen er at å finne forklaringer på det som har skjedd i nær eller fjern fortid, både er en helt sentral ambisjon og, i mange tilfeller en nærmest uoverstigelig utfordring.

4.5 Sammendrag

Forklaring er en viktig kategori i historieforskningen og i ulike redegjørelser for fagets teoretiske og metodiske grunnlag. Samtidig er historikere ofte uenige om grunnlaget for valg og bruk av vitenskapelige forklaringer. Dette har sammenheng med at forklaringskategori har stor betydning for innretningen på forskningen og graden av den forskningsmessige sikkerheten som tilstrebes.

Det er viktig at forklaringstypen som velges, relateres til hva som er for-målet med forskningsprosjektet. Det som regnes som en vitenskapelig relevant

forklaring, er avhengig av hva slags fagområde og forskningsfelt det er snakk om. Et generelt utgangspunkt er at en god forklaring på et fenomen, inneholder informasjon som er *relevant* for forekomsten av de fenomenene som det forskes på. Den inneholder svar på spørsmål av typen hvorfor, hvordan og hva.

En konvensjonell inndeling i forklaringstyper består av *intensjonale* forklaringer (formålsforklaringer), *funksjonelle* forklaringer og *kausalforklaringer* (årsaksforklaringer). Kausale betegnes som deduktive-nomologiske, en type som er hyppig brukt innenfor naturfagene. Kausalforklaringer har vært brukt også i historieforskningen, i særlig grad der formålet har vært å si noe om fenomener knyttet til tidforløp. I biologifaget har funksjonelle forklaringer vært en standard, en forklaringstype der en har vært særlig opptatt av planter og dyrearters funksjon i forhold til hverandre. Innenfor det humanistiske fagområdet, som i historiefaget, finner en at intensjonale forklaringer har vært flittig brukt.

Forklaringstypene som her er presentert, har altså ulik posisjon i forskjellige fag og disipliner. Samtidig har valg av type forklaring, i praksis, ofte vært basert på pragmatiske tilnærminger til forskningsstoffet. Dette kan innebære at elementer fra flere forklaringstyper er innbakt i den samme undersøkelsen.

Kapittel 5: Historie i vitenskapsteoretisk lys

Innledning

Fra etableringen av den moderne historieforskningen på 1800-tallet, ble de historiefaglige miljøene raskt dominert av positivisme og hermeneutikk. I henhold til den tidlige, klassiske positivismen var en opptatt av å etablere historie som et faglig, seriøst fag – på linje med naturfagene. Likevel kom denne historieforskningen raskt i opposisjon til den hermeneutiske, fortolkende og forstående fagtradisjonen. Metodisk og grunnlagsteoretisk stod frontene mot hverandre – samtidig som at de studieobjektene som forskningen rettet seg mot, kunne variere. Imidlertid kom forskningen i Norge, i særlig grad i siste halvdel av 1800-tallet, til å bære preg av det nasjonale spørsmålet – etter århundre med dansk og svensk unionstilknytting.

5.1 Den tidlige positivismen

Auguste Comte, Leopold von Ranke med flere, la grunnlaget for etableringen av en *positivistisk* historieforskning. Dette igjen la grunnlaget for en type forskning som hadde som ambisjon å «finne sannheten» om fortiden. Med andre ord skulle forskningen lede frem til objektiv kunnskap om det som hadde skjedd i nær eller fjern fortid. I likhet med andre av de klassiske positivistene ved de europeiske universitetene i denne tiden, var disse inspirerte av oppsiktsvekkende naturvitenskapelige fremskritt. Den naturvitenskapelige forskningens ambisjoner og legitimitet var sterkt knyttet til forestillingen om samfunnsnytte.

Dette betød blant annet forsøk på å etablere entydighet og sikkerhet gjennom forskningsvirksomheten. Med utgangspunkt i å etablere et mer «sikkert» filosofisk og vitenskapelig grunnlag for erkjennelse gjennom erfaring, forkaster positivismen spekulasjon og metafysikk. Et nøkkelpunkt i etableringen av et moderne, positivistisk historiefag var forholdet til kilder og moderne kildekritikk. Kildenes verdi og ikke minst omgangen med kildene, skulle sikre at også historie kunne smykke seg som et seriøst, forskningsbasert fag. Med andre ord fikk kildespørsmålet en helt sentral plassering i *moderne* historieforskning. Imidlertid utviklet det seg en alternativ, positivismekritisk og hermeneutisk historieforskning parallelt, noe vi skal komme tilbake til.

Den tidlige positivistiske retningen ble etablert parallelt med eller samtidig med en profesjonalisering av historiefaget. Konkret handlet det om utdanningen av historikere som yrkesgruppe – som forskere og lærere, etableringen av arkiver, utgivelse av fagtidsskrifter og innsamling av historisk materiale for

ulike formål. Vi vil ta utgangspunkt i den klassiske positivismen slik den bredte om seg i universietsverdenen for ca. 200 år siden.

Auguste Comte (1798–1857) regnes som den første (klassiske) «positivist». Han regnes også som den personen som første gang tok i bruk «sosiologi» som fagbetegnelse. Han hevdet at samfunnets og individets utvikling gjennomløper forskjellige trinn på vei mot et positivistisk stadium. Med andre ord var Comte en utviklingsoptimist – en historiepositivist som så for seg en utvikling bestående av stadig høyere stadier på veien mot en type idealsamfunn. Denne tekningen var et utslag av den mentalitet som hersket på slutten av 1700-tallet og i begynnelsen av 1800-tallet.

I Comtes utviklingstenking var første trinn det primitive, *teologiske*. Det var karakteristisk for dette at mennesket befatter seg med «uløselige» spørsmål – spørsmål og emner som han hevdet var så godt som uoverkommelige for seriøs forskning (Comte 1844/1979:10). Det *metafysiske* (oversanselige) er det etterfølgende stadiet. Ifølge Comte er en i dette stadiet i stand til å bevare den tradisjonelle viljen til absolutt kunnskap om det opprinnelige. I tillegg har problemløsningen gjennomgått en forandring som har banet veien for positive begreper. Disse begrepene knytter seg til mer sikker kunnskap (Comte 1844/1979:14). I dette stadiet forklarer man ting som skjulte krefter (for eksempel «livskraft»), noe som representerer et steg videre i forhold til religiøs spekulasjon. Det konstateres at kreftene virker under bestemte forutsetninger, og at inntreff av fenomener til en viss grad kan forutsees. Dette til tross, har man ikke nådd frem til den virkelige iakttakelsen. I dette stadiet finnes fortsatt en tendens til å ville spekulere og argumentere, i stedet for å observere (Comte 1844/1979:14).

Det er først i det *positive* stadiet at Comte vier det meste av plassen i sin filosofiske anskuelse. Her avstår mennesker tanken om å søke det absolutte. Alternativt begrenser mennesket sine anstrengelser til å iakttatte det som er mulig å iakttatte. Han skriver:

Den rena inbillningen förlorar härmed obönhörligen sitt tidigare herravälda och måste underordna sig iakttagelsen, varigenom ett fullt normalt logisk tillstånd inträder (Comte 1844/1979: 17).

Comte hevder at en søker regelmessigheter mellom fenomener i naturen gjennom systematisk iakttakelse av fenomenene:

Den omvälvning som ligger bakom vårt fornufts nya manlighet består med ett ord i att överallt ersätta dunkla orsaksbestämningar med ett sökande efter lager, vill säga varaktiga relationer som råder mellan iakttagna företeelser (Comte 1844/1979: 17).

Nettopp å avdekke lovmessighet gjør en i stand til, på en presis måte, å forutsi naturens gang – dvs. å beherske og utnytte naturen. Det er dette som gjør mennesker i stand til å nå opp til det høyeste stadium i det siviliserte menneskets utvikling. Forskningen i det positive stadium er ikke bare forskning for forskningens egen skyld, men et utgangspunkt for å tilfredsstillte et behov for kontroll gjennom prognostisering, ifølge Comte. Vi finner hos Comte en *teleologisk* tilnærming til teorien om stadiene i menneskers åndelige utvikling. Teleologi er en idé som har som grunnlag at naturprosessene reguleres og styres i henhold til bestemte formål.

Til tross for at det moderne mennesket proklamerte det umulige i å basere en solid teori på noe annet enn en sammenstilling av relevante fakta, er det ubestridelig at den menneskelige tanke aldri skulle ha kunnet sammenstille et slikt materiale uten å la seg lede av tidligere spekulative forestillinger. Hadde en ikke hatt slike forestillinger, skulle vår fornuft aldri kunnet befri seg fra og heve seg opp til et høyere logisk nivå. Oppøvingen av vår tankes kraft på uløselige spørsmål, har gitt oss en mulighet til å innrette vår åndelige energi på en klokere og mer fornuftig måte, ifølge Comte (1844/1979:12).

Samtidig kan klassisk positivisme sees på som en av sin tids frigjøringsanskuelser. Det var viktig å frigjøre mennesket fra den type åndelig dominans som kunne tilskrives metafysisk spekulasjon, samt fra illusjonen om at alt som er til, er til for menneskene, ifølge Comte (Comte 1844/1979:13).

5.2 Empirisme

Den klassiske positivismen baserte seg på det grunnsynet at all erkjennelse må bygge på sanseerfaring (*empirisme*), dvs. det vi ser, hører og fornemmer gjennom berøring. Empiristene sverget til at sansene er den eneste kilden til sikker kunnskap. Kunnskap og vitenskap bygges på faktiske, enkle iakttagelser i henhold til dette synet. Bevisstheten er fra fødselen et ubeskrevet blad («*tabula rasa*»). Forestillingene og begrepene vi etter hvert tilegner oss, er gjengivelser og sammenstillinger av våre sansbare inntrykk. I vår sammenheng er det vitenskap som forvalter de inntrykkene vi tilegner oss gjennom sansene. Den empirisk-vitenskapelige tilnærmingen tilsier at det ikke er noe opplagt skille mellom «den ytre» og «den indre» verden.

Likevel modifiserte og nyanserte Comte en slik empiristisk grunnholdning. Grunnen var en erkjennelse av det utilstrekkelige og begrensede ved empirismen som grunnlag for positivismen. Comte skriver i *Om positivismen* at det er viktig å innse at studiet av iakttakbare foreteelser aldri kan føre frem til noe absolutt, og at det er nødvendig å erkjenne den empiriske forskningens ufullkommenhet (Comte 1844/1979: 19). Begrensningen utdyper han i det følgende:

Sedan kravet om att inbillningen underordnas iakttagelsen blivit allmänt erkänt som ett första grundläggande vilkor för varje sund vetenskaplig spe-

kulation, har en felaktig tolkning ofta lett till ett allvarligt missbruk av den store logiske princip, så att den verkliga vetenskapen kunna urarta till ett slags sterilt hopande av osammenhengende fakta, hvilket inte haft några andre förtjänster än en partiell exakthet. Det är altså av vikt att innse att den sanna positiva tanken i grund och botten är lika främmande för empirismen som för mysticismen; det är mellan dessa två lika beklagansvärda irrvägar den måste ta sig fram (Comte 1844/1979:19).

Vitenskap må baseres på en forutsetningsløs, verdifri og nøytral observasjon, ifølge den klassiske positivismen. En slik observasjon må etterstribes i samfunnsvitenskap – så vel som i naturvitenskap. Det må utvikles metoder for å oppnå dette, ifølge de klassiske positivistene. Kravet om verdifri forskning henger sammen med empirikravet – i den forstand at det erkjennende subjektet (forskeren) er passiv, og at forskeren på en ensidig måte blir påvirket av sitt forskningsobjekt.

Det såkalte induksjonsproblemet ble aktualisert med positivismen. Dette var et problem som Francis Bacon (1561–1626) tok opp allerede på slutten av 1500-tallet. *Induksjon* går i korthet ut på å trekke generelle slutninger på grunnlag av enkeltstående observasjoner, noe som betyr at vi *generaliserer* fra enkelttilfeller til det allmenngyldige. De klassiske positivistene var opptatt av å etablere lover på grunnlag av slike induktive slutninger.

De klassiske positivistene hadde som ambisjon å utvikle vitenskapene i en lovformulerende (*nomotetisk*) retning. Nomotetisk vitenskap har, som kjent, ambisjoner om å påvise at sammenhengene mellom fenomener i verden bygger på generelle lover. Disse lovene virker på samme måte mer eller mindre uavhengig av tid, sted og situasjon. Ifølge Comte består «den sanne positive tanken» av å iakttå for å kunne studere det bestående, eller å kunne si noe fornuftig om fremtiden. Slike forutsigelser var mulig i henhold til den allmenne tesen om naturlovenes uforanderlighet (Comte 1844/1979: 20).

Klassisk positivisme tar utgangspunkt i at også samfunnet virker i overensstemmelse med generelle lover. Disse er ikke prinsipielt forskjellig fra dem som gjelder for naturen og er umiddelbart gjenkjennelige og forståelige. Comte skriver at grunnforskning begrenser seg ikke bare til kjemiske eller geometriske problemstillinger, men også til politiske og moralske. Noen av de viktigste handlingene bør bestå i en forbedring av livsvilkårene, innenfor grensene av virkelige lover, ifølge Comte (1844/1979:28). Slike lover dannet grunnlaget for forklaringer, og studiet av disse lovene skulle forankres i observasjon av menneskelig atferd.

5.3 Positivistisk faghistorie

Som allerede nevnt var Leopold von Ranke (1795–1886) en av de viktigste og tidligste eksponentene for «Den historiske skole» i historiefaget. Følgelig hadde

han en svært stor innflytelse på historiefagets utvikling på 1900-tallet – ikke bare i Tyskland, men i hele Europa. Det var Ranke som tok initiativer til å etablere et fag basert på historiefaglig beskrivelse og bruken av primærkilder. Han hadde en sterkt kritisk holdning til historiefaglig spekulasjon. Det siste handlet om å etablere historiefaget som et seriøst, forskningsbasert fag – uten hensyn til fagets eventuelle underholdningsverdi. Hans kildekritiske syn har hatt stor betydning for utviklingen av det moderne faget – helt frem til i dag.

Det var først og fremst det kildekritiske synet som slo gjennom og ble Rankes varemerke. Med andre ord var idealet å få gjennomslag for at historie skulle være intimt kildebasert, basert på grundige studier av primært skriftlige kilder. Det kildekritiske synet, som fikk et slags gjennombrudd i det historiefaglige forskningsmiljøet på midten av 1800-tallet, la grunnlaget for etableringen av *tekstkritisk* metode. Dette skulle skje ved en «rendyrking» og opprusting av historiefaget, samt en løsrivelse fra andre fag – i særlig grad fra litteratur og filosofi.

I tillegg ble historikerprofesjonen oppjustert på grunnlag av nye og strengere krav til arkivarbeid. Dette skjedde parallelt med den allmenne profesjonaliseringen av høyere utdanning og forskning ved universitetene. Samtidig, eller parallelt, skjedde det en sterk opprusting av og profesjonalisering av arkiverket. Det ble opprettet flere fagtidsskrifter og andre fora for utveksling av forskningsbasert kunnskap.

Ranke tok initiativet til mange av profesjonaliseringstiltakene i historie. Han er i tillegg kjent som representant for den allerede omtalte historismen, som nettopp assosieres med et ikke-spekulativt historiesyn. Dette historiesynet var på mange måter i samsvar med August Comtes klassiske positivisme. Rankes positivistiske grunnsyn kom til uttrykk ved å etablere historiefaget ved tyske universiteter som et fag adskilt fra og uavhengig av filosofi og litteratur. Historie skulle være et fag for å bedømme historien, i betydningen begivenheter og utviklingstrekk, og å gi instruksjoner til nåtiden for å gi oss en fordel i møtet med fremtiden (Evans 2000:17). Kun det som *egentlig har skjedd*, er av interesse for historikeren. Med andre ord hadde Ranke ambisjoner om å skrive en «objektiv» historie, et prosjekt som ville tilfredsstille behovet for verdifri kunnskap – adskilt fra verdiforankring og metafysisk spekulasjon. Denne grunnposisjonen var knyttet til en ambisjon om å benytte kritisk metode ved datainn-samling.

Et viktig aspekt ved Rankes oppfatning av og syn på historiefaget var at det skulle legges vekt på individualitet og singulære utsagn. Dette betød at han sverget til historieforskningen som idiografisk, målrettet praksis. Rekonstruksjon av det fortidige med utgangspunkt i fortidens egen praksis, var fagets viktigste oppgave. På mange måter er hans idiografiske forskningstilnærming en gjenspeiling av hans syn på historisk utvikling som bestående av unike, ikke-sammenlignbare hendelser. Dette stod i opposisjon til forståelsen av historisk

utvikling som til en hver tid løsningen på negasjoner i et tilbakelagt stadium, som i Hegels tenkning om historisk utvikling. Dermed bryter han med en dialektisk forståelse av slik utvikling (Melve 2010:115).

I henhold til Ranke skulle man ikke lenger oppfatte historiske prosesser som bestående av tese – antitese, for så å ende med en syntese som et slags mål på slike prosesser. Med andre ord var Ranke sterkt kritisk til den hegelianske forståelsen, som ble oppfattet som mekanistisk, deterministisk, idealistisk og teoretisk kategoriserende. Utvikling i tid måtte forstås som unik, der hendelser og utviklingstrekk måtte undersøkes og forstås på sine egne premisser. Empirisk belagte fakta skulle være bærebjelken i studier av den historiske utviklingen. Som Leidulf Melve har gjort rede for, var grunnlaget for Rankes tilnærming filologisk tekstkritikk. Denne gjorde det mulig å skille det sanne fra det usanne gjennom studier av et kildemateriale (Melve 2010:115). Grunnlaget for en «objektiv» tilnærming til fortiden var dermed lagt.

Men hva har vært den faglige hovedinteressen blant de norske historikere på 1800-tallet? Jo, politisk historie har nok vært en viktig interesse, noe som ikke minst med nasjonale øyne skyldes vår fortid i union med først Danmark og så Sverige. Både litterært og forskningsmessig var løsrivelsesprosessen for nasjonen en sterk motivasjon for det engasjementet som viste seg i norsk offentlighet fra midten av 1800-tallet og frem til løsrivelsen i 1905. Romantiske strømninger var sterkt knyttet til nasjonsspørsmålet, noe som var særlig tydelig hos de norske historikerne P.A. Munch og Rudolf Keyser.

Disse og andre norske historikere brukte sitt profesjonelle engasjement til å bidra til en større nasjonal bevissthet. 1814 representerte på mange måter et startskudd for å bygge opp en slik bevissthet om en norsk stat og en egen kultur. Konkret kunne en trekke frem Grunnloven, flagget og Stortinget. Det stor nasjonalstatsprosjektet ble ikke kun et symboltungt prosjekt, men i tillegg et stort infrastrukturelt prosjekt, med etablering av blant annet et vidstrakt skolesystem og et sterkt utbygget infrastrukturelt system. I tillegg skjedde det en nasjonal mobilisering innenfor kunstnerisk og kulturell virksomhet, som i bonderomantisk malerkunst, musikk, i eventyr, sagn, folkedans og folkeviser. Likevel var en del av dette materialet som fikk en eksplisitt nasjonal utforming og myntet på norsk virkelighet, opprinnelig «importvare» fra andre land og kulturkretser.

Nasjonal selvstendighet var et viktig spørsmål i norsk offentlighet – og ikke minst som utgangspunkt for den forskningsmessige innretningen. Likevel var det ikke rent ut historiefaglig isolasjonisme en har i tankene, men i tillegg den åpne døren mot det internasjonale historikermiljøet, i særlig grad det tyske. Det var den tyske historiske skolen som gjorde seg sterkt gjeldende i teorigrunnlag, metodikk og ikke minst i systematisk kildegransking.

I 1870- og 80-årene kom også innflytelsen fra de franske og engelske historikermiljøene til å gjøre seg gjeldende (Ringdal 1983:134). Tematikken for

forskningen var blant annet den eldste, samt den politiske historien. Samtidig må en ha i minne at heller ikke «den politiske historien» var en unik tematikk for Norge, men en fremtredende tematikk både i angloamerikanske og kontinentale forskningmiljø.

Rankes historieforskning, foranket i et *politisk* «paradigme», tematiserte statens betydning for en slik utvikling. Hans historieskriving har hatt betydning som en ideologisk legitimering av staten. Det var i særlig grad de ledende europeiske nasjoner, som Tyskland, England og Frankrike, som ble tematisert. Ikke minst de toneangivende skikkelser i politikk og næringsliv ble gjort til gjenstand for undersøkelser – i særlig grad deres politiske roller.

Denne historieskrivingen representerte både direkte og indirekte en tilslutning til statens konstituerende funksjon i den moderne nasjonen. Rankes statsoppfatning baserte seg på erfaringer med de politiske realitetene med den før-prøyssiske perioden som ramme. Dette var en forløper for en tid med representative institusjoner knyttet til omfattende industrialiseringsprosesser. I historieforskningen ble det lagt vekt på politikk, men relativt isolert fra økonomiske og sosiale prosesser (Iggers 1997:5).

Vi må dermed se nærmere på Rankes forskning som et grunnlag for faglig kritikk. Han introduserte en viktig arbeidsmetodikk i moderne historieforskning, en metodikk som inntil da ble assosiert med filologer i deres studier av antikkens og middelalderens litteratur. Forskeren måtte «teste» arkivdokumenter på basis av deres indre konsistens og, ikke minst, samsvar med eventuelt andre dokumenter fra samme tidsperiode. Det viktige var å holde seg til primærkilder, øyenvitnerapporter og det som Ranke kalte de reneste og umiddelbare dokumenter. Samtidig burde en unngå sekundærkilder (Evans 2000:18). Forøvrig var det viktigste å undersøke *alle* tilgjengelige kilder og vurdere disse opp mot hverandre.

Forskningsprinsippene til Ranke og, ikke minst hans kildekritiske metode, representerte et gjennombrudd for mye av den historiske forskningen og undervisningen som gjelder i dag. For øvrig nevner historikeren Richard Evans at historiefaglige spesialdisipliner i dag ved britiske universiteter gir undervisning i og stiller mange av de samme praktiske krav til kildekritisk arbeid. Spørsmålet om kildenes autensitet er svært viktig i dette arbeidet.

Til tross for Rankes svært solide rykte og posisjon som forsker, møtte han også kritikk nettopp for den ensidige vektleggingen av de politiske aspektene ved historisk utvikling. Historikere i Frankrike, Belgia, USA, Skandinavia og deler av det tyske miljøet begynte å kritisere hans paradigme og historiesyn for mangelen på sosiale og økonomiske faktorerets betydning i den historiske utviklingen. I tillegg var kritikken rettet mot konsentrasjonen om enestående begivenheter og personer, en forskningsinnsats som i stedet burde konsentreres om de sosiale forholdene som omsluttet begivenhetene. De bredere befolkningssegmentene burde i stedet tematiseres (Iggers 1997:5).

Det som i tillegg synes som et kritisk anliggende for Rankes forskning, er at han forutsetter på en ukritisk og intuitiv måte det uangripelig objektive utgangspunktet; kildekritikken. Arkivmateriale er, som en vet, produsert av mange mennesker med ulike motiver gjennom historien, både som øyenvitner og som kommentatorer til begivenhetene – sett i ettertid. Som allerede nevnt er språklige begreper, benevnelser og konvensjoner i bevegelse og endres i henhold til samfunnsutviklingen forøvrig. De språklige og retoriske teknikkene for å appellere til potensielle lesere, er også baserte på ofte uartikulerte virkemidler. Gjennom den språklige relativiseringen er det knapt å håpe på et grunnlag for objektiv historiefremstilling. Dermed synes det nærmest umulig for Ranke å realisere det som var et opplagt motiv for klassiske historiepositivister – å rekonstruere fortiden «slik den faktisk var».

5.4 Historisme og klassisk hermeneutikk

Til tross for at det utviklet seg en omseggripende klassisk positivisme på midten av 1800-tallet, slik den her er forsøkt beskrevet, er det vanskelig å finne helt klare konturer av en allmenn historiefaglig forskningsprofil. Tematisk synes det imidlertid å være et gjennomgående trekk ved historieforskningen på 1800-tallet og ved inngangen til 1900-tallet at forskningen kretset om det nasjonale spørsmålet.

Det bredte om seg et kritisk, hermeneutisk og grunnlagsteoretisk svar på positivismen og hva som historieforskningen burde konsentreres om. Det hermeneutiske svaret på forskningsstrategier og metodiske tilnærminger, var at forskeren skulle basere seg på *fortolkning* av fortidige hendelser. Når det gjaldt historiske undersøkelser, skulle en ta med opphavspersonenes psykologi og livssituasjon i sine betraktninger. Utviklingen av en tekst ble sådan en gjenopplevelse av fortidig liv. Den klassiske utformingen av hermeneutikken, som et teoretisk og metodisk utgangspunkt for humaniora som fagkrets, var altså grunnlaget for etableringen av de moderne «åndsvitenskapene». Det primære ærendet for disse vitenskapene var *forståelse*, til forskjell fra naturvitenskapenes ambisjon om å *forklare* fenomener og relasjoner mellom fenomener.

Mange historikere er nokså samstemte i denne fasen av fagets utvikling. Vi skal dermed se nærmere på historie som nettopp et hermeneutisk fag – noen som har betydning for fagets selvoppfatning. Kjernen i humanvitenskapene er fortolkning. Det handler gjerne om fortolkning av tekster, opplevelser, handlinger og symboler. Historiefaglige artikler, avhandlinger, arkitektur, skjønnlitteratur, diktning og musikk er gjerne adresser for hermeneutiske undersøkelser. Noen hovedpunkter for hermeneutikken kan listes opp her (Wallén 1993:31).

- Hermeneutikken handler om tolkning av innholdet i tekster, symboler, handlinger og opplevelser.

- Den eller de som tolker, har en forforståelse i form av språklig og kulturelt fellesskap. Forforståelsen må artikuleres og gjøres bevisst.
- Tolkningen handler om å veksle mellom del og helhet, for eksempel i en boktekst – der en veksler mellom kapitler i boken og boken som helhet.
- All tolkning må kunne skje i en kontekst. Her må en ved tolkningen være oppmerksom på den situasjonen teksten er skapt i, og på motsvarende vis ha i minne hvilken situasjon leseren befinner seg i.

I praksis handler tolkningsprosessen gjerne om å vise sammenhenger som ligger bak det som direkte viser seg eller som kan observeres i en tekst, en handling eller samtale.

Hermeneutikken står i skarp motsetning til naturvitenskap og humaniora. Der naturvitenskapene søker en dyp innsikt i naturfenomener, søker humanvitenskapene en dyp forståelse av meningsfulle menneskelige aktiviteter (Collin og Køppe 2001:110–111). Menneskelige handlinger knyttet til det hermeneutiske gjenstandsfeltet eller interesseområdet, handler nettopp om intensjoner eller planer for å realisere ulike prosjekter av kortsiktig eller langsiktig karakter. Bruken av ordet hermeneutikk knytter seg opprinnelig til opplysningstiden. Dette var en tid da den menneskelige fornuften fikk høyere «status» og ble tillagt en langt større og mer vidtrekkende samfunnsmessig betydning enn det vi har sett tidligere. Ikke minst juridiske tekster og religiøse skrifter ble lest og tolket i et slikt lys.

Wilhelm Diltheys hermeneutiske tenkning skulle få stor betydning i den tidlige fasen av filosofisk hermeneutikk. Han fokuserte på livsytringen – at enhver tanke, følelse og handling er innhyllet i og avhengig av noe overindividuell (Collin og Køppe 2001:113). For Dilthey og de hermeneutiske «pionerene», var tekster det primære gjenstandsfeltet. Teksten var viktig nok, men ble også betraktet som et delement i en større helhet. En slik sammenheng kan være et kulturelt miljø, en utbredt mentalitet eller livsinnstilling i en bestemt epoke. Særlig tydelig var sammenhengen mellom datidens tekster og en utbredt kollektiv mentalitet ved industrialismens gjennombrudd i Europa fra slutten av 1700-tallet og ved inngangen til 1800-tallet. Fornuftstenking ble da en viktig bestanddel i historiestudiet. En må samtidig ha i mente at utviklingen av det «moderne» historiefaget bar et visst preg av den vitenskapelige og matematiske konseptualiseringen av naturfagene, som skjedde (på en suksessfull måte) langt tidligere (se Nordin 2011:70).

Det som gjorde at nettopp naturfagene kom i en unik og påaktet posisjon, hadde å gjøre med to forhold. For det første etablerte naturfagene seg langt tidligere enn humaniora og kom dermed i en tidlig posisjon som forbilde for andre typer fag. Dessuten fikk naturfagene en enestående samfunnsmessig legitimitet og prestisje grunnet sin «nytte». Ikke minst gjaldt dette medisinsk kunnskap som la grunnlaget for medisinsk teknologi og utviklingen av legemidler.

Forskningsbasert kunnskap la grunnlaget for utviklingen av teknikk – som igjen var en viktig og nødvendig forutsetning for økonomisk utvikling. At begrepene nytte og samfunnsnytte kan problematiseres, skal vi ikke ta opp her.

Som nevnt, ble historie etablert som et «moderne» fag først ved inngangen til 1800-tallet. Det var ikke bare naturvitenskapenes prestisje som direkte og indirekte kom til å prege historieforskningen, men også «hermeneutisk tenking». Denne tenkingen fikk betydning for moderne historieforskning både i fagfilosofisk og metodisk forstand fra midten av 1800-tallet. I en slik forbindelse presenterer Collin og Køppe to synspunkter. For det første hevdes det at historismen er utgangspunktet for den synsmåten at ethvert menneskelig og kulturelt fenomen er bestemt av den historiske sammenhengen fenomenet inngår i. Dette er også utgangspunktet for å skille ulike historiske perioder fra hverandre. Dessuten, i henhold til historismen, er det mulig å forstå menneskelige livsytringer og uttrykk der det er mulig å forstå det fortidige og fremmede ut fra dets egne forutsetninger (Collin og Køppe 2001:117).

Utbredelsen av den historistiske tenkemåte i samfunnslivet og i allmennheten, ikke minst i det offentlige ordskiftet, la grunnlaget for den videre utviklingen av hermeneutikken. Denne retningen la vekt på tilknyttingen mellom ord og handling. I utgangspunktet bygde en på fortolkning av menneskers adferd og det som ble sagt i ulike sammenhenger.

Vi kan skille mellom en *klassisk* og en *moderne* hermeneutikk. For å forstå den mer moderne formen, må vi forsøke å forstå den klassiske. Den tidlige (fra midten av 1600-tallet) ble bundet sammen med studier av Bibelen. Bibelfortolkningen handlet i høy grad om historisk *kontekstualisering* av bibelutsagn, dvs. innplasseringen av vers og kapitler i bibelen, i betydning sammenhengende boktekst. Med dette skjedde det en tilnærming mellom bibelstudier og historisk-filologiske studier. Samtidig ble hermeneutikken videreutviklet bort fra dogmatikk og i en filologisk retning.

Wilhelm Dilthey bidro til å gjøre hermeneutikken til et universelt, historisk redskap gjennom en avdogmatisering. Dette betød at han la et grunnlag for å gjøre hermeneutikk til et mer generelt metodisk-fagfilosofisk prinsipp for all humanistisk forskning. Med andre ord ble fortolkningens tilknytting til dogmatikk løst opp – noe som betød at hermeneutiske prinsipper skulle anvendes i fortolkningen av all tekst, ikke bare bibeltekster. Historiske kilder måtte underkastes både en grammatikalsk og historisk fortolkning (Gadamer 1960/2004:170).

Når vi er opptatt av historiefagets hermeneutiske grunnlag, refererer vi gjerne til *Den historiske skole*. Denne bygde på en idé om å gjenoppleve og rekonstruere historien. Dette skulle skje ved å studere det historiske forløpet ved å bygge på kilder. Dermed etableres også forestillingen om det unike ved historien (idiografien). I henhold til dette prinsippet består det historiske forløpet av en rekke *unike* hendelser. Historiefaget utvikles som et studium av det spesielle ved historiske forløp og begivenheter. Det en tar stilling til på en

bevisst måte som faghistoriker i en slik forstand, er i hvilken grad betingelsene i det historiske forløpet er nødvendige eller tilstrekkelige.

Dette står i motsetning til for eksempel samfunnsøkonomi som fagfelt, en lovsøkende samfunnsvitenskap. Her insisterer en på at prisdannelsen i samfunnet reflekterer en kombinasjon av hva tilbydere vil ha for en vare/tjeneste og hva etterspørrere er villige til å betale for den samme varen/tjenesten. Krysset mellom disse to bestemmer, ideelt sett, prisen på varen/tjenesten.

Den klassiske, filosofiske hermeneutikken bygde også på en annen forutsetning. Studiet av menneske og samfunn var ulikt studiet av naturen. Mennesket og dets åndelige liv kan ikke reduseres til natur. Mennesker og menneskers gjøremål må tolkes som historiske liv. Mens naturen erkjennes ved hjelp av kausal-analytiske forklaringer, må historien (åndelig liv og samfunn) erkjennes gjennom å leve seg inn i og forstå samfunn og mennesker. Det er dette som fanges inn av det tyske begrepet «Verstehen».

En kritikk av den klassiske positivismen er gjerne en forståelig konsekvens av et slikt standpunkt. På denne måten ville hermeneutikerne markere avstand til en positivisme som tilstrebet lovmessighet og bruk av naturvitenskapelige metoder i studier av mennesker og samfunn. Med andre ord var hermeneutikerne bevisste antipositivister.

5.5 Opptakten til «moderne» hermeneutikk

Den første «moderne» filosofiske hermeneutiker var Friedrich Schleiermacher (1768–1834). Schleiermacher hørte til romantikken. Han var teolog og kjent for utviklingen av denne retningen som språklig og psykologisk fortolkningskunst. Språklig fortolkning skulle forankres i grammatikalske regler. Hermeneutikken skulle ha som oppgave å rekonstruere forfatterens mentale liv (Ödman 1994/2004:27).

Schleiermachers metode gikk ut på å «forvandle seg» til opphavspersonen/forfatteren. Han var en viktig eksponent for å utvide tolkningsgrunnlaget ved inngangen til moderne hermeneutikk. Dette skjedde ved at en beveget seg fra kun å tolke tekster til å tolke den menneskelige aktivitet som ligger til grunn for tekster og andre former for produkter. Med andre ord skjer det en utvidelse av *Den hermeneutiske sirkelen* (Pahuus 2001:115–116). Det er slik at teksten, på denne måten, betraktes som et delelement i større helheter. Slik blir fortolkningen av tekster en sirkelbevegelse. I en slik sirkel forsøker en å forstå teksten i relasjon til større helheter. En slik større helhet er forfatterens liv, produksjon og vedkommendes samlede livsprosjekt (Pahuus 2001:116).

Typiske eksempler på prosjekter der den hermeneutiske sirkel fremstår som tydelige, er skjønnlitterære – for eksempel analyse og forståelse av bøker i lys av forfatternes liv, samfunnet og historien. Uten å relatere enkeltdele i teksten til den store sammenhengende bokteksten, vil leseren lett kunne gjøre feilslutninger.

Den betydningen vi kommer frem til gjennom tolkningen, er imidlertid avhengig av hvor stor del av virkeligheten det er vi trekker inn i tolkningen. Dette betyr at det er mer enn den omgivende referanseteksten som er grunnlaget for den tolkning man gir. Fortolkningen av en tekst skjer altså ved å relatere denne til konteksten, den tekstlige, i tillegg til den samfunnmessige og historiske helheten som den inngår. Imidlertid må dette ikke forlede oss til å tro at en står overfor en form for systemtenkning.

Et viktig grunnlag for en hermeneutisk arbeidsmetodikk har vært å lese tekster for å kunne leve seg inn i forfatterens situasjon (*innfølning*) og forutsetninger som individ. Gjennom å rekonstruere de tankeprosesser som var lagt til grunn for forfatterens skaping av tekst, skulle en kunne oppnå forståelse (Krogh m.fl. 1996:219). Sentralt i en slik forestillingsverden stod enkeltmenneskets identitet og unike personlighet.

En viktig ambisjon for Schleiermacher hermeneutikk er å kunne utvikle en metodelære med utgangspunkt i sentrale hermeneutiske prinsipper. En slik lære hadde både en grammatikalsk og en psykologisk grunnkomponent. Den psykologiske og grammatikalske utlegningen skulle ikke betraktes som atskilte prosesser. I stedet skulle de betraktes som parallelle og gjensidig avhengige. Å avdekke eller å unngå misforståelser var et viktig anliggende for en slik rekonstruktiv metodelære (Læg Reid og Skorgen 2006:97, Wind 1976:28). Ved ambisjonen om å oppnå noe allmennmenneskelig, gjennom forståelsen å legge et grunnlag for menneskelig fellesskap, kunne en samtidig stille spørsmål ved om den metodiske rammen for den klassiske hermeneutikken var i ferd med å bli for trang. Dette spørsmålet er tatt opp av både Krogh (1996:218) og Kjørup (1997:271).

Selv ville Schleiermacher nok karakterisert sin metode som kunst og tillegge hermeneutikken betydning som «kunsten å tolke tekster». Dyktigheten i denne kunsten baserte seg på kombinatoriske evner. Det gjøres bruk av regler, kløkt, tillærte ferdigheter og et medfødt talent. Kort sagt, en god utlegning krever både språktalent og menneskekunnskap.

Wilhelm Dilthey (1833–1911) var sterkt påvirket av Schleiermacher, og førte hans hermeneutiske prosjekt videre. Samtidig var Dilthey sterkt kritisk til Schleiermacher innfølningsteori. En slik kritikk fokuserer på et annet element i fortolkningen enn innfølningsteorien. Livsytringer, følelser, tenkte handlinger eller produkter av handlinger er avhengig av noe overindividuell. Disse former har objektivert seg i sansemessige verdier (Pahuus 2001:113). Slike overindividuelle former kaller Dilthey for den sansemessige verden.

5.6 Den historiske skole og utviklingen av moderne hermeneutikk

En grunntanke hos representanter for Den historiske skole er at folket er «en organisme» av åndelig natur. Denne åndelighet lever videre gjennom tidene. Alle historiske faser den gjennomlever, er nødvendige ledd i den organiske

utviklingen. Alt arbeid for det nasjonale samfunnets og statens fremtidige utforming må skje ut fra hensynet til det nasjonale særpreget. Dette var en oppfatning som politisk sett skulle føre frem til en konservativ innstilling (Sandblad 1966:192). Romantikken var det filosofiske utgangspunktet, et utgangspunkt der den historiske betraktningmåten i fremstillingen av fortiden tilsa at samfunnsformene og den fortidige tenkemåte skulle studeres ut fra sine egne forutsetninger.

Noen av de første hermeneutikerne fra Den historiske skole var de tyske historikerne Leopold von Ranke (1795–1886) og Johann Gustav Droysen (1808–1884). Disse var eksponenter for to viktige hermeneutiske synspunkter. I henhold til det ene er de tekstene historikeren beskjeftiger seg med, å betrakte som kilder til vår viten om fortiden. Det andre synspunktet knytter seg til *universalhistorien*. Erkjennelsen av at de historiske tekstene, som kilder, gjør spørsmålet om universalhistorien aktuell. Denne er konsentrert om spørsmål som enhet og sammenheng i det historiske forløpet (Wind 1976:31).

Wilhelm Dilthey var påvirket av og stilte seg samtidig kritisk til Den historiske skole. Han knyttet seg til denne kretsens bestrebelsler på å gjenopplive fortiden gjennom å rekonstruere den. Dette var betinget av en evne til å sette til side nåtidsbetingede forut-oppfatninger (Wind 1976:56). Samtidig stilte Dilthey seg kritisk til Den historiske skoles mangel på filosofisk fundament. Dens mangel på et slikt fundament rammet dens metodiske grunnlag, ifølge Dilthey. Han var opptatt av mennesket som historisk vesen og menneskets *historikalitet*. Historikalitet innebærer at mennesket forstår seg selv gjennom å oppfatte seg som et historisk objekt, noe som innebærer at kun historien kan definere mennesket. Med andre ord – for å forstå seg selv, må en ta omveien via historien. Mennesket som et historisk vesen, innebærer at forståelsen også er historisk (Ödman 1994/2004:30).

Dermed åpner Dilthey hermeneutikken opp for historisk fortolkning. Med andre ord er ikke lenger hermeneutikken noe som utelukkende handler om tekstlige anliggender for filologer. Hermeneutikk handler i vel så stor grad om et filosofisk kanskje uløselig problem. Problemet består i at en historisk hendelse må tolkes i sin kontekst, dvs. i forhold til sine forutsetninger. Dette er likevel ikke nok. En historisk hendelse må også tolkes ut fra sin virkning (det *virkningshistoriske* prinsippet). En står dermed overfor det problemet at det er umulig å avgjøre når en historisk hendelse kan betraktes som en avsluttet hendelse. Dette kan en nemlig ikke vite på forhånd.

5.7 Hans-Georg Gadamer

Den viktigste av 1900-tallets store filosofiske hermeneutikere var Hans-Georg Gadamer (1900–2002). Han fullførte sitt hovedverk *Sannhet og Metode (Wahrheit und Methode)* i 1960. Gadamer var inspirert av og videreutviklet de klassiske hermeneutikernes filosofiske prosjekter. Det som Gadamer er kjent for, er at han vendte seg bort fra hermeneutikk som et rent metodisk problem.

Gadamers hermeneutiske tilnærming tilsier at det til grunn for valg og bruk av metode, må ligge en eksplisitt refleksjon om metodens epistemologiske grunnforutsetninger. Han hevdet det problematiske i det å forholde seg til metode og teknikker utelukkende ut fra et instrumentelt perspektiv. Forståelse ikke først og fremst en prosedyre, men snarere en menneskelig holdning eller anskuelsesmåte (Schwandt: 2000:194). En del av «positivismekritikken» og kritikken av den naive empirismen har nettopp rettet seg mot mangelen på epistemologisk refleksjon. Det naturvitenskapelige kunnskapsidealet har hatt en så høy sosial status i forskersamfunnet, så vel som i allmennheten, at en slik kritisk refleksjon har vært betraktet av positivister som både unødvendig og utidig.

Han argumenterte for at hermeneutikk var en anskuelsesmåte eller erfaring. En fruktbar humanvitenskapelig erkjennelse er beslektet med kunstnerisk intuisjon. Med andre ord er forståelse for Gadamer ikke en metode eller en prosedyre, men heller en menneskelig holdning. En slik holdning gjør det mulig å finne de forutsetningene som må være til stede for at forståelse kan skje. Med andre ord er forståelse ikke en isolert foreteelse, men en basisstruktur i våre livserfaringer. Samtidig er all forståelse avhengig av tradisjon og historie.

Gadamers filosofiske prosjekt kan sammenfattes som helhet i begrepet *førforståelse*. Denne er en gitt forutsetning for all forståelse. Ikke er det mulig eller ønskelig å fri seg fra en slik kontekstbasert førforståelse. Et menneske kan aldri begynne med en ren, forutsetningsløs fornuft i sitt møte med en tekst, et annet menneske, en begivenhet eller noe annet i verden som skal forstås. Mennesket vil alltid ha en forventning eller forståelse på forhånd av det som skal forstås. Enhver forståelse forutsetter en forutgående, *positiv* fordom. At den forutgående fordommen er positiv, betyr at den ikke nødvendigvis er falsk eller villedende. Med andre ord markerer Gadamer her avstand til troen på fornuftige argumenter – i henhold til opplysningsprosjektet.

Ingen forståelse kan starte på et «null-punkt». Den tiden fortolkeren lever i, med de kulturelle påvirkninger vedkommende har vært og fremdeles er utsatt for, kan ikke isoleres eller settes til side når andre tider eller andre kulturer skal granskes – noe som har betydning ikke minst i historieforskningen. Vi er alle produkter av den tiden vi lever i og av de samfunnsforholdene vi omgir oss med. Vi kan imidlertid korrigere eller endre våre oppfatninger gjennom læring og sansebasert eksponering. Med andre ord har Gadamer rett i at ingenting kan forstås uten fordommer – dvs. hypoteser, tolkningsutkast, hevdvunne teorier, paradigmer og erfaringsbaserte oppfatninger. Som Nils Gilje hevder, er det et spørsmål hvordan slike oppfatninger kan kritiseres, og hvilken plass fornuften har i denne prosessen. I slike spørsmål er imidlertid Gadamer uklar (Gilje 2019:160).

De betraktningene som Gadamer her har gjort kjent, er et utgangspunkt vi bringer med oss i våre studier av samfunn og historie. Det er når førforståelsen vi bringer med oss konfronteres med det som skal forstås, at det oppnås forståelse –

en forståelse som nyanserer, bryter med eller bekrefter ens førforståelse. Den første mening i en tekst viser seg fordi man leser denne ut fra visse forventninger om en bestemt mening. Forståelsen av hva som står i teksten består i å utarbeide et *for-utkast*. Forutkastet må stadig revideres – og da i lys av en utdyping av tekstens mening (Gadamer 1960/2004:254). Revisjonen av meningsutkastet innebærer at man lager et nytt utkast til mening. Det kan også skje ved at et konkurrerende utkast utarbeides side om side inntil det oppnås en mer entydig mening (Gadamer 1960/2004:255). Når en lytter eller leser noe, er det ikke mulig å se bort fra eller isolere de formeningene en hadde på forhånd om innholdet i det som er skrevet eller sagt. Vi bærer alltid med oss, bevisst eller ubevisst, mening og fortolkningsdommer av en tekst i møtet med den nye teksten som skal leses.

Dette til tross – det fordres i så stor grad som mulig en åpenhet overfor teksten. Denne åpenheten er ensbetydende med at en sammenstiller den andres mening med ens egen mening som helhet. Likevel – den som ønsker å forstå hva som blir meddelt, må ikke gi seg hen til egen forhåndsoppfatning. I stedet må leseren, så godt som mulig, lese hva som faktisk, saklig sett, blir meddelt. Med andre ord må forståelsen primært være innrettet mot en sak.

Når vi prøver å forstå en tekst, hensetter vi oss ikke i forfatterens sjelelige tilstand. I stedet forsøker vi å ta utgangspunkt i det som forfatteren sannsynligvis har ment (Gadamer 1960/2004:278). En handling, som det å forfatte en tekst, er «intensjonal». Dette betyr at den har et formål, en hensikt, et mål. Derfor er den rettet mot noe. Når tekster skal tolkes, er det saken som skal forstås. Med andre ord er det teksten som er det intensionale objektet – ikke forfatterens sjel liv (Kvalsvik 1990:112). Når leseren søker det saklige innholdet i teksten, oppstår det mening.

Gadamers radikalitet knytter seg til nettopp hvordan han forholder seg til «fordommer» eller «fordommer». Dette vil si å være *forutinntatt*. Det å være forutinntatt eller ha en fordom, har en tydelig negativ klang blant representanter for opplysningen, ikke minst hos Den historiske skole. Med andre ord er denne retningen kritisk til å slippe til subjektive meninger og oppfatninger hos forskerne. I henhold til opplysningen finnes det to hovedgrupper av fordommer. Den ene gruppen av fordommer skyldes autoritet eller menneskelig anseelse. Den andre fordommer som skyldes overilethet.

En må ha mot til å distansere seg fra egne fordommer. Immanuel Kant var opptatt av den prinsipielle holdningen til å betjene seg av sin egen forstand. Men i henhold til Gadamer er den fordomsfrie posisjonen, i betydningen forskningsbasert objektivitet, nærmest en umulighet. Å overvinne fordommer, er i seg selv nærmest en fordom. Uttrykket *produktiv fordom* anser Gadamer i stedet som en ressurs. Det handler om å være bevisst sin egen subjektivitet og utnytte denne på en positiv måte i forskningsprosessen.

Likevel kan ikke Gadamer by på noe kriterium på hva som skiller en produktiv fordom, som muligjgjør forståelse, fra en fordom som forhindrer for-

ståelse og fører til misforståelser. At han ikke kan gi oss et slikt kriterium, harmonerer med hans insistering på at hermeneutikk ikke er noen metodelære. I stedet for å være en metodelære er hermeneutikk en slags livsholdning der betingelsene for forståelse klargjøres. Hva som konkret skal klargjøres, kan en ikke vite på forhånd. Også i sin vilje til å løse opp skillet mellom historien og erkjennelsen av den, foretok han en viktig revidering med betydning for historieforskningen. Fortolkeren er en del av historien og kan ikke rives løs fra erkjennelsen av historien. Vedkommende kan aldri overskride sin egen «historisitet».

Gadamer er videre opptatt av historieforskning som en slags anvendt «naivitet». Historismens naivitet kan føres tilbake til forsøket på å sette seg inn i «tidsånden» – å forsøke å leve seg inn i en fortidig situasjon. Den fortidige situasjonens begreper og forestillinger forsøkes å fanges inn. Hensikten var å oppnå en slags objektivitet gjennom å fristille seg fra de fordommer som relaterer seg til fortolkerens nåtidige situasjon. Dette er et hovedpunkt i Gadamer kritikk av og revisjon av moderne hermeneutisk historikk. Som fortolker av historien bør en bestrebe seg på å erkjenne tidsavstanden som en positiv og produktiv mulighet for forståelse og ikke noe som en skal forsøke å overskride. Tidsavstanden er nemlig ingen gapende avgrunn. Tvert imot – innholdet i en sak kan først overskues når den tidsmessige avstanden gir anledning til å skille alle flyktige omstendigheter fra det avsluttede ved den historiske prosess, ifølge Gadamer (1960/2004:283).

5.8 Gadamer og interpretivismen

Gadamer kan oppfattes som en tydelig og viktig eksponent for hermeneutikken. Samtidig tar han avstand fra *interpretivismens* oppfatning av hermeneutikk som en metode for å oppnå forståelse. Dette skal utdypes i det følgende.

Interpretivismen har sitt utspring i «Verstehen-tradisjonen» (Schwandt 2000:190). Denne tradisjonen har vært opptatt et kvalitativt skille mellom fysiske objekters bevegelser i naturen, og menneskelige handlinger i samfunnet. Handlingene iverksettes på grunnlag av en intensjon, noe som betyr at de i prinsippet er meningsfulle. Mening må tolkes ut fra et ønske om å oppnå noe, samt den sosiale konteksten handlingen utspiller seg i. Dette innebærer at forskeren stilles overfor den utfordringen å sette seg inn i aktørens situasjon, noe som krever evne til å leve seg inn i det som skjer eller har skjedd. Men hvis forskerens situasjon er diametralt forskjellig fra forskningsobjektets, er det da mulig for forskeren å bryte ut av sin kontekst for å plassere seg inn i forskningsobjektets kontekst? For å forsøke å svare på dette, må vi henvise til Collingswood.

Robin George Collingwood er overbevist om at det ikke er mulig å bryte ut av den historiske konteksten for å reprodusere aktørens mening eller intensjon (se Schwandt 2000:192). Henvisningen til Collingswood angår også grunn-

lagsproblem som ikke er blitt mindre aktuelt; forholdet mellom forskeren og forskningsobjektet. Dermed tar vi opp det grunnleggende skillet mellom kvantitative og kvalitative undersøkelser. Den formen for distanse som etterstrebes innenfor kvantitative undersøkelser, er verken ønskelig eller mulig innenfor kvalitative undersøkelser, ifølge denne tradisjonen. Men samtidig er det grunn til å spørre om det er mulig å oppnå den grad av og form for nærhet som ofte etterstrebes i kvalitative studier.

Filosofisk hermeneutikk har det til felles med interpretivismen at en vender seg bort fra forklarings- og beskrivelsesambisjonene i positivismen. Han hevdet at det som skiller samfunn og natur, er at naturen har en «utside», mens menneskelige handlinger i tillegg har en «innside». De siste, de menneskelige handlingene, er knyttet til tankeprosesser. Med andre ord er all historie en historie om tanker. Historieforskning handler om å forstå personers målsetting, vedkommendes oppfatning av situasjonen og ikke minst hvordan han eller hun mente at målet for handlingen kunne nås. Det overordnede for historieforskeren er å forstå tankegangen, dvs. hvordan handlingene kunne sees som virkemiddel for å nå målet (Kjeldstadli 2000:122).

Forståelse gjennom fortolkning står i sentrum for disse orienteringene, og det er allerede hevdet at interpretivismen prinsipielt slutter seg til den hermeneutiske sirkel. Men hva er det da som gjør hermeneutikk enestående i forhold til interpretivismen? Gadamer, tar avstand fra interpretivismens oppfatning av hermeneutikk som en metode for å oppnå forståelse. Forståelse er ikke først og fremst en prosedyre, men snarere en menneskelig holdning eller anskuelsesmåte. Gjennom en slik holdning er det mulig å klargjøre hvilke forutsetninger som må være til stede for at forståelse kan finne sted. I forlengelsen av dette hevder Gadamer at forståelse ikke er en isolert foreteelse, men en basisstruktur i våre livserfaringer (Schwandt 2000:194).

Collingwoods posisjon er på mange måter sammenfallende med Gadamer, idet det hevdes at vi ikke kan stille oss på siden av tradisjon og historisk kontekst. Tradisjon og historie er en levende kraft som trer inn i all forståelse. Det er verken mulig eller ønskelig å fri seg fra en slik kontekstbasert før-forståelse. I stedet skal før-forståelsene utfordres og gjøres til gjenstand for kontinuerlig «justering» og endring, først og fremst gjennom deltakelse, konversasjon og dialog. Samtidig gjøres det en viktig presisering av hermeneutikk, i betydningen ikke-objektivistisk prosjekt, i det Gadamer hevder at det ikke finnes en korrekt eller uttømt fortolkning, men flere fortolkninger av de samme tekster, utsagn eller handlinger (Schwandt 2000:195).

5.9 Horisontsammensmeltning

Et av de viktigste bidragene som Gadamer ga til utviklingen av den filosofiske hermeneutikken, var *horisontsammensmeltning*. Men hva er dette? En horisont er en situasjon som utgjør et ståsted eller synsfelt. Dette omslutter alt det som er

synlig fra et bestemt punkt. En person «har horisont» når vedkommende evner å sette ting i perspektiv og å overskue. Motsatt er en person uten horisont nærsynt eller sneversynt (Gadamer 1960/2004:288). En historisk situasjon som teksten har sitt utspring i, og som skal fortolkes av leseren, har sin plassering i en bestemt horisont. Leseren har en annen horisont, fordommer og målestokker som relaterer seg til en *nåtidig* situasjon.

Teksten taler til leseren ut fra sin horisont. Denne består av fordommer og målestokker. Erfaringen, i hermeneutisk forstand, bringer tekstens horisont og ens egen horisont som leser i kontakt med hverandre. Det er denne kontakten mellom de to horisonter som Gadamer kaller *horisontsammensmelting*. Denne er betinget av at en hermeneutisk erfaring og en erkjennelse av historien virkelig skjer. Kort fortalt er det slik at leseren av en tekst justerer sin horisont ved å trenge dypere inn i verkets opprinnelige forestillingsverden (Krogh 2014:56).

Som vi kanskje skjønner, er ikke betingelsene for en slik sammensmelting alltid til stede. I andre tilfeller er betingelsene til stede. Imidlertid krever det store anstrengelser for å oppnå en sammensmelting av horisontene. Jo fjernere og mer fremmedartet en tekst fremstår for leseren, jo større anstrengelse krever det å endre eller justere egne fordommer og ens ramme for forståelse. Dette programmet eller innstillingen for sammensmeltingen av horisonter, er for Gadamer det endelige farvel til historismen.

Med andre ord har dette ikke noe å gjøre med en innforlivelse i fortidens horisont, i betydningen å forsøke å overflytte seg selv til en fremmed, fortidig verden – uten forbindelse til vår egen. Gadamer ser det som en umulighet å leve seg inn i og identifisere seg med fortidens mennesker. Grunnen er at den enkelte tolkning alltid bærer preg av tiden som har gått og det som tolkerens tid byr på av kunnskap og forståelse (Kaldal 2002:43). For øvrig, flere av de begrepene og språklige vendingene vi bruker for «å fange fortiden», kan med rette kritiseres fordi disse har hatt et annet betydningsinnhold enn det de har i dag. Eksempler på slike begreper kan være «arbeid», «lønn» og «familie». Dette til tross, når vår egen historiske bevissthet hensettes i historiske horisonter, betyr det at horisontene til sammen danner den ene store horisonten.

Dermed kommer vi til et kjernepunkt, et punkt som handler om at *historien alltid må skrives på nytt*. Dette betyr at tolkningen av innholdet i en tekst alltid må betraktes som «foreløpig». Grunnen er at vi ikke er i stand til å legge fra oss vår egen samtids briller og at våre etterkommere vil lese den samme teksten gjennom andre briller, med utspring i sin *egen* samtid. Historikere og interesserte i historie skriver alltid historien ut fra egen samtid, som igjen er en del av historien. I møtet med fortiden settes våre fordommer på prøve. Dette er noe som skjer hele tiden. Kontinuerlig forskyves horisontenes posisjon som følge av at avstanden til fortiden endres. Dermed blir en aldri ferdig med å fortolke historien.

5.10 Kulturrelativisme

Gadamer berører kulturrelativismen som posisjon for forståelse og forskningsmessig tilnærming. Med andre ord er ikke «kulturrelativismen» ny som filosofisk anskuelse. Han benekter og kritiserer at det skal kunne være mulig å leve seg inn i en fremmed, fortidig forståelseshorisont ved å plassere seg utenfor ens egen nåtidshorisont. Men hva menes her med horisont (eller forståelseshorisont)? Jo, han skriver at det å opparbeide seg en horisont betyr at en lærer seg å heve blikket. I en slik forstand gjør det det mulig å se ut over det nære, ikke for å se vekk fra det, men for å kunne se det i en større sammenheng og i mer riktige proporsjoner. En sann *historisk bevissthet* tar alltid det nåtidige og nære med i betraktningen. Dermed gjør det en i stand til å se seg selv og det historiske i de riktige proporsjonene (Gadamer 1960/2004:291). *Nåtidshorisonten* er i stadig danning gjennom en stadig etterprøving av vår fordommer. Til en slik etterprøving hører møtet med fortiden. Heller ikke nåtidshorisonten kan dannes uten fortiden. Forståelse kan oppstå i lesingen av tekster, eldre eller fremmede tekster, ved en *sammensmelting* av nåtidshorisonten og historiske horisonter, ifølge Gadamer (1960/2004:291). Hensatt i en fremmed, fortidig forståelseshorisont bringer en *alltid* med seg selv.

Gadamers radikale historismekritikk rammer også den type relativistisk felttilnærming som har gjort seg så sterkt gjeldende i sosialantropologien. Utgangspunktet for den kulturrelativistiske tilnærmingen var et oppgjør med den *etnosentriske* tenkemåten som dominerte i den tidligste fasen av fagets utvikling. En tok gjennom den kulturetnosentriske grunnholdningen en evolusjonær modell for gitt. En slik holdning innebar nemlig at menneskets kultur hadde utviklet seg fra vill tilstand til ens eget samfunn som sivilisatorisk høydepunkt (Hylland Eriksen 1997).

Forståelsen her har dype røtter i opplysningstiden, i tanken om fornuftens seier og garantist for fremskrittet. En av fagets pionérer, Bronislaw Malinowski, stod for et *radikalt brudd* med etnosentrismen. Malinowski anså det som essensielt at en levde i lengre tid i det samfunnet som en utforsket, at en lærte de innfødtes måte å se verden på, lokale kulturelle kategorier, språk osv. Ved å plassere seg i de innfødtes sted, skulle en oppnå forståelse innenfra – en forståelse på den fremmede kulturens egne premisser (Hylland Eriksen 1997).

Underforstått handlet det om å akseptere en fremmed kultur gjennom kun å beskrive den. I en slik kulturrelativistisk forståelse lå det en anerkjennelse av det særegne ved de mange kulturene. Hver enkelt kultur hadde sine egne, ikke generaliserbare forutsetninger. Med utgangspunkt i historiske erfaringer med kolonialisme, slavehandel og de vestlige samfunns tvangsmessige inngrep i fremmede kulturer, er det ikke så vanskelig å forstå eller forsvare omslaget fra kulturetnosentrisme til kulturrelativisme. Men kulturrelativismen, i den betydning at en forsøker å forstå en annen kultur ved å leve seg inn i denne på dens egne premisser, kan representere et betydelig vitenskapsteoretisk problem.

Poenget er at antropologen alltid er dømt til å bringe med seg sine egne forståelsesmåter og forestillinger. Kritikken av denne betraktningsmåten er i en viss forstand positivismekritikken på nytt; det er ikke mulig innenfor samfunnsvitenskapelig forskning å parkere ens egne forutoppfatninger og fordommer om det samfunnet en studerer.

En erkjennelse av at det er en *fremmed* kultur som skal studeres, er basert på en sammenligning med og kontrastering av egen kultur og den fremmede kulturen. Uten sin egen kultur som horisont, kan en ikke finne ut hva som er fremmed med den kulturen som skal studeres og som gjør den verd å studere. En har med seg sin egen kultur i den feltantropologiske ryggsekken. Det er verken mulig eller ønskelig å legge bort sin egen horisont i møtet med den fremmede kulturen. Sagt på en annen måte, er det grunnleggende problemet at det ikke er mulig for den sosialantropologiske feltarbeideren å «sette i parentes» sine egne kulturbestemte forutoppfatninger.

5.11 Hermeneutikk før og nå

Hermeneutikkens styrke, og kanskje også i visse sammenhenger en svakhet, er at denne retningen innenfor vitenskapsteori/-filosofi ikke har utspring i dogmer. Den er åpen for ulike måter å forstå verden og menneskers handlinger på. Det prinsipielt udogmatiske utgangspunktet, innebærer ikke å oppfatte kunnskap på en anarkistisk måte, men å erkjenne at vi ikke kan stille oss utenfor oss selv når vi studerer nåtidens eller fortidens «virkelighet» (Ödman 1994:10).

Med andre ord: Vi tar på alvor vår posisjon i verden som historiske vesener. Det er ikke mulig å holde avstand til oss selv som historiske vesener, dvs. å operere på grunnlag av en slags forutsetningsløs tolkning. Vi har alltid en forforståelse av det som vi tolker med oss. Tolkningen utføres ved en bestemt tid og på et bestemt sted av et menneske som befinner seg i historien (Ödman 1994:18).

Wilhelm Dilthey videreutviklet hermeneutikken. Dette skjedde både gjennom videreføringen av hermeneutikk som et historisk prosjekt og gjennom sin refleksive, kritiske stillingstaking til retningen. Men også Dilthey var opptatt av å gjenopplive fortiden gjennom å rekonstruere den. Imidlertid var hans kritiske utgangspunkt at Den historiske skole manglet filosofisk fundament, så vel som en egen, slagkraftig metode. Kun historien kan fortelle hva mennesket dypest sett er. Med andre ord må forståelsen av mennesket bygge på en forståelse av historien. Den filosofiske hermeneutikken står i kontinuitet til, og samtidig i brudd med den filosofiske tradisjonen. Som Wind skriver, fastholder den helhetssynspunktet og universaliteten. Likevel skyr Den filosofiske hermeneutikken systemtenkningen (Wind 1976:13).

Hans-Georg Gadamer bidro ikke til å fornye hermeneutikken, i egentlig forstand. Det viktigste han bidro med, var å avklare og rydde opp i den tidlige hermeneutikkens uklarerheter, misforståelser og selvmotsigelser. Dermed skjedde

det med Gadamer en fordypning av den hermeneutiske forståelse. Samtidig må hans bidrag sees i lys av en frykt for at en positivistisk innstilling skulle bre seg i åndsvitenskapene (Krogh 1996:232). Dette må sees i sammenheng med at hermeneutikk betraktes som noe mer grunnleggende og mer omfattende enn metodene i de ulike vitenskapene.

5.12 Sammendrag

I henhold til positivismen, skulle forskningen lede frem til objektiv kunnskap om det som hadde skjedd i nær eller fjern fortid. De klassiske positivistene ved de europeiske universitetene på 1800-tallet var inspirerte av de naturvitenskapelige fremskrittene i tiden. Forskningens legitimitet var knyttet til forestillingen om «samfunnsnytte», en ambisjon der en holdt avstand til all form for spekulasjon og metafysikk. Omgangen med «sikre kilder» skulle garantere for at historie var et seriøst, forskningsbasert fag. Samtidig baserte klassisk positivismen seg på det grunnsynet at all erkjennelse skal bygge på sanseerfaring. Den eneste kilden til sikker kunnskap måtte søkes gjennom faktiske iakttagelser.

Parallelt med positivismen, kom imidlertid hermeneutikken til å innta en alternativ posisjon i historieforskningen. Et hermeneutisk svar på forskningsstrategier og metodiske tilnærminger var at forskeren skulle basere seg på *fortolkning* av fortidige hendelser. En skulle ta med opphavspersonenes psykologi og livssituasjon i betraktningene omkring det som hadde skjedd og hvorfor. Slik ble utviklingen av en tekst en «gjenopplevelse» av fortidig liv. Hermeneutikken, som et teoretisk og metodisk utgangspunkt for humaniora som fagkrets, la grunnlaget for etableringen av moderne «åndsvitenskaper». I en slik forstand etablerte hermeneutikken en avstand til naturvitenskapelige ambisjoner om å *forklare* fenomener og relasjoner mellom fenomenene, i stedet for å *forstå* fenomener i en hermeneutisk forstand. Uansett vitenskapsteoretisk forankring, fikk kildespørsmålet en helt sentral betydning og plassering i moderne historieforskning.

En forgrunnsfigur som videreutvikler av hermeneutikken, var Hans-Georg Gadamer. Han vendte seg bort fra hermeneutikk som et rent metodisk problem. Til grunn for valg og bruk av metode, må det ligge en eksplisitt refleksjon om metodens epistemologiske grunnforutsetninger, ifølge Gadamer. Han argumenterte for det problematiske i det å forholde seg til metode og teknikker utelukkende ut fra et instrumentelt perspektiv. Forståelse er primært en menneskelig holdning eller anskuelsesmåte – ikke en metodisk prosedyre. Dermed stiller hermeneutikere seg i opposisjon til positivistene, i det at førstnevnte tar et oppgjør med naiv empirisme og mangel på epistemologisk refleksjon. På den annen side har det naturvitenskapelige kunnskapsidealet hatt så høy anseelse i forskersamfunnet, så vel som i samfunnet ellers, at enkelte har betraktet en kritisk, hermeneutisk refleksjon som unødvendig.

Kapittel 6: Historisk tid

Innledning

Tid er grunnkategorien i historieforskningen. Tidsoppfatninger er, som vi skal ta for oss i det følgende, et viktig utgangspunkt for hvordan det moderne samfunnslivet har vært organisert til ulike tider og knyttet til ulike kulturkretser. Dette gjelder arbeidsliv og fritid, både sosialt og individuelt.

6.1 Tid som grunnoppfatning

Vi kan hevde at det ikke er mulig å sette til side ens egne forutoppfatninger om de samfunn og de mennesker vi studerer. Ens forhold til tid kan ikke settes til side eller plasseres i parentes når en som historiker skal studere det som har skjedd en gang i nær eller fjern fortid. Forholdet til fortiden, så vel som til nåtiden og fremtiden, skal vi ta opp i det følgende. Hvordan vi oppfatter tid og hvordan vi operasjonaliserer tid i en forskningskontekst, har avgjørende betydning for de forskningsresultatene vi kommer frem til.

Ofte finner vi implisitt i forskningen at de svar vi ender opp med, gir et bilde av en progressiv, lineær utvikling over tid. Imidlertid – tanken om fremskrittet i historieforskningen er ikke noe som er enestående for dette faget. Den eksplisitte eller implisitte forståelsen av fremskritt eller progresjon i vitenskapelig virksomhet har vært et vedheng til all vestlig, moderne forskning i de siste to sekel. Det er heller ikke slik at fremskrittstanken hefter ved vitenskapelige miljøer alene, men ved samfunnet og alle dets virksomheter forøvrig. Fra 1700-tallet ble *fremskrittet* den vanligste metaforen for historiens tid – til forskjell fra naturens tid. Den progressive, seiersrike tanken om fremgang forutsatte en tid som ikke vender tilbake. Ifølge idéhistorikeren Trond Berg Eriksen blir dermed historien uunnværlig for forståelsen av ens egen tid av helt nye grunner (Berg Eriksen 1999:167–168). Grunnen var ikke at fortiden fremviste bestemte gyldige advarsler og forbilder, men fordi den gir fortellingen om hvordan det enestående øyeblikket som vi lever i her og nå, oppstod. En henter identitet fra historien, ikke forbilder eller lærdommer. Dermed måtte en kunne nære et konkret håp om et nytt og unikt samfunn.

Historien var ikke lenger en evig repetisjon. Med andre ord, den nye oppfatningen av og synet på nåtid og fremtid fikk som følge et gryende håp og en påfølgende revidering av historieoppfatningen. Denne revideringen inneholdt nettopp optimisme og forestillinger om et nytt og bedre samfunn i fremtiden for alle. I det tekniske industrisamfunnet, der hastighet og effektivitet blir sym-

bolene på frihet og fremskritt, blir den instrumentelle tidsbruken dominerende (Berg Eriksen 1999:255).

Fremskrittstanken eller fremtidsorienteringen er nettopp noe vi forbinder med det moderne samfunnet. Det «moderne» betyr kort og godt «det nye» – det som finnes eller er på vei (Andersen 2003:63). Det radikalt nye ved tidsoppfatningen i den moderne tidsalder, er en forståelse av at fremtiden kan velges eller skapes. Veloverveide, kalkulererte handlinger i dag gjør det mulig å forberede vårt fremtidssamfunn. En slik forståelse av tid er endimensjonal, lineær og kulturbestemt.

Som Dahlgren og Florén hevder, finner vi i en europeisk tradisjon tendensen til å oppfatte tiden som en linje med et mål og et sluttpunkt. Det som i et tidsperspektiv har passert, kan ikke endres nå eller i fremtiden. Med andre ord er oppfatningen av tid lineær eller endimensjonal. Dessuten var det en allmenn aksept i de vestlige samfunn for at tiden var objektiv og kunne måles, noe som gjorde den uavhengig av menneskets vilje. Dermed ble grunnen beredt for å betrakte historien som en prosess i retning av stadig større fremskritt, fra et lavere til et høyere nivå. Utviklingstanken kom til å dominere filosofi og samfunnssyn under 1700-tallets opplysning (Dahlgren og Florén 1996:41). Dessuten var en slik utviklingstanke ikke bare optimistisk, men også generell og altomfattende. En hevdet at den samme generelle utviklingen var tydelig for alle samfunn.

Gjennombruddet for «det moderne samfunnet» fra slutten av 1700-tallet, representerte en ny forståelse av og praktisk holdning til tid. Ikke minst fikk dette betydning for etableringen og utviklingen av industriell virksomhet, så vel som en moderne innretning av offentlig planlegging. Planleggerrollen konstitueres og endres i takt med planleggingens ambisjoner og normdannende praksis. Praksis har sitt utspring i rasjonelle overveielser og kalkyler, der planleggeren forsøker å bringe «virkeligheten» i overensstemmelse med en ønsket situasjon i fremtiden (se Østerud 1978:9).

Samfunnsplanlegging har altså et innslag av rasjonell kalkyle eller beslutning. Dette betyr at premisser og konklusjoner utgjør en struktur bestående av nokså veldefinerte relasjoner og elementer. Innslaget av rasjonell kalkyle karakteriserer både den «profesjonelle» planleggingen og planlegging i sin alminnelighet – som et trekk ved all menneskelig virksomhet, for eksempel planlegging av matinnkjøp og betaling av regninger. Sammenhengen mellom kulturell forankring og oppfatning av tid, er her nøkkelen til å forstå en moderne innretning som planlegging jo har blitt og fremdeles er.

Samtidig som at moderniseringen av de ulike samfunn i den vestlige verden har gjennomgått en utvikling fra siste halvdel av 1700-tallet, er det grunn til å nyansere og komplettere det allmenne bildet av en slik utvikling. Ved inngangen til etterkrigstidens Europa, kan en ane et visst gjennombrudd bort fra det som hadde vært dominerende kulturetnosenteristiske, evolusjonistiske holdninger til mer kulturellevistiske. Tidsbegrepet og tidsoppfatninger har etter

hvert blitt viet en viss forskningsmessig interesse – ikke minst av sosialantropologer og filosofer. Dessuten er den historiske, progressive utviklingstanken gradvis blitt problematisert gjennom studier av andre kulturkretsers utviklingsforløp. For eksempel er afrikansk tradisjon gjort til gjenstand for studier av forholdet mellom tidsoppfatninger, religiøs tenking og teknologisk nivå. Nils Olav Breivik skriver at de tradisjonelle religionene i Afrika har sitt utspring i afrikanernes egne livserfaringer og livssituasjoner, integrert med gamle slektsfelleskap og tradert ned gjennom århundrene (Breivik 1988:137). Til tross for at verdsliggjøringen og moderniseringen også på dette kontinentet har skutt fart, har de tradisjonelle religionene fortsatt betydelig tilslutning.

Som historikeren Jarle Simensen hevder, handler religion i Afrika ikke bare om forholdet til overnaturlige makter. Hele systemet av ritualer, symboler og grunnleggende oppfatninger som forklarer verden, gir mening og moralsk veiledning både for den enkelte og for samfunnet (Simensen 1985:228). Med dette som utgangspunkt, kan en si at det ikke er mulig å forstå historisk utvikling i Afrika uten å forstå de religiøse forestillingenes betydning. Disse forestillingene er nært knyttet til det vi kan kalle «afrikansk mentalitet». Ved å knytte denne mentaliteten til tid, i denne sammenheng som *religiøs* kategori, er det mulig å forstå historien eller de mange historiene på et dypere plan.

Det første vi må få greie på, er om det er tale om én religion eller mange afrikanske religioner. Som de etter hvert mange studier av afrikansk religionsutøvelse viser, finnes det mange ulike religiøse orienteringer i Afrika. I Vest-Afrika er det gjennomført en rekke studier – studier som er ledet av nigerianeren Bolaji Idowu. I tillegg har John Mbiti fra Kenya gjennomført mange studier i Øst-Afrika. Disse studiene viser at utallige undergrupper av religioner på dette kontinentet har mye til felles. Et grunntrekk ved disse studiene er en identifisering av lineær historieforståelse som kulturelt bestemt. Videre var Mbiti opptatt av det fortidige afrikanske stammesamfunnet og dets tro på at de avdøde lever videre i åndenes verden. Disse vokter over moral, lover og velsigner eller straffer etter fortjeneste. Et annet trekk som er felles for mange religioner i Afrika, er dyrkelsen av naturånder – særlig de åndene som har innvirkning på fruktbarhet.

Et av de viktigste bidrag til afrikansk historie er Johns Mbitis bok *African Religion and Philosophy*. Hans religionssosiologiske/filosofiske bidrag tar for seg det tradisjonelle landsbyfelleskapets fellesutøvelse og forestillinger som gis betegnelsen «Det religiøse drama» (Mbiti 1970:19–21). De aktørene som på en aktiv måte er anførere for de rituelle tilnærmingene til religiøst liv, er medisinnmenn, hekser, prester og «regnmenn». Samtidig er gudstroen et integrerende element i afrikanske religioner. Troen er forbundet med en spesifikk forståelse av menneskets virkelighet, noe som ikke minst gjelder forholdet til tiden. Gudstroen spesifikt impliserer en livsanskuelse og religion som er nært knyttet til filosofiske forestillinger.

Det mest interessante med Mbitis bidrag, er nettopp det han skriver om tidsoppfatningen som basal kategori for organiseringen av menneskelig liv i Afrika. Han hevder at tidsoppfatningen influerer livet slik det leves av innfødte afrikanere fordi økonomi og religiøst liv er så dypt rotfestet i oppfatningen av tid. I *African Religion and Philosophy* hevder han at tidsbegrepet kan hjelpe oss til å forstå og forklare trosforestillinger, praksiser og liv generelt blant afrikanere – ikke bare i det tradisjonelle samfunnet, men også i det moderne (Mbiti 1970:21). I det hele tatt er det noe nøkternt og «jordnært» ved Mbitis versjon av afrikansk tenkning idet han hevder at afrikaneren forholder seg til tid som en komposisjon av begivenheter som finner sted i nåtid eller nylig har funnet sted.

Den vestlige, lineære oppfatningen av tids- og historieforståelsen, som står i motsetning til den afrikanske, er antakelig eldre enn opplysningstiden. Den kan deles inn i tre faser; fortid, nåtid og fremtid. Både jødisk og kristen historieforståelse opererer med nokså presise stadier på veien til målet. For eksempel har Karl Löwith gitt gode argumenter for at marxismens lineære og teleologiske historieforståelse er en sekularisering av kristendommens visjon om historiens mål: urkommunisme, slavesamfunn, feudalsamfunn, kapitalisme og gjenopprettelse av urkommunismen «på et høyere nivå».

I motsetning til denne tidsforståelsen, er det tradisjonelle afrikanske stammesamfunnets tidsoppfatning basert på to dominerende tidsdimensjoner; fortid og nåtid. Mbiti henviser til det afrikanske stammesamfunnet med to swahilibegreper for tid; *Sasa* og *Zamani*. Fortiden, dvs. makrotiden, kaller han for «Zamani». Dette er en «fjern tid» – som faller til ro. Til denne tiden hører mytene. Begrepet *Zamani* uttrykker absorberingen og lagringen av de begivenheter som har funnet sted en gang i nær eller fjern fortid. Fortid er ikke noen utdødd tid. I stedet oppfattes fortid som opplevd historie. «Sasa», derimot, er «mikrotiden» – dvs. nåtiden (Mbiti 1970:28). *Sasa* er «now-ness» og er et begrep som også brukes om ekstremt kort fremtid. Nåtiden beveger seg ikke fremover, snarere bakover og «svelges opp» i fortiden. Dette indikerer at *Sasa* verken er en matematisk konstant størrelse, eller en dimensjon knyttet til det vi kaller fremtiden.

Det finnes knapt noen oppfatning av *fremtid* i det tradisjonelle afrikanske samfunnet ut over den umiddelbare fremtid – dvs. den tid som inngår i en kort tidshorisont. Dette understrekes av at det knapt eksisterer kalendere i disse samfunns tradisjonelle miljøer; år kommer og går i en endeløs rytmikk – som natt og dag, regnesesong, planting, høsting, tørr sesong og regntid igjen. Året er delt opp i to tørkeperioder og to regnværsperioder. M.a.o. er det årets rytmikk som en forholder seg til.

Ifølge Mbiti er afrikaneren likevel ikke noen slave av tiden. Den vedkommende innfødte «lager» så mye tid som det er behov for. Når europeere eller amerikanere kommer til Afrika og ser folk som sitter uten å gjøre noe, sier de ofte at afrikanerne sløser med tiden. Andre hevder at afrikanere alltid «kommer

for sent». Slike holdninger ignorerer hva tid betyr for lokalbefolkningen – en befolkning som ikke misbruker tid, men som venter på tid eller som venter på en anledning til å «produsere» tid (Mbiti 1970:24).

Tidsoppfatninger i Afrika kan langt på vei forklare ulike disposisjoner som er fortatt av afrikanerne selv. Imidlertid er det slik at en sterk utbredelse av moderne kristen tenking i løpet av de siste 100–150-årene, har ført til en ny tidsoppfatning for nye generasjoner – en oppfatning av tid som igjen utgjør en forutsetning for det vi i den vestlige verden oppfatter som «moderne liv». I overgangen fra 1800–1900-tallet utgjorde kristne 9 prosent av befolkningen (hovedsakelig i Egypt, Etiopia og Sør-Afrika). Fram til 1984 vokste denne andelen til 45 prosent. Dette er en formidabel ekspansjon som det knytter seg få forklaringer til, men mange hypoteser. Med denne vendingen bort fra tradisjonell afrikansk religion og tidsoppfatning, brolegges det moderne liv i Afrika med misoppfatninger og disposisjoner foretatt av vestlige entreprenører og misjonærer i dette kontinentet. Det er disse aktørene som frem til den første etterkrigstiden har bidratt til å åpne det afrikanske samfunnet for fremtiden, men til en svært høy pris.

Konklusjonen her er at den lineære forståelsen av tid er kulturelt bestemt, slik bl.a. John Mbiti har gjort oss oppmerksom på. Samtidig har tidsoppfatningen i det afrikanske samfunnet gitt oss et kunnskapsgrunnlag for å forstå nettopp *våre egne* disposisjoner her hjemme – og da som uttrykk for vår kulturbaserte tenkemåte. Problematikken som her er reist har interesse fordi den griper tak i vår historieforståelse, en forståelse som er en grunnforutsetning for en allmen modernisering av vårt samfunn i den vestlige verden. Et eksempel her er problematiseringen av den «en-dimensjonale» oppfatningen av tid, fra fortid til nåtid, som også representanter for Annalesskolen la vekt på i deres relativisering av tid. En kulturbestemt tidsoppfatning preger og har preget vår vestlige verdens historikere og deres historieforskning.

6.2 Fra «det moderne» til «det postmoderne»

Synet på og oppfatningene av den før-moderne verden kalles *klassisk*. Fortiden oppfattes som lik samtiden. Selv om fortiden selvsagt ikke kan komme tilbake, er den forståelig og tilgjengelig. Med andre ord kjennes fortiden igjen, og menneskene lever sine liv på omtrent samme måte som tidligere. Det gode og det onde er det samme, mens skjønnheten er den samme (Eriksen 1999:16). Problemene og idealene er de samme. Mennesker fra tidligere tenkte og følte på omtrent samme måte som nå. De foretok de samme begrunnede valgene. Det er også derfor en mente å kunne gjøre direkte sammenligninger mellom historiske hendelser, for eksempel kriger. En kunne gjøre dette ved å sammenstille det som skjedde tidligere med det som skjer nå, fordi fortid og nåtid står på like fot og er av samme art – mente en. Dermed blir fortiden også viktig og nærværende. Det fortidige klassiske har fungert som verdimesig og moralsk forbilde.

Den *moderne* verdens inntog betød en annen tenkemåte og en annen måte å organisere livene på. Det moderne «splitter» opp og utgjør i vår samtid mer mangefasetterte, bevegelige og flertydige omgivelser. Vi skal ta for oss utviklingen frem til det vi omgir oss med i dag. Det moderne som sammenfattende begrep betegner en «samfunnstilstand» eller en historisk epoke. Dette sier noe om strømninger innenfor vitenskap og kunstneriske forgreininger – som musikk og litteratur, så vel som innenfor teologi. Med andre ord er modernitet betegnelsen på noe komplekst som er knyttet til en epoke i det vestlige samfunnets utvikling. Til denne utviklingen knytter vi assosiasjoner til naturvitenskap, kapitalisme og verdsliggjøring. Espen Schaanning knytter dette «prosjektet» til en rekke områder som har hatt stor *tillit* allment i samfunnet (Schaanning 2000:10–14).

I første omgang spør vi oss hva det er som karakteriserer det moderne som *tilstand*, dvs. moderniteten. Vi forbinder denne tilstanden med noe godt og noe nytt. En slik tilstand var aldri «fra starten av» en fiks og ferdig idé som skulle realiseres. Derimot dreier dette seg om en størrelse som litt etter litt gjennom et par århundre, ble realisert. Dette skjedde via historisk praksis, politiske tvister, folkelig engasjement, institusjonaliseringer, historisk erfaringsdannelse og korreksjoner som vant en bestemt og identifiserbar form (Schanz 2009:35). I dag kan denne formen artikuleres og fremlegges presist.

Det kulturelt sett kanskje viktigste ved fremveksten av det moderne samfunnet, er at mennesket blir satt i sentrum. Gjennom moderniseringen av samfunnslivet skjer det en realisering av den menneskelige evnen til å omforme verden og seg selv. Realiseringen skjer gjennom blant annet kunstnerisk virksomhet, oppfinnelser og innovasjoner på det teknologiske området. Dermed ble historie nært knyttet til en forståelse av menneskelig utvikling som noe aktivt, retningsbestemt, progressivt og fremtidsrettet. «Å skape historie» vant innpass i språkene i særlig grad i den vestlige verden (Schanz 2009:36). Historisk-mentalt er det viktig at forholdet til naturen endres ved gjennombruddet for det moderne samfunnet. Dette skjer ved en «avsakralisering» og avmytologisering, samt ved å «avsløre» og avdekke «naturens luner». Hensikten er å avtvinge naturen et optimum av bruksverdier. Dermed trer vitenskapene inn for å tilfredsstille de menneskelige behov.

Sosiologen Dag Østerberg opererer med tre grunnbegreper: Det frie individet, fornuften og fremskrittet (2001:11). En kan stille opp de tre grunnbegrepene, sett i sammenheng, i en logisk kjede. *Det moderne individet* er selvstendig og fritt. Individet trenger ikke å blindt underkaste seg en religiøs eller verdslig myndighet. En dyrking av *fornuften* er det andre begrepet vi kan knytte til det moderne. Gjennom fornuftens frigjøring, løsnest de bindingene som mytene og de religiøse forestillingene har pålagt det enkelte mennesket. Det frie individet er kanskje en illusjon eller en utopi – likeledes at religiøse forestillinger har en frigjørende funksjon og at fornuften kan få en mytisk status, noe

som vi ikke skal ta opp her. Det tredje modernitetsbegrepet er *fremskrittet*. Østerberg påpeker at fremskritt for menneskeheten er noe særegent for den moderne kultur i Vesten (Østerberg 2001:12). Dette består i et edlere og mer rettskaffent menneske, i frihet fra overtro og overmakt. Kunnskap om mennesket, samfunnet og naturen bidrar til fremskritt for menneskeheten. Fornuften og fremskrittet er samtidig grunnbegreper i de moderne vitenskapers selvforståelse.

Det moderne kan også forstås som et prosjekt eller et navn på bestemte forestillinger. Idéhistorikeren Espen Schaanning skriver at dette prosjektet består av troen på «sannheten», på siste-instanser, på avsløringsstrategien, og som nevnt på fremskrittet og friheten (Schaanning 1992:10). Som han skriver, innebærer den moderne måten å bruke metode på, i betydningen å finne sannhet og filosofisk innsikt, at en skiller mellom *er* og *bør*. Det første handler om hva som er sant om verden (det sanne), mens *bør* handler om hva som er gode handlinger i etisk forstand.

Det kanskje viktigste i vår sammenheng er at moderniteten som et begrep er knyttet til en bestemt historieførståelse – dvs. i en overbevisning om en samfunnsutvikling preget av fremskrittet. Modernitetens frontfigurer var forankret i en forestilling om historisk progresjon. En slik forestilling baserte seg på en optimistisk tro på menneskehetens materielle, intellektuelle, kunstneriske og moralske fremskritt. I tillegg settes menneskets frihet i sentrum, en frihet til å utvikle sin egen individualitet og samtidig bidra til at den historiske utviklingen opprettholdes i en progressiv retning. Med andre ord hadde talsmennene for moderniteten en optimistisk oppfatning av en utvikling til gagn for både menneskeheten og det enkelte mennesket.

Som et grunnfestet supplement er det «moderne» å skille ut estetiske vurderinger (det skjønne) fra det sanne og gode. Immanuel Kant (1724–1804) utviklet et filosofisk system med utgangspunkt i en tredeling av selvstendige gyldighetsområder for ulike typer menneskelig aktivitet: Det sanne – vitenskap, det gode – moral, det skjønne – kunst. Kant advarte mot å la det enkelte gyldighetsområde virke utenfor sine grenser. Kunsten skal ikke tjene og underlegge seg politikken, men være ubundet og fri fra en politisk makt og vitenskapelig autoritet. Med andre ord er det for Kant snakk om en slags selvstendighetsområder. I den forstand at en tror på *siste instanser*, betyr dette at en setter sin lit til at det er mulig å komme til veis ende i de begrunnelsene som sannheten hviler på. To instanser tyr en gjerne til når en skal finne den siste grunn. Den ene er sansene (empirismen), mens den andre er fornuften (rasjonalismen). Det menneskelige subjektet er garantisten for sikker kunnskap, som Schaanning påpeker (1992:10).

I tillegg er troen på *avsløringsstrategien* et kjennetegn ved det moderne som prosjekt. Fordommer, overtro og vanetenkning skal avsløres og bekjempes for å gi plass for fornuften (Schaanning 1992:11). «Avsløringstenkerne» i moderne

samfunnsteori er Marx, Nietzsche og Freud – som hver på sin måte har forsøkt å avsløre «religionen som opium for folket». Forsøkene på å maskere viljen til makt og fortrenningene i menneskesinnet, har vært en viktig motivasjon for disse. De er representanter for den moderne opplysningen. Samtidig stiller de nettopp spørsmål ved fornuftens enestående posisjon i opplysningsprosjektet.

Et viktig aspekt ved det moderne som «samfunnsformasjon» er den dynamikken som det nye, moderne samfunnet har åpnet for. Det gjelder bevegelsen og tempoet i endring av næringsgrunnlag, bosetninger, kultur og det sosiale livet. Dette kan assosieres med urbanisering og en rask befolkningsvekst i den vestlige verdens byer. Modernisering er altså et trekk ved det fremvoksende, moderne samfunnet – dvs. det å *gjøre* noe moderne, i stort og smått. Dette handler om å omdanne, fornye og å bringe det omkringliggende i samsvar med forestillinger om det moderne. Med andre ord er det en betegnelse på, rent praktisk, å forsøke å realisere et samfunn i en moderne retning ved å utvikle offentlig transport, helsevesen, boligbygging, industriell virksomhet og annet i harmoni med en forforståelse av et moderne samfunn som ufullendt prosjekt. Modernisering identifiseres derfor med utbredelsen av målrasjonelle handlinger. Disse erstatter, fortrenger og løser opp de handlingsmønstrene og institusjonene som bygger på det før-rasjonelle – dvs. tradisjon, vaner og følelser (Guneriussen 1999:21).

En viktig forutsetning for moderniseringen, med påfølgende urbanisering av samfunnslivet, gjelder forholdet til naturen. Naturen skulle tøyles, kontrolleres og utnyttes til menneskets beste, noe som må betraktes som et aspekt ved raske og omseggripende naturvitenskapelige og teknologiske fremskritt i denne tiden. Et interessant aspekt ved denne utviklingen er at samfunnet, i løpet av kort tid, gjennomløper radikale endringer på det økonomiske, sosiale og kulturelle området, og et dette skjer parallelt med at samfunnsvitenskapene, som samfunnsøkonomi og sosiologi, befester seg som moderne universitetsfag. Som også Willy Guneriussen hevder, var samfunnsvitenskap et ekte produkt av det moderne (Guneriussen 1999:31).

Noen viktige samfunnsrelaterte forklaringer på sistnevnte, nemlig om bakgrunnen for etablering av samfunnsvitenskap, var at naturen ble «avsjelet» og at den fremstod som kausalt determinert – i henhold til en lovmessig orden. Religiøs ærefrykt og tilbedelse av naturen erstattes av naturvitenskapelige og tekniske erkjennelsesinteresser. I tillegg trekker Guneriussen frem at også endringer i «den sosiale realiteten» hadde betydning for vitenskapeliggjøringen av samfunnsvitenskap. En viktig del av dette historiefaglige bildet er at det ble etablert en rekke institusjoner, organisasjoner og overindividuelle systemer for ivaretagelse av funksjoner som økonomi, statsforvaltning og rettsutvikling.

En *postmoderne* fagkritikk, eller den postmoderne vendingen i vitenskapsteorien og i deler av historiefaget, har en generell kulturkritikk som utgangspunkt. Denne kritikken har gjort seg gjeldende også innenfor filosofi, sam-

funnst teori og kunstfag. Den synkende tiltroen til fornuften, dvs. til det moderne prosjektet i den vitenskapelige utviklingen, baner veien for postmodernistiske disposisjoner – ikke minst i enkelte humanistiske og samfunnsvitenskapelige fagmiljøer ved universitetene. Den postmoderne fagkritikken tok et oppgjør med vitenskapenes autoritet og erkjennelsesmessige status. Dette betød en fundamental kritikk av sannhetsbegrepet og en justering av vitenskapenes posisjon i forhold til kunst og andre veier til erkjennelse. De postmoderne strømningene påvirket på ulike måter deler av både de samfunnsvitenskapelige og humanistiske fagmiljøene, herunder historieinstituttene, ved de vestlige universitetene på 1980-tallet.

Men hva menes med «postmoderne»? Jean-François Lyotard peker på at den vitenskapelige viten på ingen måte utgjør hele vår viten. Vitenskapen utgjør kun en delmengde av erkjennelsen (Lyotard 2001:20,41). Dermed sås det tvil om det moderne prosjektets insistering på å identifisere og opprettholde klare skiller mellom kunst, vitenskap og moral i en kantiansk forstand. Vitenskap er på ingen måte et moralsk nøytralt anliggende. Den er innvevd i maktstrategier og private karriereprosjekter. Postmodernistene forsøkte dermed å rive vitenskapen ned fra «p pedestallen», gjennom å sidestille vitenskapelig aktivitet med andre former for sosial aktivitet.

Med utgangspunkt i det faktum at det postmoderne handler om så mye mer enn vitenskap og forskning, kan dette begrepet uttrykke noe som står i motsetning til det moderne og de tenkemåter som har vært knyttet til moderniteten. I tillegg kan det postmoderne bety at den nåværende samfunnsutviklingen er i ferd med å legge moderniteten bak seg. Dette impliserer at en ny globalhistorisk epoke er i ferd med å etableres (Jensen 2009:497). Nettopp Jean-François Lyotard avviste «de store, sammenhengende fortellingene» – som er brukt for å skape sammenheng i europeisk og vestlig tenking. Med det postmoderne ble det fremført en kritikk av vestlig kultur som målestokk for vurdering av alt menneske- og samfunnsliv. De små, lokale historier, preget av forskjellighet og mangfoldighet, måtte i stedet tre inn på scenen for å utspille sine roller.

Et stort postmoderne oppgjør var innrettet mot den moderne vitenskapens og humanioras tilbøyelighet til store fortellinger. Disse fortellingene handlet om frigjøring, fremskritt, om sammenhenger og de store utviklingslinjene. Postmodernistisk innstilte forskere tok avstand fra de store teoriernes forklaringskraft. Imidlertid er ikke dette ensbetydende med en teorifiendtlig innstilling til det empiriske materialet som er grunnlaget for historieforskningen. Gjennom skepsisen til sosiologifaglige tilnærminger, har det også vært mulig for en slik tilnærming å forsvare denne ved å vise til en mer «humanistisk» historieforskning (se Dahlgren og Florén 1996:60).

I et postindustrielt samfunn, der informasjons- og kommunikasjonsteknologien har fått en så stor og dominerende plass, stykkes fortellingene opp i biter og mindre fortellinger. Disse inngår i en uforutsigbar, fleksibel og flytende

strøm av inntrykk – gjerne med utgangspunkt i det lokale og lett sanselige. Inntrykkene blir gjerne estetisert, noe som kommer til uttrykk i reklame, kunstneriske prosjekter og arkitektur. Et viktig element i det postmoderne oppgjøret med moderne arkitektur og byplanlegging, har vært opptatthet av partikularitet og tilbakevendingen til historien.

Det oppstykkede, usammenhengende, partikulære og ukontrollerbare representerer de store helhetstolkningenes sammenbrudd. Denne tenkningen er et oppgjør mot orden og regelbundethet som grunnkategorier. I stedet trer det foranderlige og den flyktige virkeligheten inn på den historiske scenen. Dette metafysiske tankesettet står i strid med det moderne samfunnets organisering. Kort fortalt er postmodernismen et oppgjør med en metafysisk søking etter helhetsperspektiv og en altomfattende mening. Bak søkingen etter mening og et samlende, helhetlig perspektiv, ligger interessen etter å beherske. Mot dette setter postmodernismen en metafysisk søking etter det ikke-kontrollerbare (Lübcke 1987:387–388).

Imidlertid er det vanskelig å finne entydige og udiskutable karakteristika for «det postmoderne». I mange forsøk på å etablere en entydig definisjon av den postmoderne vendingen i samfunnet, for eksempel i større byer, finner vi globalisering, påvirkning av digital teknologi, spredning, fragmentering, innvandrergruppers påvirkning av bylivet, estetiske endringer og gentrifisering (Robbins 2005:27–53). I tillegg har det skjedd en sterkere privatiseringen av byrommet, i Oslo så vel som i andre større byer. Slike byer vendes bort fra fellesskapets finansiering og kontroll. En slik vending tok utgangspunkt i en forståelse av større byer der reguleringsmyndighetene skulle finne motivasjon og hente elementer fra både det moderne og før-moderne. Med andre ord forsøker postmodernismen å gjenopplive det romantiske og historistiske i den fysiske utformingen. På grunnlag av en slik «gjenopplivning» har tanken vært å skape bedre betingelser for stedsidentifikasjon. Dermed kan denne retningen tolkes som en flukt fra det som ble oppfattet som en sterkt puritansk, ensformig og fantasiløs modernisme.

Et viktig kritisk anliggende ved postmodernismen er at inntrykkene ofte ikke henger godt sammen. Vi kunne påstå at en har behov for teorier som er presumptivt relevante for den fragmentariske og oppstykkede tilstanden vi er en del av i dag. Til tross for at representanter for de postmoderne strømningene på mange måter stod for noe nytt, en alternativ måte å forholde seg til vitenskap på, kan en kjenne igjen elementer fra positivismestriden. Vitenskapskritikken fra postmodernistisk hold har fulgt noen av de samme sporene som denne kritikken.

I kimen til en slik vitenskapskritikk kjenner vi igjen elementer fra en positivismekritikk, en kritikk vi kan adressere til blant andre Thomas Kuhn. Ifølge Kuhn kan ikke den vitenskapelige utviklingen beskrives som en lineær, progressiv prosess bestående av stadig høyere nivåer for den menneskelige erkjennelse. Dette er noe vi kjenner igjen som grunnmotiver nettopp i postmodernismen. I

tillegg er dette det radikale i disse fremstøtene, en kritikk som skjerpes i overgangen fra positivismekritikk til postmoderne fagkritikk. Betyr dette likevel at den postmoderne kritikken har gitt opp rasjonaliteten og sannheten som ambisjoner for vitenskapelig aktivitet? For å kunne svare på dette kan vi vise til Jürgen Habermas, som sier at vi ikke kan stole blindt på menneskets fornuftsevner. Likevel – om fornuften er skrøpelig og vi ikke helt kan stole på den, er det nå engang den vi har. Avhengig av hvem vi velger å kalle for postmodernister, ville nok i alle fall mer moderate eksemplarer i dette miljøet slutte seg til Habermas' betingede støtte til fornuften.

Michel Foucault (1926–1984), som vi skal komme tilbake til på en grundigere måte, er vanskeligere å plassere som vitenskapsteoretiker på grunn av sin mangefasetterte tilnærming til vitens- og vitenskapskritikk. På den ene siden kan det rettferdiggjøres en omtale av ham som en postmoderne vitens- og vitenskapskritiker. Samtidig kan det hevdes at han ikke foretok noe endelig brudd med visse konvensjoner i humanistisk og samfunnsvitenskapelig forskning. Foucault hadde tross alt en viss tiltro til menneskets fornuftsevner – relatert til evnen til å legge strategier og planer, til å utvikle prosjekter med klart definerte midler og mål. Forøvrig ville han nok at hans bøker skulle leses og oppfattes som vitenskapelige bidrag, bøker som inneholdt sannheter og innsikter om menneskelige tenkemåter og praksiser innenfor ulike kontekster. Likevel var Foucault en skarp kritiker av teleologisk tolkning av historien – i betydningen fremskritt, evolusjon, frihet og individualisme (se Burke oversatt, 2006:54). I stedet la han betydelig vekt på tilfeldigheter, på «uhell» og diskontinuitet i den historiske utviklingen. Dermed har vi tatt for oss noen grunnforutsetninger for historieforskningens forståelse av politisk og sosial utvikling.

6.3 Sammendrag

Oppfatningen av *tid* som ligger til grunn for historikerens arbeid, er selvsagt en viktig forutsetning for de svar en kommer frem til gjennom forskningen. Dermed må det reflekteres over forskerens oppfatning av sin samtid, og ikke minst hvordan vedkommende forholder seg til sitt eget bilde av en nær eller fjern fortid. Det må ikke underslås at historikeren både undersøker fortiden og samtidig er et menneske som er sosialisert inn i sin egen samtid. Det fortidige, bevisst eller ubevisst, vurderes, «veies» og «måles» med samtiden som en slags fasit. Med andre ord kan vi ikke sette til side våre egne tids- og kulturbestemte forutoppfatninger om de samfunn og de menneskene vi studerer.

Forholdet til tid kan ikke settes til side eller plasseres i parentes når historikeren skal studere det som har skjedd en gang i nær eller fjern fortid. Med andre ord har vår oppfatning av tid og hvordan vi operasjonaliserer tid i en forskningskontekst, avgjørende betydning for de forskningsresultatene vi kommer frem til. Samtidig kan en driste seg til å hevde at samfunns- og historieforskningen ofte har vært «fremtidsoptimistisk». I en slik forstand har fors-

kerne vært utsyrt med en eksplisitt eller implisitt forutforståelse av samfunnsmessige «fremskritt» – som forutsetning for svarene en har søkt i vitenskapelig virksomhet.

Med den moderne oppfatningen av historien, var den ikke lenger en evig repetisjon. Den nye oppfatningen av og synet på nåtid og fremtid fikk de konsekvensene at historieoppfatningen ble revidert i en optimistisk retning. Denne inneholdt forestillinger om et nytt og bedre samfunn i fremtiden for alle. Dermed blir den instrumentelle tidsbruken dominerende. Tanken om fremskrittet og den optimistiske grunntonen som er lagt til grunn for vurderinger av samfunnsutviklingen, er nettopp det vi forbinder med det moderne, «nye» samfunnet.

En viktig forutsetning for denne optimismen er en antakelse om at mennesket er i stand til å skape sitt idealsamfunn, nettopp fordi en antatt har kunnskaper om hvilke forutsetninger som må være til stede for å skape et slikt samfunn. Denne holdningen eller innstillingen til tid og historisk utvikling, har vært preget av å forstå historien som en prosess i retning av stadig større fremskritt, fra et lavere til et høyere utviklingsnivå. Nettopp utviklingstanken kom til å dominere filosofi og samfunnssyn under 1700-tallets opplysning, men har delvis også «overlevd» frem til i dag.

Selv om en har kunnet registrere et gjennombrudd for en utviklingsoptimisme fra siste halvdel av 1700-tallet, er det grunn til å nyansere et slikt bilde. Med andre ord er oppfatningen av en mer kulturetnosenterisk optimisme avløst av en mer kulturel relativistisk grunnholdning i etterkrigstiden, blant historieinteresserte. Nettopp studier av andre kulturkretsers utviklingsforløp har avløst eller nyansert den mer kulturetnosentriske, optimistiske grunnholdningen.

Postmoderne holdninger har ytterligere problematisert den rasjonelle, kultur-optimistiske innstillingen til utvikling. Den *postmoderne* fagkritikken, eller den postmoderne vendingen i vitenskapsteorien og i deler av historiefaget, har hatt en generell kulturkritikk som utgangspunkt. Kritikken har gjort seg gjeldende innenfor hele feltet av samfunns- og humanistiske fag, og har nettopp stilt spørsmål ved vitenskapenes antatte autoritet, erkjennelsesmessige status og progressive forløp. En har åpnet for en kritikk av sannhetsbegrepet og stilt seg tvilende til vitenskapenes enestående posisjon i forhold til kunst og andre veier til erkjennelse. Samtidig har den postmoderne vendingen bidratt til å løse ut et mer tradisjonelt forsvar for de klassiske verdiene i historieforskningen.

Kapittel 7: Historiefaglig metode

Innledning

H.P. Clausen (1968:12–13) problematiserer det som angår forskjeller mellom historie som allmen opplysning og historie som tema for meddelelse mellom profesjonelle historieforskere. Vi finner mange ulike meninger om en kan trekke et skille mellom historieforskning og historieskriving. Likevel – de metodiske problemene er mye de samme vedrørende skriving eller forskning.

Selv om forskeren og forfatteren av historiefaglige bøker og artikler ofte er samme person, må vi spørre oss hvem det er som kan og skal skrive historie for hvem. Historievitenskap og historieskriving er nemlig ikke identiske størrelser. I vitenskapelig forstand handler den historiefaglige forskeren sitt arbeid om å kaste lys over tidsavgrensede begivenheter i fortiden. Historieskriveren, derimot, har som oppgave å gi en levende, forståelig og mest mulig komplett fremstilling for et lesende publikum. I praksis kan historikeren, realistisk sett, likevel ikke ha noe håp om å kunne si *hele* sannheten. En vitenskapelig orientert historiker har fått en slags absolusjon for at denne personens arbeid ikke uten videre vil levere fra seg et arbeid som svarer til allmennhetens forventninger (Clausen 1968:13).

Historieskrivingen må kunne komme det alminnelige publikums behov for historisk opplysning og orientering i møte. Skrivningen har sitt selvstendige og frie spillerom et sted mellom vitenskap og kunst. Historieforskerens oppgave, derimot, er å mynte ut kildekritiske og spesialiserte detaljundersøkelser i bøker, avhandlinger og tidsskrifter. Tekstene er ikke nødvendigvis lett tilgjengelige for allmennheten. Men det er også grunn til å understreke at historieformidling ikke trenger å være det ene eller det andre. Gode tekster er gjerne myntet på og tilgjengelig for både allmennheten og andre faghistorikere.

Noen greier å formidle en fattbar, levende historie for oss i arbeidet med ulike kilder, mens andre kanskje greier å innfri de mer formelle kravene til historiegranskning – uten å gjøre fortiden mer levende. I det følgende skal vi ikke ta stilling til stil og formidlingskvalitet ved historiske fremstillinger, men i stedet ta for oss de mer *formelle* sidene ved kildegranskning og historisk rekonstruksjon.

7.1 Kildespørsmålet

Som Clausen hevder, er kildekritikk i seg selv ikke historisk forskning, men en integrert del av den historiefaglige forskningsprosessen (Clausen 1968:51). Han

hevder at alle historiske utsagn må *verifiseres* på et kildemateriale. Kildekritikk, og i særlig grad «kritikk» av skriftlige kilder, står sentralt i det vi kaller den tekstkritiske, filologiske metoden. I det hele tatt er kilde spørsmålet en så vesentlig del av moderne historieforskning, at vi skal vie dette et helt kapittel.

Sentralt i kildekritikk er vurdering av kildens ekthet, dvs. om kilden er det den gir seg ut for å være. En vurdering av om kilden er autentisk eller ekte, er basert på historikerens dyktighet og ikke minst erfaring som kildegransker. Med andre ord er kildekritikk ikke en type formalisert «øvelse» alene, men basert på årelang praktisk omgang med lignende kilder. Det store spørsmålet i det første møtet med en kilde er om kilden er original. Her er det avgjørende at en kan få fastslått kildens unike karakter, eventuelt om kilden er en avskrift, kopi eller kommentar til en original kilde.

Avstand i tid er også viktig i vurdering av kilder. Dette betyr at kildens troverdighet er avhengig av blant annet hvor lang tid det har gått mellom hendelsesforløpet som omtales og nedtegnelsen av det som har skjedd. Er tidsavstanden stor, er det sannsynlig at nyanser og detaljer i hendelsesforløpet som omtales har gått tapt. Dessuten er det viktig å ta stilling til om det knytter seg økonomiske eller andre typer belønninger ved å bringe kilden videre til private aktører eller en offentlighet. Endelig er det viktig å få avklart om kilden er typisk eller representativ for en bestemt type kilder.

Det må føyes til at innenfor ulike typer tematikk i historieforskningen er også *mundlige* kilder vel så viktige som skriftlige. Det kan være snakk om vitner til det aktuelle hendelsesforløpet som ikke har særlig erfaring med eller i mindre grad er fortrolige med en skriftlig meddelelsesform. Forutsetningen for at en kilde får status som nettopp kilde, er at denne tas i bruk. Inntil den tas i bruk av en historiker, er den kun en *potensiell* eller latent kilde. Det kan være snakk om en fysisk gjenstand, et skriftstykke eller et arbeidsredskap. Videre gjøres det et skille mellom *symbolske* og *ikke-symbolske kilder*. Det blir avgjørende for å skille disse to fra hverandre om kilden representerer et ubevisst vitnesbyrd om fortiden eller et bevisst (med hensikt) (Clausen 1968:63).

Førstehåndskilder er den type kildemateriale som står den historiske virkeligheten nærmest i reelt innhold og tid. Slike kilder er ofte de mest attraktive for en historiker. Dette betyr at i de tilfellene der aktørene har vært til stede og deltatt i de begivenhetene som meddeles ettertiden, er slike kilder i *prinsippet* av særlig høy verdi. Enkelte overlevende fra konsentrasjonsleirene kunne i ettertid rapportere om det som har skjedd i leirene. John Carey sier det slik:

En fordel ved at insistere på øjenvidneskildringer er, at man er sikker på ægtheden. Al viden om fortiden, der ikke er basert på overtro, stammer i sidste ende fra folk, der kan si: «Jeg var der», sådan som min samling af tilfældige tilskuere, rejsende, krigere, mordere, ofre og profesjonelle repor-

tere kan. En annen fordel er den rent stilistiske. Øjenvidner har en fornemmelse af sandheden, fordi den udspiller sig hurtig, subjektivt og ufuldstændigt i modsætning til den «objektive» eller rekonstruerte skildring, der er grundig, men død (Carey 2004:29).

Samtidig som historikeren antar at en slik kilde har høy verdi, er det likevel viktig å være kritisk vurderende også til førstehåndskilder. For eksempel kunne sakskomplekset handle om okkupasjonstiden i Norge. Dette er en type historiske hendelser der det som meddeles, kan være avhengig av tidsvitnets grad av personlig involvering i begivenhetene, samt medansvar for de hendelsene som omtales av historieforskeren.

Samtidig bør en ha i minne at det vanskelige kildespørsmålet og det faktum at fortidige begivenheter skal fanges språklig, enten i samtid eller i ettertid, representerer store prinsipielle og praktiske problemer. Det er et dilemma at det å bruke kilder som gir et tidsnært uttrykk for det som har skjedd, er subjektive kilder – gjerne «krydret» med misforståelser, mistolkninger og fordommer. Med andre ord er ikke vitner alltid å stole på. Språket er hele tiden i endring, noe som betyr at fortidige hendelser ikke alltid kan fanges opp av en historiker som har som ambisjon å meddele det fortidige med nåtidens ord og uttrykk.

Det er ikke alltid slik at muntlige og skriftlige kilder har en egnethet som er tilstrekkelig for å kunne tegne et komplett bilde av det man som historiker vil si noe om. Enkeltmenneskers opplevelser og erfaringer er en type personlige bruddstykker som gjerne må redigeres for å passe inn i større, mer sammenhengende og komplette bilder av den fortidige virkeligheten. Dermed må denne typen kilder gjerne suppleres med *andrehåndskilder* – kilder som er skrevet av personer som ikke har vært til stede i den situasjonen som kilden beskriver. Slike andrehåndskilder er muntlige eller skriftlige fremstillinger som ikke er uttrykk for observasjoner gjort på stedet for begivenhetene, men bygger på andre kilder. Imidlertid kan slike kilder være mer komplette og sette enkeltepisoder inn i større sammenhenger.

At forholdet mellom en fortidig hendelse og nåtiden hele tiden er i endring, betyr at fortiden ustanselig må skrives om. Dette har sammenheng med at vi stadig oppdager nye kilder som kan gi et mer komplett og «sannere» bilde av den. I studier av norsk historie gjelder dette ikke minst fordi en tilgang på kilder aldri kan konstateres som fullbyrdet. For eksempel finnes det fortsatt et potensielt materiale i skuffer og skap, i kjellere og på loft i de norske hjem om okkupasjonstiden.

Hva er så en kilde egentlig – et nøkkelbegrepet i all historieforskning? I utviklingen av et svar på dette spørsmålet, må vi først spørre oss hva som er forskjellen mellom levninger og det mer brukte begrepet kilder. *Levningene* er altså det som blir overlevert oss fra en nær eller fjern fortid. Disse blir kilder først når vi tar dem i bruk for å svare på spørsmål som angår fortiden. Med

andre ord er levninger kun potensielle kilder inntil de tas i bruk for å belyse historiske forløp eller begivenheter. Forøvrig er historikerens relevante viten og tekniske dyktighet ofte svært viktig i vurderingen av kildens kvalitet og relevans for det formålet den er tiltenkt.

I historisk metode er en i tillegg opptatt av *beretninger*. Slike er *talende* kilder som påstår noe om fortidige saksforhold og kan uttrykke holdninger, følelser, ønsker eller vilje hos en opphavsperson. Et eksempel er Magnus Lagabøters landslov. Likeledes finnes beretninger om noe som konkret har hendt – for eksempel Snorres kongesagaer (Kjeldstadli 2000:171). Det er likevel ikke noe klart skille her. Hensikten med å etterlate kildestoffet for ettertiden har vært å holde fast på erindringer om fortiden (Clausen 1968:61).

Både «oppsporingen» av et godt og relevant kildemateriale, samt den aktive bruken av dette, har stor betydning for det som formidles av interessant historie for et publikum. Dette betyr at kildene må gis mening, noe som en kan gjøre ved å plassere disse i ulike sammenhenger og ved å historisere dem (Sandmo 2015:21). Historikeren forsøker å forstå kilden i lys av det vi allerede vet om den tiden som gjenspeiles i kilden, samt de sammenhengene og de virkelighetsforståelsene som nedfeller seg i den. Med andre ord er kildearbeidet noe av det mest fascinerende og mest krevende for en historiker. I tillegg til å forholde seg til kilder på en grundig og samvittighetsfull måte, må historikeren legge for dagen en betydelig vurderingsevne og innsats for å sikre tilgang til relevant kildestoff og gjøre bruk av dette materialet på en kvalifisert måte.

Et slikt relevant materiale, dvs. primær- og sekundærkilder, er altså forskerens viktigste informasjonskilder. Arbeidet med arkivmaterialet er ofte krevende, noe som kompliseres av at materialet kan være spredt på mange steder og at tilfældigheter kan ha spilt en viktig rolle da oppbevaringssted ble valgt (Clausen 1968:52–53). Det som ytterligere kompliserer arbeidsprosessen, er at tilgangen til kildematerialet, eller deler av dette, kan være «klausulert» – dvs. gitt en adgangsbegrensning for forskere og publikum ellers. En begrenset bruk av kilden kan gjelde hvem eller hvilke grupper som får tilgang til kilden, eventuelt tidsavgrenset tilgang. I særlig grad gjelder dette sensitivt materiale, for eksempel privatarkiver som er donerte til Riksarkivet eller arkivstoff som kan være sensitivt i en sikkerhets- eller forsvarssammenheng.

Dokumenter er den viktigste kilden for en aktiv historiker. At dokumenter er så viktig for en historiker, har sammenheng med at slike ofte er mer å stole på enn det som muntlige kilder kan fortelle oss om fortiden. I tillegg er det slik at menneskealderen setter sine grenser. Likevel skiller ikke gransking av dokumenter, dvs. dokumentanalyse, seg særlig fra andre former for kvalitativ databehandling. For eksempel i intervjuer er det også et skriftlig materiale som skal analyseres, riktignok på grunnlag av muntlige kilder. Gransking av dokumenter stiller oss likevel overfor en del særskilte metodiske problemer. Mange etterlatte dokumenter er av liten verdi som kilde, noe som kan skyldes *manglende*

tidsfastsetting. I tillegg finnes det mye irrelevant dokumentmateriale knyttet til en gitt problemstilling.

Kilden er et objekt som kan sanses, beskrives og klassifiseres. I tillegg byr kilden på mye mer enn det som umiddelbart kan iakttas. Av den grunn innebærer historikerens arbeid med kilder gjerne det å etablere teorier om kildeobjektets tilknytting til den historiske virkeligheten det er skapt i. Det kan gjelde en gjenstand av metall, et stykke stein eller tre. Poenget er at slike er «rester» av noe som er skapt en gang i fortiden og kan fylle ut «huller» i et potensielt bilde av en fortidig situasjon. Der den fysiske gjenstandens potensiale som kilde vurderes, ligger det til grunn en antakelse om bestemte opphavsforhold (Dahl 1967:33–34).

I prinsippet er det ikke noe fysisk materiale vi kan utelukke som historisk kilde. Avgjørende for historikeren er hvilken problemstilling det er som skal besvares, og hvilke materialtyper som er relevante for å finne svar på problemstillingen. I tilfeller der alt fysisk materiale kan brukes som kilde, er da dette egentlig kilder? Nei, strengt tatt er en kilde en kilde først når materialet blir tatt i bruk.

Det skjer en utsiling og utvelgelse av data fra opphavssituasjonen til brukersituasjonen. I opphavssituasjonen produseres data der disse så registreres. Videre skjer det at dataene bevares som *potensielle* kilder. Er det tenkelig at disse potensielle kildene brukes som *faktiske* kilder, spør vi oss. Å sile og velge ut data vil være styrt av systematiske elementer, med problemstillingen som utgangspunkt. Verdimesseige elementer vil ha betydning, sammen med «tilfeldige» elementer. Alt dette beror på hva som er oppbevart av kilder og ens kjennskap til disse. Den verdi kildene har, må vurderes i forhold til om de sier oss noe om den tids-historiske situasjonen de er blitt til i. En hermeneutisk måte å forstå fortiden på innebærer nettopp at kilden tolkes i forhold til den tidshistoriske situasjonen (helheten) den er blitt til i. I en slik forstand har en mulighet til å trekke slutninger om helheten på basis av denne og andre kilder. Det er viktig å være bevisst at alle «data» er impregnert av paradigmets forståelsesrammer, det vil si at de samme observasjonene kan gis radikalt ulike tolkninger avhengig av hvilket paradigme man befinner seg innenfor.

Forholdet mellom levning og beretning er et sammensatt tema, fordi forholdet er avhengig av historikerens interessefelt og det faktum at alle kilder er stumme inntil de møter en historiker som får dem til å tale (Clausen 1968:62). En ytterligere kompliserende faktor vedrørende kildespørsmålet, er skillet mellom beskrivende (deskriptive) og normative kilder.

Sistnevnte brukes for å ta stilling til vurderende utsagn. For eksempel er et parti-program for Det Norske Arbeiderpartiet i 1936 en *normativ* kilde. Av andre normative kilder kan nevnes lover. Normative kilder vil gi det beste bildet i de tilfellene man er opptatt av holdninger og intensjoner. For eksempel er mye av datagrunnlaget som Michel Foucault bruker i boken *Overvåkning og straff: det*

moderne fengslets historie, normative kilder. Her tar han for seg utviklingen av fengselsvesenet (Foucault 1999). Hans beskrivelse av fengselsvesenets utvikling illustrerer noe mer allment, nemlig utviklingen av normer, holdninger og mentalitet i datidens samfunn.

De *beskrivende* kildene er, i motsetning til normative kilder, berettende kilder. For eksempel kunne det være referater fra politiske partiers landsmøter. Av andre kunne det være offentlig statistikk. I noen tilfeller finner vi at en og samme kilde inneholder både normative og beskrivende elementer. *Fortidsrettede* og *fremtidsrettede* kilder viser til tidsorienteringen. Fremtidsrettede vil, med grunnlag i den situasjonen den er blitt til i, gi uttrykk for ønsker eller perspektiv på fremtiden. En slik type kilde er forutsigbar eller programmatisk. Derimot er en fortidsrettet kilde berettende eller vurderende om fortiden.

Vi bruker kildene ut fra det vi vet om forholdet mellom opphavsperson og mottaker. Et slikt forhold kan være av mer eller mindre privat eller offentlig karakter. Fra det vi vet om dette, kan vi skille mellom *konfidensielle* og *offentlige* kilder. De offentlige, for eksempel et partivedtak, er i mange tilfeller av en karakter som gjør at en må spørre seg om hva som ligger bak. Dokumentene sier oss lite om den prosessen som førte frem til vedtakene. Av denne grunn må disse kildene gjerne suppleres med interne arbeidsdokumenter, utkast til vedtak og forskjellige forslag som har vært diskutert på den lange veien frem mot et vedtak. Slike dokumenter vil være viktige for å forstå hva som har skjedd. Ofte vil det være vel så interessant å få innblikk nettopp i prosesser som i sluttproduktet av prosesser. Dokumentene som gir oss viktige innblikk i prosesser, kan være *konfidensielle*. Det finnes mange former for *konfidensialitet*, som personbegrensning, tidsbegrensning og eventuelt begrensning av deler av materialet.

Vi har frem til nå sagt en del om typer kilder. Men hva med *granskingen* av kilder? Når vi arbeider med ulike kilder, er det noen som greier å formidle en fattbar, levende historie for oss. Andre greier kanskje å innfri de formelle kravene til historiegrensning, men uten å gjøre fortiden mer levende. I første omgang skal vi likevel ta for oss de mer *formelle* sidene ved kildegrensning og historisk rekonstruksjon, noe som kan være et naturlig startpunkt for historikeren. Dokumentet er den viktigste kilden for en historiegrenser. Historikere flest driver med dokumentgransking, men uten at dette er et greit og ukomplisert tema. Det finnes mye etterlatt materiale som er av liten potensiell verdi som kilde. For eksempel kan det være manglende tidsfastsetting som gjør enkelte dokumenter lite egnet. For øvrig finnes det mye dokumentmateriale som er så lite og mangelfullt, at det ikke kan gi dekning for en gitt problemstilling.

Dokumentanalyse skiller seg ikke vesentlig fra andre former for kvalitativ databehandling, for eksempel intervju. Hvis vi skal foreta intervju, er det et skriftlig materiale som skal analyseres i etterkant av intervjusituasjonen. En slik

form for analyse stiller oss overfor en del problemer med hensyn til bruk av kilder som er spesielle for dokumentgransking. Det er i det hele tatt en rekke sider ved kildegranskingen som har betydning. En må skaffe oversikt over de kildene en har til rådighet for å belyse et spørsmål en vil ha svar på. Det gjelder da å finne ut om kildene er fullstendige og representative. I tillegg må en skaffe oversikt over hva slags kilder en har for seg, dvs. kildenes funksjon og det miljøet de er blitt til i. Hva som står i kildene, må en få innblikk i, det vil si at man må få kunnskap om kildenes innhold. Til slutt må en vurdere hva kildene skal brukes til (Kjeldstadli 2000:168).

Meddelende kilder kan være *normative* kilder. Konkret kan det være en lov eller en forordning. Denne typen kilder kan avsløre lovgivernes tenkemåter og normer. Slike kilder kan skilles fra de beskrivende kildene:

	Normative	Beskrivende
Framtid	Programmer	Prognoser, spådommer
Fortid	Vurderinger	Beretninger

(Kjeldstadli 2000:172).

7.2 Bruk av kilder i eldre historie

I tilknytning til en debatt om historiefaglig «sannhet» (se kapittel 10), kommer selvsagt spørsmålet om kilder og kildebruk opp som sentrale tema. Dette spørsmålet har stor betydning og gir mange svar, alt etter hvor omfattende det tilgjengelige kildegrunnet for et forskningsprosjekt skulle være. En kunne spørre seg hvordan en kan vite noe om fortiden ved å studere etterlatenskaper fra en nær eller fjern fortid, en fortid som ikke lenger eksisterer, men som ofte avtegnes som rester i et tekstlig materiale. I tillegg har det stått helt sentralt for historikere å bli i stand til å forstå tanker, oppfatninger og intensjoner i en nær eller fjern fortid. En kunne spørre seg hva slags *mentalitet* som kunne etterspores fra tidlige tider.

Det siste, mentalitetshistorie, har vært viktig for den allerede omtalte Annalesskolen i etterkrigstidens historieforskning. Her skriver Jaques Le Goff at mentalitetshistorie er en usikker historie, en historiefaglig vei som ikke er rettlinjet, men uklar og risikofylt (Le Goff 1978:244–245). For mentalitetshistorikeren er alle dokumenter *potensielle* kilder. Likevel har mentalitetshistorien sine særskilte kilder – som mer og bedre enn andre gir et innblikk i samfunnets kollektive psykologi. Det en forsøker å spore opp gjennom kildegransking, er den allmenne mentaliteten i sin tid. Konkret kan det gjelde særskilt viktige dokumenter, som berører kjetteri og inkvisisjon, nådebrev, dokumenter som angår juridiske disposisjoner og mer allmenne dokumenter (Le Goff 1978:254). En annen kategori kilder er de som har sitt utspring i litterær og

kunstnerisk virksomhet. I særlig grad kan litterære tekster bidra til en forståelse av en epokes følelsesliv og mentalitet. Både kunst og litteratur må kontekstualiseres med samfunnsforholdene i sin tid.

Mentalitetene står i et komplekst forhold til de sosiale strukturene, dvs. at de ikke er frikoblet fra dem. Det som kompliserer bildet av det fortidige samfunnet ytterligere, ifølge Le Goff, er at det kanskje finnes for hvert samfunn og hver enkelt epoke ikke kun en dominerende mentalitet, men kanskje flere ulike mentaliteter. Som arbeidshypotese er studier av middelalderen knyttet til begreper som «barbarisk», «ridderlig», «romansk», «gotisk» og «skolastisk» mentalitet (Le Goff 1978:256). Det som ytterligere kompliserer en prosess som har som intensjon å fange inn mentalitet, og i dette tilfellet «middelaldermentalitet», er at en ikke vet når en mentalitet forsvinner, erstattes og at en ny mentalitet kanskje blir dominerende. Det er nemlig ikke lett, på en entydig måte, å fange inn forandringer i historiske prosesser.

Letingen etter mentaliteter fra en forgangen fortid er altså vanskelig og byr på en flertydig utfordring. Likevel har en ikke annet å forholde seg til enn nettopp kilder. Det en imidlertid ikke bør glemme, er at bevarte rester fra fortiden kun kan gi indikasjoner på hvordan en levde. Uten slike rester kan en ikke være i stand til å si noe om fortiden. Det som i tillegg er viktig å ha i mente, er at disse restene nettopp kun er rester, dvs. at de kun er en flik av det samfunnet som eksisterte da. Med andre ord er det knapt mulig å si noe entydig og fullendt om det fortidige samfunnet, særlig om det samfunnet som eksisterte for lang tid tilbake. God historieforskning har altså sin basis i rimelige fortolkninger av de rester som fortiden har etterlatt til oss. Samtidig er det vanskelig å argumentere for annet enn at tolkningene er *foreløpige*, dvs. før eventuelle nye funn og nye kilder blir tilgjengelige for forskere.

7.3 Kildegransking

Etter at problemstillingen er valgt og formulert i en form den skal ha, vil det neste spørsmål som melder seg være hva det er for slags kilder som kan gi oss svar på problemstillingen. Vi spør oss om det er mulig å datere kilden, og ikke minst om kilden er ekte. En står kanskje overfor den uklarheten at en ofte ikke vet om kilden stammer fra et offentlig arkiv, eventuelt fra et privat arkiv – dvs. fra personer, organisasjoner og lag. I tillegg må vi skaffe oss oversikt over kilder som er konfidensielle eller ikke tilgjengelige. Vi spør oss videre hvilke som er tilgjengelige, og i så fall hvilke av disse som er relevante for den problemstillingen en søker svar på. Vi må gjerne ha svar på hvilke kilder som har gått tapt og hvilke av disse som eventuelt kan erstattes av andre kilder.

Det som her nevnes, gjelder det objektivt ufullstendige ved tilgangen til kilder. Som nevnt kan dette skyldes konfidensialitet, mangel på datering eller manglende sammenheng. Et annet viktig anliggende i en kritisk vurdering av kildebruk, er det forholdet at kilden som regel ikke «taler» selv. Historikeren

har som oppgave nettopp å få kilden til å si noe meningsfullt, relevant og sammenhengende. Dette betyr i praksis å velge ut de kilder som kan dokumentere det som er historikerens anliggende å fortelle, og samtidig velge bort det som vedkommende vurderer som irrelevant og «forstyrrende». Med andre ord er utvelgingen og fortolkningen nødvendigvis preget av fortolkeren, dvs. forskerens historieoppfatning, interesser og normative orientering. Noen historikere er idiografer, andre nomotetisk orienterte, noen er kollektivist, andre individualister – noe som understreker at den historiefaglige arbeidsprosessen på langt nær er en entydig prosess.

Etter min oppfatning er likevel de problematiske sidene ved kildegranskingen ikke noe argument for å sette til side ambisjonene om å realisere de forskningsmessige idealene. Historieforskeren, som andre kategorier forskere, er avhengig av nåtiden. Til tross for de utfordringer som forskeren stilles overfor i sitt møte med kildene, er det ingen grunn til å oppgi bestrebelsene på å nærme seg en slags objektivitet eller søken etter sannhet i historieforskningen, selv om en ikke kan komme nært nok den type sannhet som har vært et ideal i klassisk naturvitenskap. Historikere og filosofer har med hell søkt å harmonisere det uungåelige element av subjektivitet i forskningen med en vitenskapelig forskningsprosess, der resultatet kan tilskrives sannhet eller falskhet, og som rasjonelt kan diskuteres og kritiseres. Hvor troverdig og holdbare resultatene er, er spørsmål en stiller seg. Den form for «relativ objektivitet» utelukker imidlertid ikke at historikerens, som vurderende subjekt, kan levere viten om fortiden i stedet for kun ideologi eller personlig mening (Kragh 2014:45).

I tillegg til å være bevisst rollen som tolker av kilder, må en i kildearbeidet være bevisst det faktum at det som har med historieforskning å gjøre er kronologisk arbeid. Dette betyr å fastlegge og plassere et eller flere fenomen i tid. I tillegg betyr dette å se fenomenet i sammenheng med andre kilder. Vi spør oss da om kilden kan eller skal forstås som en del av, som en virkning av, eller som et ledd i en målrettet sammenheng. Et svar på disse spørsmålene kan gi oss et inntrykk av om kilden virkelig er det den gir seg ut for å være. I forlengelsen av disse spørsmålene, vil vi gjerne ha svar på hvem det er som har produsert kilden, dvs. hvem som er opphavspersonen – noe som betyr at vi i noen tilfeller kan en komme frem til at kilden er en forfalskning.

Som en avgjørende del av kildegranskingen er *tolkning*, som handler om å bestemme kildens innhold. En analyserer hva som står i kilden og hva opphavspersonen har ment å si. Avsenders intensjoner står i fokus, og da med utgangspunkt i vedkommendes historiske situasjon. Av den grunn blir opphavsfastleggningen en forutsetning for tolkningen. På grunnlag av tolkningen forsøker forskeren å leve seg inn i kildens opphavssituasjon.

Gjennom brukbarhetsbestemmelsen spør vi oss om kilden er velegnet for å belyse det som står sentralt i vår egen undersøkelse. Vi spør oss da om hva som er kildens formål og troverdighet. Er kildens opphavsperson knyttet til et

bestemt motiv for å fremstille et saksforhold på en bestemt måte? Analysene har en indre og en ytre side. Den *ytre analysen* gjøres ved å sammenligne denne kilden med andre kilder. I tilfeller der en finner høy grad av samsvar i opplysninger om konkrete hendelser, vil det styrke kildens troverdighet. En *indre analyse* går ut på å undersøke kilden selv. En slik indre analyse er konsentrert om en finner samsvar mellom kilden, slik den fremstår, og den generelle sannsynligheten i kildens innhold.

7.4 Granskingsprosessen

Kildegranskning er en prosess som består av observasjon, opphavsbestemmelse, tolkning og bestemmelse av brukbarhet. I praksis er det imidlertid slik at fasene gjerne glir over i hverandre. En første fase handler om *observasjon* av kildene, som betyr å ta stilling til hvilke kilder det er som eksisterer og som kan gi oss svar på problemstillingen. Det finnes mange offentlige arkiv som har kataloger over arkiverte dokumenter, for eksempel private arkiver over personer, organisasjoner og lag. Gode oversikter finnes på Riksarkivet i Oslo (Sentraladministrasjonens arkiv) og i statsarkivene i Norge (Lokaladministrasjonenes arkiv).

Videre kan en skaffe seg oversikt over de kildene som kan være relevante i forhold til problemstillingen, hvilke av disse som er tilgjengelige eller konfidensielle og kilder som har gått tapt – eventuelt hva ikke eksisterende eller tapte kilder kan erstattes med i det offentlige arkivverket. Den neste fasen består av å bestemme kildens *opphav*, knyttet til det å fastslå kildens tilknytning til den beskrevne virkeligheten. Vi spør oss om kilden skal forstås som en del av eller et ledd i en målrettet sammenheng. Er kilden virkelig det den gir seg ut for å være, eller er den en forfalskning.

Et oppsiktsvekkende og skandaløst eksempel i nyere tid på historieforfalskning, var knyttet til Hitlers dagbøker. Serien på over seksti dagbøker var angivelig skrevet av Hitler selv. Disse ble kjøpt av det tyske tidsskriftet Stern for nesten ti millioner D-mark. Dagbøkene ble funnet våren 1983 og tilkjent ekthet av en ekspertgruppe. Selgeren var en pensjonert yrkesmilitær som skulle ha oppbevart dagbøkene i Øst-Tyskland. I det samme året ble det avslørt at dagbøkene var forfalsket av dyktige forfalskere. Verken blekk eller papir kunne stamme fra den tiden de angivelig skulle ha sin opprinnelse. I tillegg, for å fastslå kildens ekthet, så en på datering, opphavssted, formål, funnomstendigheter, opphavsperson og forholdet til andre kilder. Disse operasjonene bekreftet at dagbøkene var en forfalskning.

Tatt i betraktning den tid og de anstrengelser som en historiker legger til grunn for sitt arbeid, handler dette selvsagt ikke bare om å vurdere kildenes karakter og potensial som dokumentasjon. Prosessen vil være styrt av en del systematiske elementer, som problemstillingen, det verdimeslige utgangspunktet, hva slags type kilder en har for hånden og endelig hva en får kjennskap til av eksisterende kilder. Kildene har primært sin verdi ved at de sier oss noe

om den tidshistoriske situasjonen de er blitt til i. Vi må altså stille som krav at vi finner frem til kilder som er representative for det problemkomplekset vi skal belyse. I denne forbindelsen må vi i tillegg spørre oss hvilken funksjon kildene har hatt, noe som må sees i forhold til den situasjonen og det miljøet kildene er blitt til i (*ytre kildekritikk*).

7.5 Kildetyper

Dermed skal vi forsøke å skille beretning fra levning, noe som er et viktig skille for historikeren. *Levninger* er stumme kilder, dvs. gjenstander og naturfenomener. Vi bruker da alt vi kan bruke av spor fra en fortidig situasjon. *Beretninger*, derimot, er talende kilder. Som vi allerede har gjort rede for, er slike basert på ulike typer påstander om fortidige saksforhold. I tillegg har vi beretninger om noe som har hendt. Det finnes imidlertid ikke noe klart skille her. Beretningen kan si noe om det som har hendt på en fullstendig måte, selv om det ikke var hensikten. Lite er sikkert om den som har produsert kilden har rett. Kildegranskingen har som en av sine oppgaver nettopp å finne ut om vedkommende som har produsert kilden har hatt rett. En type berettende kilder kan være politiske dokumenter. Politiske dokumenter er en type kilder som er av det normative slaget. Disse kan være partitilknyttede. Av andre normative kilder regnes for eksempel lover. Hvis vi er opptatt av holdninger og intensjoner, vil normative kilder gi det beste bildet.

Kildene vi bruker kan karakteriseres ut fra det som kjennetegner forholdet mellom opphavsmann og mottaker. Ottar Dahls fremstilling av ulike typer kilder ser slik ut:

	Personlige kilder	Institusjonelle kilder
Konfidensielle kilder	Dagbøker, private brev	Interne arbeidsdokumenter i forvaltningen, eller i private organisasjoner, hemmelige rapporter
Offentlige kilder	Avisinnlegg, leserbrev, selvbiografiske tekster	Rapporter, stortingsdokumenter, partivedtak, årsmeldinger fra ulike organisasjoner

(Dahl 1991:44)

For eksempel er partivedtak av den type offentlige kilder der en må spørre seg om hva som ligger bak. Dokumentene sier oss lite om den prosessen som førte frem til vedtakene. Derfor må kildene gjerne suppleres med utkast til vedtak, interne arbeidsdokumenter og ulike forslag som har vært diskutert på veien

frem mot et vedtak. For en historiker vil det ofte være vel så interessant å få innblikk i prosesser og dokumenter knyttet til prosesser enn sluttproduktet av prosesser. Dette til tross, dokumentene som kan gi oss innblikk i prosesser vil ofte være konfidensielle. Med *konfidensialitet* i denne forbindelsen menes person- eller tidsbegrenset konfidensialitet.

Omgangen med kilder har også en prosessuell side. Dette tilsier at en aldri blir ferdig med kildegranskingen. Dette skyldes gjerne at allerede fremskaffet kildemateriale må tolkes på nytt – i pakt med stadig nyere innsikter om historiske forhold. Samtidig er det slik at den prosessuelle siden ved kildegransking, skyldes at nye kilder oppdages eller at allerede fremskaffet materiale taper verdi som kilde.

En mer eksakt forståelse av hva en kilde er, kan tydeliggjøres ved å sammenstille denne med den allerede omtalte *levning*. En levning er det som overleveres fra en nær eller fjern fortid, mens en kilde får status som kilde nettopp når den må gis mening gjennom aktiv bruk. Sagt på en annen måte, forsøker en å forstå kilden og bruke den som utgangspunkt for historieskriving når den tolkes i lys av det en allerede vet om den fortiden kilden er blitt til i.

I prinsippet kan alt brukes som kilder. Likevel er nok gransking av dokumenter den viktigste og mest tidkrevende delen av en historikers arbeid. Hvorfor er så dokumentgransking så viktig for historikerne? Et svar på dette kan være at slike ofte er mer å stole på enn det som muntlige kilder kan fortelle om fortiden. I tillegg setter menneskealderen sine grenser.

Vi finner en del felles for de ulike formene for kvalitativ databehandling – nettopp fordi det er tolkningen av språklige nedtegnelser som er så viktige for historikeren. Også ved intervju, er det et skriftlig materiale som er det endelige målet for denne formen for datainnsamling og analyse.

7.6 Sammendrag

Kildekritikk er en vesentlig og integrert del av det historiefaglige forskningsarbeidet. Dette arbeidet må stadig verifiseres i møtet mellom både etablerte og nyervervede kilder. I det hele står kildekritikk sentralt i den tekstkritiske, filologiske metoden. En viktig del av kildekritikken er å vurdere kildens ekthet. Dette betyr at en må ta stilling til om kilden er det den gir seg ut for å være og om den er autentisk eller ekte. Med andre ord må det kreves av en god kildegransker årelang trening i gransking og tolkning av kilder.

Vurderingen av kildens autenticitet, om den er ekte, kopi eller en type avskrift, baserer seg på historikerens dyktighet og ikke minst erfaring som kildegransker. Kildekritikk er altså ikke en type formalisert «øvelse», men basert på årelang praktisk omgang med både lignende og andre typer kilder. I det første møtet med en kilde spør vi oss om kilden er original. I det hele tatt er det avgjørende om en kan få fastslått kildens enestående karakter, eventuelt om kilden er kopi eller en type kommentar til en original kilde. I vurderingen av

kildens kvalitet og autentisitet, er avstand i tid viktig. Hvis avstanden i tid er stor, har sannsynligvis nyanser og detaljer i hendelsesforløpet som omtales, gått tapt. Endelig er det av stor betydning om kilden er typisk eller representativ for en bestemt type kilder. Sistnevnte er det særlig viktig å få avklart.

Utvikling av problemstilling og problemstillingens ordlyd, har avgjørende betydning for valg av kilder. Samtidig må en skaffe seg oversikt over tilgjengelig og relevant kildestoff for å kunne svare på problemstillingen. I det en tar stilling til beskaffenhet og kvalitet, spør en seg om det er mulig å datere kilden og få kunnskap om tidsavstanden mellom kilden og det som omtales i det samme materialet. Ofte må historikeren forholde seg til et mangelfullt kilde-materiale vedrørende både antallet kilder og avkortingen av de som er tilgjengelige. Med andre ord har historikeren en dobbeltsidig oppgave, som er både å finne et dekkende kildemateriale, samt å få kilden til å si noe meningsfullt, relevant og sammenhengende.

Kildegransking er ikke en nøytral, objektiv foreteelse. Granskingen er basert på skjønn, erfaring og kunnskaper om det fortidige samfunnet kilden er skapt i, samt om de håndverksmessige sidene ved kildegransking. Både utvelgelsen av relevante kilder, samt fortolkningen av disse, stiller krav til en engasjert historiker. På forhånd har denne gjort seg opp meninger om den historien som skal omtales, samt om kildens betydning som historiske vitnesbyrd.

Blant historikere finner vi idiografer, som er opptatt av det spesielle og særegne ved historiske begivenheter som har funnet sted og de personer som har levd. Andre er mer nomotetisk orientert. Sistnevnte har søkt belegg for det normstyrte, regelmessige og generelle ved den samfunnsutviklingen som har funnet sted i nær eller fjern fortid. En tredje kategori har forsøkt å sammenstille og kombinere idiografiske og nomotetiske perspektiver på historisk utvikling. En refleksjon og diskusjon om disse tema, griper inn i en grunnlagsteoretisk debatt om historiefagets legitimitet.

Kapittel 8: Kuhn og Popper

Innledning

Historieskriving har sitt utspring i forsøk på å gjøre det som har skjedd en gang i fortiden forståelig for et publikum. Om dette skal ha mening for den som sender et budskap og den som mottar dette, må en ta i bruk et språklig innhold som kan bli forstått og i en viss forstand akseptert. Dette betyr at det som kommuniseres, er strukturert på en måte som harmonerer med en «fortelling», med en innledende del, en hoveddel og en konklusjonsdel. Selv om det er viktige forskjeller mellom et faglitterært historisk arbeid og skjønnlitteratur, presenteres dette med tanke på å skape mening for den enkelte mottaker. I tillegg til den rent språklige, kommunikative siden ved det som formidles, er den historiefaglige formidlingsdelen knyttet til bestemte strukturingsprinsipper. Thomas Kuhn har kategorisert dette som en formidling forankret i *paradigmer* – dvs. i en type problemløsning som ansees som forbilledlig eller et mønster for løsningen av den samme type problemer innenfor den samme vitenskapen. Over tid, legger dette grunnlaget for etableringen av en vitenskapelig tradisjon. Den kanskje viktigste opposenten til Kuhns forståelse av vitenskapelig utvikling, er Karl Popper. I likhet med Kuhn avviser han forestillingen om en teleologisk utvikling, men er forøvrig sterkt kritisk til Kuhns oppfatning av den vitenskapelige utviklingen. Dette skal vi se nærmere på i det følgende.

8.1 Å gjøre historien «meningsfull»

En fortelling om historiske hendelser i en skjønnlitterær tekst er gjerne knyttet sammen i et «plott». Det er plottet som gjør sammenhengen mellom innledningen, hoveddelen og konklusjonsdelen logisk, sammenhengende og progressiv. Dette er tydelig innenfor mye skjønnlitteratur, selv om det selvsagt finnes unntak. Plottet anskueliggjøres gjennom den fortellingen som formidles i boken som leses – noe som nettopp er den skriftlige formidlingens hermeneutiske poeng. Handlingselementene i en underholdningslitterær tekst er spenningsselementene. Progresjonen er gjerne av samme type som i et historiefaglig arbeid.

Samtidig er det selvsagt forskjeller mellom faghistorisk litteratur og skjønnlitteratur. Den kanskje viktigste er at den faglitterære teksten må kunne dokumentere påstandene – gjerne ved å vise til et arkivtilknyttet tekstmateriale eller til fysiske funn. Det er slike typer henvisninger som kan bevitne sannhetsverdien i en historiefaglig påstand – og sådan innfri intersubjektivitetskravet. Likevel må en ikke glemme at fysiske funn eller arkivmateriale kun er fortolk-

ningsobjekter som representerer noe som har skjedd en gang i fjern eller nær fortid. Å fortolke et arkivmateriale eller fysiske funn forøvrig, er et utgangspunkt for å kunne presentere en «meningsfull» historie for et historieinteressert publikum. En slik historie forventes å bli formidlet og å bli oppfattet av et allment eller faglitterært publikum.

I det følgende skal vi se nærmere på det som historikeren har av forventninger til et arkivmateriale eller andre typer fortidstilknyttede objekter. Det er opplagt at denne fagpersonen må bygge på allerede ervervede kunnskaper om tiden, stedet, personer og det som har funnet sted, når materialet skal samles og systematiseres på en meningsfull måte. Dette betyr at en rekke problemer av rent faglig karakter, samt praktiske problemer, må løses på en måte som kan godtas av et fagfellesskap. Den type problemløsning som kan aksepteres har gjerne henvisninger til løsningen av lignende problemer, en type løsning som er forbilledlig og til etterfølgelse av aktive forskere.

Nettopp den foretrukne, forbilledlige problemløsningen som velges i ulike forskningsprosjekter, er et «*paradigme*». Dette begrepet er imidlertid mangetydig og knyttet til svært ulike forståelser. I det følgende skal vi se nærmere på dette nøkkelbegrepet i sammenheng med Thomas Kuhns vitenskapsteoretiske tenking.

8.2 Thomas Kuhns paradigmateteorier

Kuhns hovedverk *The Structure of Scientific Revolutions*, kom første gang ut i 1962. Dette er en vitenskapssosiologisk/historisk klassiker og en standardreferanse for vitenskapsteoretikere. En viktig grunn til at verket har fått en slik status i vitenskapsteoretiske miljøer er at Kuhns bidrag representerer et steg fra normativ vitenskapsteori, dvs. utlegninger av hva vitenskap *bør* være, til erfaringsbasert vitenskapsteori. Kuhn var utdannet vitenskapshistoriker og fysiker med en særskilt interesse for vitenskapsteoretiske problemstillinger. Ikke minst hans bakgrunn som fysiker preget hans fremstilling av vitenskapenes utvikling, i den forstand at den er dyptpløyende og mest treffende hva angår astronomi, fysikk og kjemi. Samtidig må en presisere at flere av «naturfagene», som botanikk, zoologi og geologi, er fraværende i hans tekster.

I *The Structure of Scientific Revolutions* finner vi at Kuhn trekker frem en rekke eksempler på paradigmatisk overgang, men da hentet fra den naturvitenskapelige historien (se f.eks. Kuhn 1973:59). Historikeren Rolf Torstendahl hevder at det finnes grunner til å betvile at paradigmebegrepet fungerer vel i historievitenskapelig sammenheng. Historie og samfunnsvitenskap er pluralistiske, og det finnes en rekke skoler og retninger med ulike utgangspunkt (Langholm m.fl. 1994:45). Dette til tross, paradigmebegrepet er veletablert i fagdebatten om både samfunnsvitenskapenes og humanioras kontroverser.

Kuhns paradigmebegrep var altså et nøkkelbegrep for å beskrive vitenskapenes utvikling, skjønt begrepet har vært brukt tidligere av andre i ulike

sammenhenger. Det er vanskelig å gi en eksakt definisjon av dette begrepet, og Kuhn selv opererte med mange tvetydige og til dels innbyrdes motstridende definisjoner i sitt eget arbeid. Begrepet var ofte uutalt eller underforstått. Kanskje kommer en nærmere en definisjon ved å hevde at «paradigme» er et stabilt mønster for vitenskapelig aktivitet innenfor en bestemt disiplin i løpet av en gitt periode (Goodall 1987:342). Ifølge Kuhn selv, er et paradigme i alminnelig bruk en anerkjent modell eller et mønster for problemløsning. Paradigmer oppnår status fordi de har mer hell enn konkurrentene til å løse noen få problemer som fagfolk betrakter som påtrengende. Samtidig er det ikke snakk om fullstendig hell med å løse et enkelt problem, eller et bemerkelsesverdig hell med et stort antall. En står igjen med at et paradigmes suksess, til å begynne med, først og fremst er et løfte om suksess som man kan oppdage i enkelte spredte og ufullstendige eksempler.

Samtidig med at *The Structure of Scientific Revolutions* tar for seg den sosiale dynamikken innenfor forskningsmiljøer, finner vi at Kuhn i tillegg presenterer en utvikling bestående av trinn fra et før-paradigmatisk stadium frem til etableringen av et nytt paradigme. Det førvitenskapelige stadium presenteres som en kaotisk situasjon – uten etablerte resultater eller metoderegler (Johansson 2003:219). Det er denne fasen som Kuhn kaller den *førvitenskapelige* fasen. Etter hvert skjer det et gjennombrudd i forskningsvirksomheten ved at én forsker eller flere forskere greier å frembringe et resultat, dvs. å løse et problem som kan fremstå som et eksempel for andre forskere. I etterfølgende forskningsprosjekter brukes så noen av de samme metodene og teknikkene for å løse nye problemer. Dermed etableres det etter hvert en normalvitenskapelig tilstand, eller et stadium.

Den forskningspraksis som skjer innenfor paradigmet, karakteriserer Kuhn som *normal science*. Normalvitenskap består i å virkeliggjøre et slikt løfte om forskningsmessig suksess (Kuhn 1973:58). Ifølge Kuhn kan en gjennom denne virkeliggjøringen finne så mange eksempler fra historien eller i det moderne laboratorium, at det gjelder å tvinge naturen inn i den prefabrikkerte «kassen» som paradigmet utgjør. Det er ikke en del av normalvitenskapens mål å fremkalle nye arter av fenomener. De som ikke passer inn i kassen, ekskluderes gjerne. Vitenskapsmenn sikter normalt heller ikke mot å finne på nye teorier, og de er ofte intolerante overfor slike. I stedet sikter normalvitenskapelig forskning mot å samordne de fenomenene og teoriene som paradigmet allerede byr på (Kuhn :1973:59).

Paradigmet inneholder slike begrep og forestillinger som de aktive forskerne opplever som så selvsagte, at de aldri reflekterer over disse. Så lenge normalvitenskapelig virksomhet er rimelig fremgangsrik, så testes aldri paradigmet. Ifølge Johansson kan en synes at forskningsvirksomheten er temmelig fantasiløs og triviell å holde på med som normalvitenskap, men at dette er en misoppfatning. Kreativitet og fantasi kan ha et stort spillerom, men spillerommet defineres av paradigmet (Johansson 2003:220).

Det gis inntrykk av at det har vært et anliggende for Kuhn å avtegne vitenskapelig aktivitet i *mønstre*. Mønstrene for en slik aktivitet kan forstås som en fagintern enighet i spørsmål av ontologisk og epistemologisk karakter. Enighet er oppnådd i spørsmål om hva som er mulig eller mest interessant å forske på, hvilke teorier som er mest dekkende og hvilke metoder som er best egnet for å finne svar på de problemstillingene som har vært reist.

Seniorforskerne innenfor forskerfellesskapet er de toneangivende forsvarene av gjeldende paradigme. Rekrutter trenes opp innenfor et slikt fellesskap. Det skjer en paradigmatisk sosialisering på grunnlag av forbilder og eksempler. Paradigmebegrepet angir at forskning innenfor en bestemt disiplin baserer seg på det som allerede er gjennomført innenfor faget. Ikke-formaliserte eksempler knyttet til arbeidsmetodikk bidrar til å samle og «definere» ulike grupper forskere. Konkret kan dette skje ved å etablere vitenskapelige selskaper og tidsskrifter.

Innenfor normal science karakteriseres aktiviteten som *puzzle-solving*. Dette begrepet er oversatt i norsk utgivelse som «problemløsning». Løsningen på puslespillet, eller problemet, er på forhånd kjent. Det gjelder da å finne brikker som passer hverandre. Når brikkene er funnet, kan de legges sammen på velutprøvde måter og i henhold til klare regler. Kuhn gjør mer inngående rede for dette i det han hevder at forskere som arbeider innen moderne vitenskaper først og fremst er «problemløser». De verdiene som kommer til uttrykk i valget av teorier, stammer også fra andre aspekter ved forskningen. Likevel er evnen til å formulere og løse problemer den viktigste verdien for de fleste medlemmene av en vitenskapelig gruppe. Men evnen til å løse problemer er i praksis ingen absolutt verdi. To personer kan dele en verdi og allikevel være uenige om hvordan den skal realiseres (Kuhn 1996:197).

En tilstand av fred og fordragelighet hersker inntil uro, uenighet og frustrasjon brer om seg i forskerfellesskapet. Før eller siden utfordres den normalvitenskapelige aktiviteten alvorlig. En viktig forutsetning for uro her, er faglig uenighet og at det veletablerte paradigmet «slår sprekker». Det som skjer har gjerne sammenheng med at den normalvitenskapelige praksis er kumulativ og resulterer i mange nye funn, men at den samtidig er statisk og dogmatisk som gjør det vanskelig å oppdage noe genuint nytt (Enebakk 2008:62). Parallelt oppstår det gjerne flere anomalier (uregelmessigheter) i de vitenskapelige funn, noe som fører til en stadig sterkere erkjennelse av at det gjeldende paradigme må forkastes. Dermed står en overfor en *krise* og en erkjennelse av at paradigmet ikke lenger kan betraktes som relevant og gyldig.

Det er en krise som legger grunnlaget for en *vitenskapelig revolusjon* og en avvikling av gjeldende paradigme. Med andre ord forklares en slik krise med en sterk opphopning av anomalier og uavklarte spørsmål innenfor det gjeldende. I henhold til puzzle-solving-metaforen, består uregelmessighetene av «brikker» som ikke passer sammen, noe som fører til at det etablerte paradigmet mister sin

evne til å løse de problemer som det skulle løse. Til tross for krise for det etablerte, skjer det ikke noen fredelig overgang til og etablering av et alternativt paradigme. Tvert imot, betegnelsen vitenskapelig revolusjon beskriver en situasjon der forsvarere av det gamle paradigmet kjemper mot tilhengerne av det nye. En slik kamp har en parallell til generasjonsmotsetninger (Kjørup 1985:143, Gilje og Grimen 1993:91). Opptakten til etableringen av et nytt paradigme, har som premisse en etter hvert aksept av at et etablert paradigme må forkastes og at et nytt må aksepteres. Kuhn sier det slik:

Beslutningen om at forkaste et paradigme er samtidig beslutningen om at akseptere et annet, og den bedømmelse, der fører til denne beslutning, inndrager sammenligninger både av paradigmer med naturen og af paradigmer innbyrdes (Kuhn 1973:102).

Tanken om *vitenskapelig revolusjon* var en ny måte å forstå vitenskapelig utvikling på. Utviklingen innenfor de ulike vitenskapene kunne ikke lenger beskrives som en kontinuerlig prosess bestående av vitenskapelige triumfer i et jevnt tempo. I stedet lanserte Kuhn en forståelse av utviklingen som bestående av brudd og feilslag. Dette var en forståelse som stod i skarp kontrast til den positivistiske, optimistiske innsikten – en forståelse som i det store og hele baserte seg på bildet av en sammenhengende suksess på det vitenskapelige området.

Dynamikken er at det nye paradigmet overtar i takt med veksten i oppslutning om dette, og etter hvert som tilhengerne av det gamle paradigmet faller fra. Fordi dette gjerne skjer over lang tid, er det noe misvisende i en slik sammenheng å bruke begrepet revolusjon. Normal science, krise, vitenskapelig revolusjon, etablering av nytt paradigme, normal science, krise osv. – alt dette gjentar seg som sprang i en lang utviklingskjede.

8.3 Inkommensurabilitet

Kuhns paradigmer er *inkommensurable*, dvs. at de er så forskjellige i kvalitativt innhold at de ikke kan sammenstilles, sammenlignes eller måles opp mot hverandre. Antakelig er denne posisjonen den mest radikale i *The Structure*. Dessuten endres til en viss grad kriteriene som legges til grunn for vurdering av «vitenskapelighet». Dette poenget er det gjort rede for i Gilje og Grimen (1993:94).

Kuhn uttaler selv at overgangen fra et paradigme som er i krise og frem til aksept av et nytt paradigme, hvorfra en ny normalvitenskapelig praksis kan ha sitt utspring, er langt fra å være en kumulativ prosess med utarbeidelse eller utvidelse av det gamle paradigmet. I stedet er det gjerne snakk om en rekonstruksjon av faget ut fra et nytt grunnlag, en rekonstruksjon som endrer flere av fagets mest elementære teoretiske grunnsatser – så vel som flere av fagets mest paradigmatisk metodiske og anvendelser (Kuhn 1973:108).

Kuhn bryter dermed med den tidligere så utbredte forestillingen om at den vitenskapelige utviklingen er formålsrettet og kumulativ. På denne måten foregriper han på mange måter den postmoderne vendingen et par ti-år etter *The Structure*. Han var påvirket av stilstudier innenfor kunsthistorien. For eksempel gir det liten mening i å snakke om at Claude Monets *Vannliljer* fra 1906 representerte et fremskritt i malerkunsten i forhold til John Constables *Dedham mølle*, malt nesten 90 år tidligere. Dette betyr imidlertid ikke at det er meningsløst å kontrastere svært ulike verk, til tross for svært få felles innholdsmessige eller tidsbestemte referanser.

I motsetning til i malekunst, er det selvsagt adskillig mer kontroversielt å hevde at utviklingen ikke er preget av fremskritt innen vitenskap. I en vurdering av graden av fremskritt som de vitenskapelig frembrakte funn representerer, må det imidlertid spørres om formålet med den forskning som har resultert i viktige funn. Er funnene nærmest et biprodukt, et resultat av «uhell» (som Imre Lakatos nok vil hevde), har funnene blitt anvendelige først mange år etter at de er frembrakt? Imidlertid bidrar slike spørsmål til å «relativisere» vitenskapelige aktiviteter og funn.

Paradigmer er antakelig mer kommensurable enn det som Kuhn gir inntrykk av. Som Karl Popper gir belegg for, finnes det mange eksempler fra vitenskaps-historien på at tilsynelatende inkommensurable og skarpt motstridende paradigmer har hatt en god del til felles. Forklaringen er at de har hatt utspring i de samme problemene (Popper 1996:54). Dessuten, hadde ikke en viss kommensurabilitet vært til stede, hadde det med utgangspunkt i ulike paradigmer vært umulig med tverrfaglig samarbeid, innad i et fagfellesskap, så vel som på tvers av flere ulike fagfellesskap.

8.4 Den vitenskapelige utviklingen – brudd eller kontinuitet?

Når de inkommensurable paradigmerne avløser hverandre, kommer dette hos Kuhn til uttrykk som brudd i en utviklingskjede. I det hele tatt er Kuhn langt mer opptatt av brudd enn kontinuitet i den vitenskapelige utviklingen. Dette følger for øvrig logisk av hans innkommensurabilitetstese. Samtidig er det vanskelig å tolke hans teori som essensialistisk. Det er, tvert imot, fristende å karakterisere Kuhn som en konstruktivist.

For øvrig – hva som er brudd/forandring eller kontinuitet/stabilitet i en vitenskapelig utvikling, er spørsmål som har vært heftig diskutert blant forskere innenfor ulike fagområder over lang tid. Vi har relativt klare forestillinger om historiske perioder; merkantilisme, liberalisme og planøkonomi i økonomisk historie. Samtidig er periodisering kun et hjelpemiddel, eller et kronologisk holdepunkt for forskeren til å skaffe seg oversikt i sitt eget prosjekt som er å bedrive historie. Periodene er ikke gitte størrelser som ligger i historien selv og som det bare gjelder å finne om vi forsker nok. Hvordan vi deler inn historien og hva vi tolker som brudd eller kontinuitet, er betinget av hva vi er opptatt av å

studere, hva vi oppfatter som relevante kriterier for inndelingen i perioder, hva vi skal bruke inndelingen til og hvor langt vi skal gå i den type forenklinger som periodiseringen betinger. Det er nettopp slike spørsmål som Kuhn har vært opptatt av i sine vurderinger av vitenskapelige perioder, men da ved å bryte med den konvensjonelle oppfatningen av at historisk utvikling har et progressivt forløp.

8.5 Paradigmateteorien s anvendelser på ulike fagområder

Selv om Kuhns studie av vitenskapenes utvikling var tverrfaglig, var utgangspunktet for refleksjonene egne erfaringer som naturvitenskapelig forsker. Hans egne erfaringer preger fremstillingen av samfunnsfagene. Som leser får en inntrykk av at den vedvarende sterke uenigheten i det samfunnsvitenskapelige forskningsfellesskapet, har sammenheng med en uavklart paradigmatisk situasjon, eller *før-paradigmatisk* situasjon. Kuhns kritikere på dette punktet har argumentert for at samfunnsvitenskapene er *poly-paradigmatiske*. Flere konkurrerende paradigmer gjelder samtidig, for eksempel *faktaparadigmat* og *handlingsparadigmat* i sosiologien.

Filosofene Nils Gilje og Harald Grimen bruker *Selvordet* av Emile Durkheim som standardeksempel på en undersøkelse med utspring i faktaparadigmat, mens de bruker *Protestantismens etikk og kapitalismens ånd*, av Max Weber, tilsvarende som eksempel på en handlingsparadigmatisk undersøkelse (Gilje og Grimen 1993:95–97). Situasjonen i dag for samfunnsvitenskapene er svært kompleks. Det er likevel mulig å identifisere relativt klare paradigmatisk kontroverser, for eksempel mellom *metodologisk individualisme* og *metodologisk kollektivism*.

Sistnevnte, den metodologiske kollektivismen, angir prosjekter som har den integrerende syntesen som målsetting. Metodologisk individualisme, derimot, forbindes med et aktørperspektiv på historiske hendelsesforløp. Sistnevnte gir seg uttrykk i den historiske biografi, der en søker data og forklaringer på individnivå (Dahl 2004:64). Hovedproblemet er altså om det er individuelle holdninger og handlinger som bestemmer strukturer og prosesser på kollektivt nivå, eller om det er omvendt.

Dahl hevder at det er problematisk å utelukke det ene eller andre perspektivet. Disse perspektivene må kunne komplettere hverandre, noe som legger grunnlaget for en realistisk forståelse av et historisk forløp. En slik «brobyggende» holdning kommer til uttrykk i at den kollektive «determinismen» aldri er homogen og entydig. Det er alltid slik at samfunnet har vært og vil alltid være preget av spenninger, konflikter, motsetninger og pluralisme, noe som virker inn på kollektiv atferd.

Det finnes altså knapt noen eksempler på at enkeltparadigmer, som metodologisk individualisme eller kollektivism, har fått en tilnærmet hegemonisk stilling innenfor samfunnsvitenskapene. Likevel finner vi eksempler på at

bestemte verdier og normer kan spille en svært stor betydning både for samfunnsvitenskapene og humaniora, som klarhet, konsistens og etterprøvnbarhet. I tillegg finner vi forskningsbidrag og faglitterære tekster med «kanon-status» innenfor slike fag og disipliner, for eksempel Karl Marx' *Kapitalen* (økonomisk historie).

Når det gjelder paradigmer, er det uansett i dag vanskelig å identifisere noen som er så dominerende innenfor humanistiske og samfunnsvitenskapelige enkeltdisipliner, at de i seg selv danner grunnlaget for normal-science. I tillegg er antakelig den paradigmatisk situasjonen for slike disipliner mer pluralistisk enn noensinne tidligere. I historisk perspektiv er det imidlertid lettere å få øye på paradigmer som har hatt tilnærmet dominerende innflytelse på den samfunnsvitenskapelige og humanioravitenskapelige praksis. I ulike historiske studier har Kuhns teori store anvendelsesmuligheter, noe som skal utdypes senere. I tillegg skal vi komme tilbake til problematikken metodologisk individualisme og metodologisk kollektivism.

8.6 Verifisering og falsifisering

I likhet med Kuhn avviser Karl Popper forestillingen om at den vitenskapelige utviklingen, i et historisk perspektiv, er teleologisk. Vi må ta avstand fra metafysisk, historistisk spekulasjon om en slags vitenskapshistoriens lovmessighet, hensikt eller formål. Den vitenskapelige utviklingen over et lengre tidsperspektiv bærer snarere preg av «ansvarsløse drømmer», «halsstarrighet» og «feilhandlinger» (Popper 1997:184). Men vitenskap er en av de menneskelige virksomheter som er genuint kritisk, der vi lærer av våre feil, ifølge Karl Popper. Nettopp derfor kan vi oppnå forbedringer og vitenskapelige fremskritt, sier han (1997:184).

Popper angriper Kuhns normal-science-begrep på det grunnlaget at vitenskap er essensielt kritisk. Forskere med forankring i ulike paradigmer forsøker å rive grunnen bort fra hverandres teorier. Dette følger av Poppers *falsifikasjonsprinsipp*. Falsifikasjon som metodisk prinsipp betyr systematiske bestrebelses på å avkrefte hypoteser og teorier. Fordi teorier kunne bekreftes samtidig, ble det vanskelig å gi en rasjonell begrunnelse for valg mellom ulike teorier. Teoribekrefting var dermed ikke tilstrekkelig.

Popper ville i stedet utsette teorier for tester der de kunne bli gjendrevet. For Popper var det dermed ikke mulig å bevise en teori induktivt, ved å vise til nye funn (se Enebakk 2008:58). Derimot var ett enkelt moteksempel nok til å avkrefte en fullstendig teori. Den teorien som dermed hadde «overlevd» kritisk, falsifiserende testing, ble gradvis styrket, men ikke endelig bli bekreftet. Poenget var å forsøke til det ytterste å avkrefte teorier for å kunne sitte tilbake med et sett av foreløpige teorier med gyldighet inntil videre. Poppers falsifikasjonsprinsipp representerte en dermed en kritikk av og et alternativ til verifikasjonsprinsippet i positivismen.

Enhver teori som vil fremlegge ny viten om virkeligheten, må kunne an vise under hva slags betingelser den kan etterprøves og eventuelt verifiseres. Hvis den unndrar en seg et slikt krav, er det ikke lenger snakk om vitenskap, men tro. Samtalen om sant/falskt vil da fort forstumme (Thielst 1999:69). De logiske positivistene ville rendyrke dette erkjennelsesprinsippet gjennom å forsøke å stadfeste prinsippet om at kun de utsagn og teorier som lar seg verifisere på en empirisk-positiv måte, er meningsfulle i en slik grad at de kan regnes for å være vitenskapelige. Fordi religiøse forestillinger og moralske utsagn (for eksempel) ikke har noe med vitenskap å gjøre, fordi de ikke kan verifiseres, kan man ikke fastslå om de er sanne eller falske (Thielst 1999:69).

Men verifikasjon er et alt for svakt krav til vitenskapelighet, ifølge Popper. Mye kan verifiseres bare man har tålmodighet og leter lenge nok etter bekreftelser. Det som skiller vitenskapelighet fra ikke-vitenskapelighet, er at utsagn er falsifiserbare, dvs. at de har en falsifiserbar form og er tilgjengelige for forsøk på falsifikasjon. Utsagnet «Gud finnes» er uvitenskapelig nettopp fordi det ikke er mulig å utsette utsagnet for tester med tanke på å avkrefte utsagnet. Falsifikasjon handler altså om systematisk testing i et samlet forsøk på å tilbakevise, gjendrive eller avkrefte de påstandene eller den påstanden som kommer til uttrykk i et vitenskapelig resultat.

Universelle utsagn kan aldri verifiseres en gang for alle. Dette var utgangspunktet for å bruke falsifikasjon som alternativ til verifikasjon. Med andre ord kan vi aldri få undersøkt alle enkelttilfeller med tanke på å kunne verifisere dem. Finnes det ikke et endelig og sikkert grunnlag for erkjennelse, kan en hver vitenskapelig innsikt vise seg å være feilbarlig. Konklusjonen er at all vitenskapelig innsikt er *foreløpig* og dermed feilbarlig, inntil det lar seg gjøre å tilbakevise innsikten. I den grad vitenskapen utvikler seg progressivt, skyldes dette at en stadig greier å påvise og ta konsekvensene av tidligere feil (Thielst 1999:71).

Et interessant poeng hos Popper er at han ikke først og fremst forbinder de grunnleggende vitenskapelige forandringer med vitenskapelige funn, resultater eller konklusjoner, men med bedre teorier i betydningen deduktive systemer. De avgjørende vitenskapelige fremskrittene karakteriseres av at det etableres forbedrede deduktive systemer, og dermed forbedrede *utgangspunkt* for forskning på kvalitativt høyere nivå (Popper 1997:190).

Også andre Kuhn-kritikere har vært opptatt av kjernebegrepet paradigme – at paradigmene ikke avløser hverandre, men at flere paradigmer lever side om side i et konkurranseforhold. Imre Lakatos (1922–1974) er en av de som bryter med forestillingen om et dominerende, enerådende paradigme. Han hevder at det ikke bare er slik at dette kan registreres, men også at det bør være slik (Lakatos 1978:69). Med dette fornekter Lakatos normal-science-begrepet og Kuhns beskrivelse av forhold der et enkelt paradigme har en hegemonisk stilling innenfor en disiplin.

Som sin lærer og veileder, Karl Popper, holdte Lakatos fast ved prinsippet om at teorier skal være testbare og falsifiserbare (Gilje og Grimen 1993:80). I tilfeller der teorier skal testes ved hjelp av hjelpehypoteser, og det viser seg at testresultatene er negative, kan det skyldes at hjelpehypotesene er falske. Men det trenger ikke bety at selve teorien er feil. Vi kan si at Lakatos videreutviklet Poppers falsifikasjonsprinsipp, men at han tok falsifikasjonskravet mindre bokstavelig enn Popper. Ifølge Lakatos er testing av hypoteser mye mer komplisert enn det Popper ville ha det til.

Det er ingen grunn til å kvitte seg med en falsifisert teori dersom det ikke eksisterer et bedre alternativ, ifølge Lakatos. Teorien kan beholdes dersom det føyes til en fotnote om at den ikke er pålitelig i alle situasjoner (Gilje og Grimen:81). Et negativt testresultat (refutation/falsifisering) trenger ikke å bety at hovedhypotesen er feil. I all testing opererer vi også med en serie med hjelpehypoteser og antagelser av ulik slag. Det kan være en eller flere av hjelpehypotesene som gir et negativt resultat.

Lakatos forsøkte å forene Poppers teorier med Kuhn. Som Kuhn mente han at vitenskapsteorien må kobles til vitenskapshistorien. Samtidig kan ikke vitenskapsteori studeres rent beskrivende, løsrevet fra et normativt grunnlag. Vitenskapsteori må studeres ut fra en refleksjon over hva slags krav som bør stilles til vitenskapelig aktivitet. Tilsvarende Kuhns paradigmer, opererer Lakatos med *forskningsprogram*. Ifølge Lakatos har et vitenskapelig program følgende kjennetegn: En kjerne som består av sentrale teoretiske antakelser og hypoteser (for eksempel teorien om ubevissthetsen i psykologien), en slagplan for hvordan man skal møte moteksempler og beskyttende hjelpehypoteser som beskytter kjernen av antakelser og hypoteser (se Gilje og Grimen 1993:81).

Kjernen i et vitenskapelig forskningsprogram er programmets viktigste teoretiske antakelser. Den er ikke testbar, men må godtas eller forkastes med alt dette medfører. Rundt dette programmet finner vi et «belte» av hjelpehypoteser som støtter opp om hovedantakelsene. For eksempel – i henhold til freudiansk psykologi, opereres det med en ubevissthet bestående av *id* (de medfødte driftene), *ego* (fornuften) og *superego* (samvittigheten). Da kjerneantakelsene gjerne er grove forenklinger, er det ofte lett å finne moteksempler. Av den grunn må det utvikles en slagplan for hvordan moteksemplene skal takles.

Paul Feyerabend, kalt vitenskapsteoriens anarkist, mener at det ikke finnes noen universelle metoderegler, eller demarkasjonskriterier for å skille vitenskap fra annen aktivitet. Det finnes kun et prinsipp for vitenskapelig fremskritt – «anything goes». Hvordan vi observerer er avhengig av våre ideer, forventninger og tidligere erfaringer (Hestmark 1994:329). På dette punktet har Feyerabend tatt utgangspunkt i erfaringer fra vitenskapshistorien. Han hevder at vitenskapshistorien fremviser en anarkistisk tilstand eller utvikling.

Som historien viser, er det betydelig avstand mellom den vitenskapelige praksis og vitenskapens rasjonelle idealer. Mange kan nok her slutte seg til

Feyerabend. Men spørsmålet er hvilke konklusjoner en trekker av dette. Bør vitenskapsmenn og -kvinner skjerpe seg og bli mer sannferdige og rasjonelle, eller bør de resignere? Feyerabend hører med til de siste, de som anbefaler at vitenskap gir slipp på kravene om streng fornuft og metodisk stringens. Vi må godta vitenskapelig aktivitet som en irrasjonell praksis, og gi opp prosjektet om en normativ vitenskapsteori, ifølge Feyerabend (Hestmark 1994:331). Irrasjonelle elementer må gis plass i vitenskap, nettopp for å sikre fruktbar og kreativ forskning. I tillegg må det gis plass til flere, konkurrerende paradigmer i vitenskapelig aktivitet. *Pluralisme* er kun av det gode og sikrer perspektivmangfold. Dessuten må ærbødigheten og respekten for vitenskap motarbeides, noe som innbyr til en demokratisk kontroll med vitenskap. En slik kontroll savnes i det moderne vestlige samfunn, ifølge Feyerabend.

Feyerabend er på linje med Lakatos i synet på falsifikasjon. I likhet med Lakatos, mener han at Popper opererer med et urealistisk og naivt syn på falsifikasjon. Det finnes nemlig data som står i motstrid til enhver teori (*anomalier*), uten at teorien dermed må eller bør forkastes. Hvis vi skulle følge det strengeste kravet til falsifikasjon, ville knapt en eneste teori overleve. Vitenskapen ville aldri komme i gang, ifølge Feyerabend (Hestmark 1994:329).

Etter min oppfatning står eller faller både Kuhns paradigmatteori og kritikernes bidrag på *definisjonen av vitenskap*, og ikke minst hva som er formålet med den vitenskapelige aktiviteten (forskningen). Brukerfinansiert, anvendt forskning har som formål å løse konkrete problemer av offentlig aktualitet og praktisk karakter. Det forventes ikke at denne type forskning skal være kritisk eller paradigmesprengende. Teoriutviklende forskning har derimot som formål å komme nærmere en avklaring av de grunnleggende spørsmål innenfor en disiplin, og således skyve forskningsfronten fremover.

Legitimiteten av teoriutviklende forskning, dvs. at det kan forsvares at det brukes betydelige offentlige midler på finansiering av slik forskning, hviler på den forutsetningen at den er og bør være kritisk til etablerte teorier og vedtatte sannheter. Samtidig skal den presumptivt være teori-, modell- og begrepsutviklende. At en kan finne mange eksempler på at dette ikke er tilfelle i praksis, kan skyldes flere forhold. I enkelte tilfeller kan forskeren være for utålmodig, i andre for lite kyndig og for lite ambisiøs. Videre kan det skyldes at det er tilført for små ressurser eller at det er for lite tid til rådighet. Slik forskning er ofte ukritisk, konserverende – noe som kan skyldes også andre forhold, for eksempel at forskeren ikke er bevisst legitimeringsgrunnlaget for denne typen virksomhet, eller at viljen til å utfordre «populære» paradigmer av ulike grunner ikke er til stede.

Når paradigmene avløser hverandre, kommer dette hos Kuhn til uttrykk som brudd i en vitenskapelig utvikling. Kuhn er i det hele tatt langt mer opptatt av brudd enn kontinuitet i den vitenskapelige utviklingen. Imidlertid, hva som oppfattes som brudd eller kontinuitet, er betinget av hva vi er opptatt av å studere.

Vår selektive innstilling har også betydning for det vi oppfatter som relevante kriterier for paradigmatisk brudd. Poppers kritiske engasjement mot Kuhn var til dels motivert ut fra en annen måte å oppnå forståelse på, noe vi skal komme tilbake til.

8.7 Popper, historisme og *historisisme*

Samfunnsmessig skapte institusjoner for ivaretagelse av ulike juridiske, kulturelle, sosiale og andre funksjoner i samfunnslivet, har alle en historisk forankring. For å kunne forstå opprinnelsen til slike og disse institusjonenes funksjon i samfunnslivet, er det utviklet teorier som har sitt utspring i samfunnet som kollektiv. Dette til tross hevdet Popper at den historiske utviklingen ikke kan forutsies. En grunn til dette er at vitenskapelige nyvinninger, oppfinnelser og innovasjoner ikke kan forutsees. Dette har vært en hovedinnvending mot *historisismen*.

Ideen om at det er samfunnsvitenskapenes oppgave å fremsette historiske forutsigelser, for eksempel prognoser om sosiale revolusjoner, kaller Popper for Den historistiske doktrinen om *samfunnsvitenskapene*. Ideen om at politikken har som oppgave å minske fødselsveene ved foregående politiske utviklings-trekk, kaller han Den historistiske doktrinen om *politikk*. Disse to fremtidsvisjonene, som utgjør deler av et større filosofisk system, kan betegnes som *historisisme*. Dette utgjør den oppfatningen at menneskehetens historie har en innebygget *lovmessighet* (Popper 2007:182). I *The Poverty of Historicism* skriver han følgende:

This approach which I propose first to explain, and only later to criticize, I call “historicism”. It is often encountered in discussions on the method of the social sciences; and it is often used without critical reflection, or even taken for granted. What I mean by “historicism” will be explained at length in this study. It will be enough if I say here that I mean “by historicism” an approach to the social sciences which that *historical prediction* is their principal aim, and which assumes that this aim is attainable by discovering the “rhythms” of the “patterns”, the “laws” or the “trends” that underlie the evolution of history (Popper 1972:3).

Utgangspunktet for en slik forståelse, i Poppers versjon, var nettopp en sterkt kritisk innstilling til historisk utvikling som lovmessig. Lovmessigheten var å forstå som enten naturvitenskapelig lovmessig, eller samfunnsvitenskapelig. I et forsvar for den siste varianten, tok en gjerne utgangspunkt i Hegel eller Marx. Poppers angrep rettet seg i særlig grad mot marxismen fordi den hadde så stor plass i den offentlige debatten og, mest av alt, fordi den hevdet at den historiske utviklingen skjer i henhold til vitenskapelige lover. Kjennskap til disse lovene setter oss i stand til å forutsi hva som skal skje i fremtiden (Magee 1973:90).

I særlig grad er det den prognostiske forståelsen av samfunnsutvikling som Popper går til angrep på. Ifølge Bryan Magee mente Popper at det er logisk umulig å forutsi fremtidig erkjennelse. Hvis vi kunne forutsi fremtidig erkjennelse, ville den ikke lenger være fremtidig. Hvis vi kunne forutsi fremtidige oppdagelser, ville de være nåtidige – ikke fremtidige. Forøvrig – i likhet med ideen om at fremtiden kan prognostiseres vitenskapelig, må vi se bort fra ideen om det planlagte samfunnet.

Samtidig var Popper oppmerksom på ulike grader av uforutsigbarhet – avhengig av hva slags område en talte om. For eksempel er demografisk utvikling, dvs. fødsel, død, innflytting og utflytting, mer forutsigbar enn teknologisk utvikling. Imidlertid, en fastholdelse av det uforutsigbare i samfunnsutviklingen, betød for Popper å ta avstand fra det politisk totalitære.

Han stilte opp historismen som et vitenskapelig og etisk mer forsvarlig alternativ til å forstå historisk utvikling enn historisisme. Ifølge denne retningen kan hendelser generert av og med betydning for mennesker, kun forstås ut fra den sammenhengen slike inngår i. Selv om de tidligere omtalte Leopold von Ranke og Wilhelm Dilthey var viktige eksponenter for historismen, ble også disse kritisert av Popper fordi de hadde som utgangspunkt en tro på at historisk kontekst legger grunnlaget for en bestemt fremtidssituasjon. Med andre ord tydeliggjorde Popper den fundamentale forskjellen mellom *historisme* og *historisisme*.

Nettopp prognoser og partielle forutsigelser er et interessant aspekt ved hans historisisme. Derimot – historiske forutsigelser som kan rubriseres under historismen, er basert på en antakelse om at nødvendige trekk ved utviklingen *må* realiseres. Dette bygger på en forståelse av historisk utvikling som determinert. Ifølge Popper er en slik forståelse *ikke* vitenskapelig fundert. Mangelen på vitenskapelig forankring har å gjøre med to logiske grunner. For det første overser de at vår viten om noe bestemt kan få oss til å ta forholdsregler. Dessuten kan en ikke forutsi viten. En kan heller ikke forutsi hva slags handlinger en fremtidig viten vil medføre. Å forutsi viten er meningsløst, for hvis vi i dag sier at i morgen vil vi vite noe bestemt, ja så vet vi jo allerede dette i dag (Kjørup 1985:119).

Poppers kritikk var altså i særlig grad konsentrert om fascisme og marxistisk historieforståelse – og da om lover for sosial utvikling. En slik historieforståelse er et angrepspunkt som går frem av hans *The Poverty of Historicism*, fra 1957. Denne baserer seg på en forståelse av at historisk utvikling ikke kan forutsees, noe som har betydning for menneskets handlingsfrihet. Han er sterkt kritisk til en tro på lover i historiefaget, i særlig grad lover for sosial utvikling. Dermed er det ikke mulig å forutsi historiens gang – selv ikke befolkningsutviklingen. I henhold til forståelsen av at historien ikke har noen mening, er historismen totalitær, noe som også betyr at enhver borger har ansvaret for sin egen fremtid. Historismen innebærer en forståelse som leder frem mot et

totalitært samfunn. I henhold til en slik forståelse, har totalitære regimer brukt slike forutsigelser som middel for å rettferdiggjøre sin egen politikk, ifølge Popper. Hans konklusjon er at allmenngyldige historiske lover ikke finnes, at historien mangler mening og dermed må gis en mening.

8.8 Inspirasjonen fra Popper

Til tross for at Popper var fagfilosof, og at han i det vesentlige hentet sitt idégrunnlag fra realfagene, inspirerte han fremtredende representanter for humaniora. Ikke minst var Ottar Dahl en viktig representant for norske historikere med interesse for grunnlagsprobleme i faget, og som også lot seg inspirere av denne filosofen. Innledningsvis vil jeg dvele ved filosofigrunnlaget – nettopp der det har hatt størst innflytelse på utviklingen av historiefaget, slik det kom til å formes i norsk etterkrigstid.

Dahl var en særdeles viktig representant for etterkrigsempirismen, dvs. en kritisk, analytisk empirisme. Dahl var sterkt inspirert av Poppers falsifikasjonsprinsipp, slik dette prinsippet er beskrevet i denne boken (avsnittet Kritikk av Kuhn). Dette var antatt de empiriske mulighetene historieforskeren hadde til å nærme seg «sannhet». Gjennom dette prinsippet, som Dahl anerkjente, er det også grunn til å tro at Dahl anser historiske forklaringer som tentative (foreløpige), inntil disse er avkreftet. I *Grunntrekk i historieforskningens metodelære* hevder Dahl følgende:

Forskeren må ikke bare lete etter data som kan støtte hans hypotese, men også etter data som kan motbevise den. Hvis ikke, må *andre* gjøre det. Først når en hypotese har motstått mange forsøk på motbevis, vil den kunne aksepteres som vel begrunnet. Maksimal bekreftelse av en hypotese vil man bare få hvis man kan vise at denne hypotesen ikke bare er *tilstrekkelig*, men også *nødvendig* som forklaring til foreliggende data, dvs. at alle alternative hypoteser utelukkes (Dahl 1991:106).

Jeg vil innvende følgende: Samtidig som at en kan stille et slikt krav som et ideelt utgangspunkt for å finne historievitenskapelig sannhet, er det grunn til å betvile at forskeren, i enhver forskningssituasjon, vil underlegge seg et slikt krav. Uansett vil de sannheter en kommer fram til være foreløpige – inntil mer grundige studier gjennomføres, eller at en får tilgang til et mer komplett og mer utdypende kildemateriale. Historisk «sannhet» er altså en tentativ sannhet, et *ideelt* prinsipp som Popper selv ville slutte seg til.

Dahl slår til lyd for en idiografisk tilnærming til historieforskningen, en tilnærming som samtidig kan tilskrives Popper. Denne forskningens idiografiske karakter er ifølge Dahl en konsekvens av fagets forhold til *tid* – nærmere bestemt fortid. Fortidens hendelser er *unike*. Derfor må historiefaget ta sikte på en idiografisk beskrivelse, noe som skiller faget fra naturvitenskapelige fag –

fag som formulerer teorier av mer tidløs karakter. Dermed er det også slik at historiefagets grunnlag begrenses av materialet som tilfeldigvis er etterlatt, eller systematisk samlet inn (Hægeland 2015:84).

Det må føyes til at Dahl relaterer forskningsprosessens idiografiske tydelighet til dybde og grundighet i det enkelte prosjektet. Her bruker han publikasjonen *Oppløsningen av den norsk-svenske union av 1905* som eksempel på det som det her er snakk om. En kan ikke vente å finne et tilstrekkelig analogt tilfelle til å tale om en «gjentakelse», eller en parallell på det samme nivå i beskrivelsen. Dette betyr at jo mer inngående den historiefaglige beskrivelsen er, jo mer vil den ha en individualiserende tendens – en tendens som gjør sammenligninger vanskelige eller umulige (se Dahl 1991:20–21).

Den idiografiske grunnholdningen kom også til å prege Poppers syn på praktisk politikk og samfunnsplanlegging. Denne holdningen til offentlig initierte tiltak på det sosiale, kulturelle og infrastrukturelle området, representerte et brudd med den synoptiske plantradisjonen – en tradisjon der beslutningstakeren lister opp samtlige handlingsmuligheter, for så å analysere seg frem til samtlige konsekvenser ved hvert handlingsvalg. Endelig velger vedkommende den handlingen som fører til det foretrukne settet av konsekvenser (Banfield 1973). Til et slik ideal knytter det seg en type planlegger som er «nøytral» og «saklig» – en ekspert som tilsynelatende har full oversikt over handlingsmuligheter og over konsekvenser av relevante handlingsvalg.

8.9 Skrittvis planlegging

Poppers alternativ til en historisistisk, totalitær samfunnsutvikling er en *skrittvis* tilpassende sosial ingeniørkunst. Dette alternativet ville si at samfunnet skulle være åpent for problemløsning og forbedring – i takt med de konkrete, definerte problemene som etter hvert ville oppstå. Det var altså samfunnsvitenskap som ville legge grunnlaget for en kontakt mellom politikk og erkjennelsesteori. Med andre ord er det vårt kunnskapsgrunnlag som motiverer for politisk handling. Dermed vendte en seg bort fra de utopiske løsningene og erstattet disse med en rasjonell, vitenskapelig metode – overført til politikk. Dermed kunne en, ifølge Popper, justere iverksettingen av tiltak innenfor offentlig planlegging og politikk i henhold til de erfaringene en ville gjøre seg underveis (Popper 1985:292–293). Her finner vi innebygd i Poppers metodikk et dynamisk element ved hypotesetesting, med påfølgende systematisk evaluering, som hovedelementer. En skrittvis, sosial ingeniørkunst, som det her er referert til, harmonerer med en *inkrementell* planlegging, noe som skal gjøres rede for i det følgende.

Popper mente at en synoptisk tilnærming til planlegging og samfunnspolitikk var både politisk forkastelig og samtidig, på et faglig grunnlag, utopisk og urealistisk. Han hevdet at alternativet til en praksis som synoptisk planlegging ledet an til, var inkrementalisme. Grunnfilosofien i inkrementell planlegg-

ing er at små endringer, gjennom tilpasning til endringer i omgivelsene, gjør det mulig tidsnok å korrigere tiltak som går i feil retning. Inkrementalismen forutsetter at beslutningstakeren erkjenner å ikke ha kunnskaper om eller tid til å vurdere samtlige handlingsalternativer i en kompleks samfunnsstruktur (Lindblom 1973).

Poppers kritikk av synoptisk samfunnplanlegging kom til å ramme de høye ambisjonene og i særlig grad den totalitære tendensen i denne typen planlegging. Inkrementell, skrittvis planlegging så han som et mer realistisk alternativ til den synoptiske. Hans forsvar for en slik grunnholdning i offentlig planlegging og politikk («piecemeal social engineering»), tok utgangspunkt i en metode for en gradvis stykke-for-stykke-tilnærming og behandling av reformer og sosiale fenomener (Stubhaug 2019:74). Men dermed kunne kritikere av den inkrementelle grunnholdningen hevde at det ikke har noen hensikt å planlegge hvis en slik aktivitet kun skal handle om gradvis tilpasning til endringer i omgivelsene.

Den skrittvis, inkrementelle planleggingen harmonerer med Poppers vitenskapsteoretiske grunnposisjon. Han bekjente seg til idiografi og gjorde seg dermed bekjent som kritiker av en nomotetisk grunnposisjon i historiske analyser. Men kritikken av nomotetisk, historisk analyse er både en kritikk av den sviktende teoretiske og metodiske forankringen av forskningen og, ikke minst, av en sviktende etisk refleksjon.

Det viktigste elementet i Poppers kritikk av den marxistiske, materialistiske historieforståelsen var hans intuitive, men også analytiske forståelse av historisk utvikling. I henhold til marxismen ville en forstå klassesamfunnet som en refleksjon av produksjonsforholdene. Når produksjonsmåtene ble endret, ville også maktforholdene endres. Klassekamp og revolusjoner ville endre hele samfunnssystemet – fra «slavesamfunnet», via føydalsamfunnet og det kapitalistiske samfunnet, til det endelige målet; det sosialistiske/kommunistiske samfunnet. Dette teorigrunnlaget bygde på påstander om kausale sammenhenger som grunnleggende idé for også å forstå historisk utvikling. Imidlertid var det viktigste angrepspunktet mot marxismen den historisk-analytiske forutsetningen for profetier. Som han selv sier:

Det er min hensikt å kritisere doktrinen at det er samfunnsvitenskapenes oppgave å fremsette historiske profetier, og at historiske profetier er nødvendige hvis vi ønsker å føre politikk på en rasjonell måte. Jeg vil kalle denne doktrinen for «historisisme». Jeg anser historisisme for å være en overlevning av gammel overtro selv om de mennesker som tror på den, vanligvis er overbevist om at det er en helt ny, progressiv, revolusjonær og vitenskapelig teori (Popper 2007:180).

Poppers angrep på marxistisk historieforståelse bygger på hans avvisning av at

det skulle kunne være mulig å basere et historievitenskapelig grunnlag på forutsigelser, at samfunnsvitenskapelige ideer skulle være fundamentalt sett de samme som innenfor naturvitenskapene og at når forutsigelsene først er gjort, skulle vi kunne fastsette politikkenes oppgave (Popper 2007:182). Disse postulatene avviser Popper på en nærmest kompromissløs måte.

8.10 Kritikk av Popper

I tillegg til at Popper var fremtredende filosofisk-intellektuell i sin tid, var han også engasjert i praktisk-politiske spørsmål. Han tok klare standpunkt i samfunnsdebatten, blant annet om den moderne samfunnsplanleggingens innretning – slik som allerede beskrevet. Hans insistering på å gjennomføre en praktisk, inkrementalistisk planlegging, kan i en viss forstand betraktes som en logisk konsekvens av en mer uforutsigbar og lite planlagt samfunnsutvikling. Hans inkrementalistiske grunnholdning kan også sees som en logisk konsekvens av hans kritiske syn på marxistisk inspirert overordnet samfunnsplanlegging.

Samtidig kan en, med utgangspunkt i et syn på planlegging som er gjort rede for, tenke seg en alternativ planleggingsstrategi der en ikke tar nok hensyn til langsiktige infrastrukturelle og sosiale krav. Hvis en inkrementell planlegging kun skal handle om tilpasning til endringer i omgivelsene, vil en kunne stille spørsmål ved hensikten med å planlegge. Planlegging er nettopp politikkenes abdikasjon til fordel for langsiktig rasjonalitet og konsistente beslutninger. Ved planlegging søker en både å motstå fristelsen til å ta kortsiktige politiske hensyn og samtidig utsette ubehaglige, men nødvendige tiltak.

Et dilemma mellom rasjonalitet på kort sikt (nødvendige tilpasninger til endringer i omgivelsene) og rasjonalitet på lengre sikt (hensynet til fast kurs og konsistens) er forsøkt løst gjennom *mikset* planlegging. Dette idealet fremstår som alternativ til både den synoptiske og den inkrementelle planleggingen (Etzioni 1973). En slik mikset prosess består av noen lange steg, etterfulgt av mange korte steg. Dermed står en overfor en todelt planleggingsmodell som omfatter en grunnleggende politisk prosess, som angir de mer prinsipielle retningslinjene for utvikling, og en tilpasningsprosess, som kompletterer og supplerer den mer overordnede prosessen. Poenget er å ta hensyn til behovet for fasthet i planleggingen, balansert mot behovet for tilpasning til endringer i omgivelsene.

8.11 Sammendrag

En viktig forskjell mellom skjønnlitteratur og faghistorisk litteratur er at en i faglitteratur må kunne dokumentere påstandene. Det vises gjerne til et arkivtilknyttet tekstmateriale, eller til fysiske funn. Det er denne typen henvisninger som kan bevitne sannhetsverdien i en historiefaglig påstand, noe som gjør det mulig å innfri intersubjektivitetskravet. Samtidig må en ikke glemme at fysiske funn eller arkivmateriale kun er fortolkningsobjekter. Slike *representerer* noe

som har skjedd en gang i fjern eller nær fortid. En rekke problemer av rent faglig karakter, samt praktiske problemer, må løses på en måte som kan godtas av et fagfellesskap. Problemløsningen som kan aksepteres, har gjerne henvisninger til løsningen av lignende problemer, en type forbilledlig løsning til etterfølgelse av aktive forskere. Det er nettopp denne foretrukne, forbilledlige problemløsningen som er et *paradigme*. Ifølge begrepets opphavsperson, Thomas Kuhn, er et paradigme i alminnelig bruk en anerkjent modell eller et mønster for vitenskapelig problemløsning.

I *The Structure of Scientific Revolutions* trekker Kuhn frem en rekke eksempler på paradigmatisk overgang, men hentet fra den naturvitenskapelige historien. Historikeren Rolf Torstendahl hevder at det finnes grunner til å betvile at paradigmebegrepet fungerer vel i historievitenskapelig, pluralistisk sammenheng. Til tross for dette er paradigmebegrepet veletablert i fagdebatten om samfunnsvitenskapenes og humanioras kontroverser. Begrepet var altså et nøkkelbegrep for å beskrive vitenskapenes utvikling, skjønt dette har vært brukt tidligere av andre i ulike sammenhenger. Paradigmer oppnår status i den forstand og i den grad de kan løse noen av de problemene som forskerne betrakter som påtrengende. Likevel er det ikke snakk om fullstendig hell med å løse et enkelt problem, eller et bemerkelsesverdig hell med et stort antall. Med andre ord – paradigmenes suksess er først og fremst knyttet til evnen til å løse spredte og ufullstendige eksempler på problemer.

Paradigmene til Kuhn er *inkommensurable*. Dette betyr at de er så forskjellige i kvalitativt innhold, at de ikke kan sammenstilles, sammenlignes eller måles opp mot hverandre. Det er også denne posisjonen som er den mest radikale i *The Structure*. Han uttalte at overgangen fra et paradigme som er i krise og frem til aksept av et nytt, langt fra var en kumulativ prosess med utarbeidelse eller utvidelse av det gamle paradigmet. I stedet ville en anerkjenne rekonstruksjon av faget ut fra et nytt grunnlag, en rekonstruksjon som ville endre flere av fagets mest elementære teoretiske grunnsatser, metoder og anvendelser. Dermed bryter Kuhn med den tidligere så utbredte forestillingen om at den vitenskapelige utviklingen er formålsrettet og kumulativ. I en slik forstand foregriper han på mange måter den postmoderne vendingen et par ti-år etter *The Structure*.

Popper gikk til angrep på Thomas Kuhns normal-science-begrep. Ifølge Popper er vitenskap i stedet essensielt kritisk, og forskere med forankring i ulike paradigmer forsøker å rive grunnen bort fra hverandres teorier. Av dette følger Poppers *falsifikasjonsprinsipp*, der en i henhold til dette forsøker, på en systematisk måte, å avkrefte hypoteser og teorier. Forsøkene på å teste en teori ved å falsifisere den, ville si å utsette den for tester der teorien kunne bli gjen-drevet. Dermed var det ikke mulig å bevise en teori induktivt, ved å vise til nye funn. I stedet var ett enkelt moteksempel nok til å avkrefte en teori fullstendig. Teorien som hadde «overlevd» kritisk, falsifiserende testing, kunne dermed bli

styrket, men ikke endelig bli bekreftet. Falsifikasjon handler altså om systematisk testing i et samlet forsøk på å tilbakevise, gjendrive eller avkrefte de påstandene eller den påstanden som kommer til uttrykk i et vitenskapelig resultat. Konklusjonen var at en ved hjelp av en forsvarlig, kritisk vitenskapelig testing av teorier, ville sitte tilbake med et sett av holdbare teorier, men da med et teorigrunnlag som kun hadde *foreløpig gyldighet* (inntil videre).

Kapittel 9: Foucault og White

Innledning

Michel Foucault og Hayden White er to kontroversielle skikkelser som hver på sin måte har hatt stor betydning for etableringen av nye strømninger i moderne historieforskning. Mens førstnevnte har problematisert en konvensjonell fremstilling av historisk utvikling, har White stilt spørsmål ved historieskrivingen – slik den er presentert for både et allment og et fagkompetent publikum. Vi skal se nærmere på innholdet i deres tenking, og om hvilken betydning disse har hatt for utviklingen av meningsbrytninger og diskusjonen innenfor historiefaget.

9.1 Michel Foucaults historieforståelse

Michel Foucault kan på mange måter oppfattes som en paradigmatisk opposisjonell i historiefaget. Samtidig er han en av de store klassikerne i etterkrigstidens sosialfilosofi. Foucault er også en av de mest siterte, men også kontroversielle skikkelsene i moderne akademisk tenkning.

Han har hatt mange kallenavn, bl.a. postmodernist, dekonstruktivist, strukturalist, og poststrukturalist. Uansett hva man kaller Foucault, har han vært en av de viktigste premissleverandørene til den postmoderne kritikken av vitenskap og vitenskapelig utvikling i det moderne samfunnet. Denne kritikken har vært et uttrykk for skepsis til og kritikk av den teleologiske, progressive forståelsen av den historiske utviklingen. Han plasserer seg i opposisjon til en forståelse av samfunnsutviklingen i den vestlige verden som bestående av frihet, individualisme og fremskritt (Burke 2007:63). Samtidig la han vekt på diskontinuiteten i de kulturelle sammenhengene. Foucaults nitidige og empirisk omfangsrike undersøkelser av kulturelle betingelser for viten og vitenskap, har vært viktig for forståelsen av måtene kunnskap har vært vevd inn i samfunnet på til ulike tider. Dette skal vi se nærmere på.

Hans gjennombruddsverk er *Ordene og tingene. En arkeologi over vitenskapene om mennesket*. Dette verket kom ut i Frankrike i 1966 og ble overraskende en stor salgssuksess. I *Ordene og tingene* tar han i særlig grad for seg ulike vitenskaper; politisk økonomi, biologi og filologi. Poenget hans er at en introduksjon av disse vitenskapene og intellektuelle disiplinene også er en introduksjon av nye måter å tenke på. Som det meste av det som Foucault skrev, ble denne boken lest og omtalt på svært forskjellige måter. For det første tok denne utgangspunkt i at de ulike historiske epokene som ble presentert, var svært forskjellige fra hverandre. Dessuten grep diskusjonen om historiens unike

karakter direkte inn i diskusjonen om verkets faglige seriøsitet. Han mente at de ulike historiske virkeligheter ikke kunne oversettes eller sammenlignes med hverandre. Hver enkelt epoke var distinkt eller unik, dvs. ulik alle andre historiske epoker.

Det er tre epoker som Foucault fastholder som et interessant historisk tidsspenn – et tidsspenn som danner utgangspunktet for hans egne analyser; renessansen, klassisismen og moderniteten. Ved å ta utgangspunkt i disse ulike fasene, problematiserer Foucault måten vi klassifiserer og ordner fenomenene i verden på, f.eks. dyrene. Poenget er at disse sorteringsprinsippene ikke bygger på noe gitt eller naturbestemt. I stedet bygger sorteringen på noe kulturelt og funksjonsbestemt – alt ut fra hva som er hensiktsmessig for mennesker til ulike tider og i ulike kontekster. Foucault sier det slik i *Tingenes orden* (1996:12–13):

Når vi innfører en gjennomtenkt klassifisering, når vi sier at en katt og en hund ligner mindre på hverandre enn to mynder, selv om de to første skulle være tamme eller balsamerte, selv om begge to skulle løpe som gale, ja selv om de nettopp hadde knust vannkrukken, på hva slags grunnlag kan vi etablere dette som en visshet? På hvilket «bord», innenfor hva slags «tablå», i samsvar med hva slags rom av identiteter, likheter, analogier, har vi gjort det til en vane å distribuere alle disse forskjellige og likedanne tingene? Hva er denne sammenhengen? Man innser umiddelbart at den verken er bestemt av et prinsipp som er nødvendig og a priori, eller følger av et umiddelbart innhold.

Foucault stiller spørsmål ved disse måtene å klassifisere fenomenene på – klassifikasjonsprinsipper som ikke er tilfeldige, men som vi likevel nærmest tar for gitt. Overført på et høyere og abstrahert nivå, sier Foucault videre:

En kulturs grunnleggende koder – som styrer dens språk, dens perseptuelle skjema, dens utvekslinger, dens teknikker, dens verdier, dens hierarkiske ordning av sedvaner og skikker – fastlegger fra begynnelsen av de empiriske ordener hvert enkelt individ vil måtte forholde seg til, og som det vil gjenfinne seg selv i» (Foucault 1996:13).

I studien «Tingenes orden» er det denne typen som underlegges analyser. Visse likheter er imidlertid ikke tegn på egentlige sammenhenger. For eksempel er det påfallende ytre likhet mellom en valnøtt og en menneskehjerne.

Dermed er vi inne på Foucaults tegnlære (*semiologi*). I hans semiologi hevder han at visse ytre, formale likheter ikke nødvendigvis er tegn på egentlige sammenhenger. Tegnlæren må derfor kobles sammen med en *fortolkningslære* – hvor man forsøker å avdekke tegnenes dypere betydning. Slik form for avdekking kan aldri bli fullstendige eller fullkommen. Det er dette som ligger bak det som Foucault sier – at «kommentaren» er tidens fremherskende vitensform.

I *klassisismen*, fra slutten av 1500-tallet og i første halvdel av 1600-tallet, tar en bestemt type problematikk i renessansen over, nemlig det problematiske i at en i så stor grad baserer sin viten på *likheter* (Krause-Jensen 1985:17, Foucault 1996:42). Dette var av grunnleggende betydning for den vestlige kulturens viten. Foucault nevner flere av de viktigste likhetene. Den første av likhetene er *Konveniente*. Begrepet betegner stedenes naboskap eller likeartethet. I verdens syntaks tilpasser de forskjellige vesener seg hverandre: plantene med dyrene og mennesket med alt det som omgir det. Naboskap er gjerne organisert med utgangspunkt i likhet, som i neste omgang legger grunnlaget for nye likheter.

Det er nemlig slik at det ikke er sjelden at det en med et overfladisk blikk oppfattes som likheter, er det som i stedet består av store forskjeller når en studerer fenomenene nærmere. Med andre ord får jakten på likhet ofte følge av sammenblandinger, feiltakelser og forvekslinger. Både rasjonalismen og empirismen kritiseres på dette punktet – at en for raskt og ukritisk trekker slutninger om likhet mellom fenomener (Lübcke 1987:229). Viten blir for klassisistene ikke til gjennom fortolkning, men etableres gjennom klassifisering som deler verden og dens umiddelbare likheter opp.

Det som Foucault forsøker, er å fremheve de kulturelt betingende erkjennelsesformene og de samfunnspraksiser som har sitt utspring i erkjennelsesformene, til hovedanliggender for sin forskning (Heede 1992:8). Et viktig anliggende har vært å de-nøytralisere våre kulturelle forestillingsmønstre, der disse fremstår som naturgitte, eller der de synes å inneholde noe udiskutabelt.

Vi finner ulike, kulturbestemte måter å klassifisere ting og fenomener på. Det er nærmest umulig å tenke seg til at man kan forholde seg til omgivelsene, til naturen og samfunnet, uten å foreta noen form for *klassifisering* av sanseinntrykkene. Trangen til å klassifisere er å skape orden foretas med utgangspunkt i kulturbestemte oppfatninger av likheter og forskjeller mellom fenomener. Ulike former for og utgangspunkt for klassifisering varierer fra kulturkrets til kulturkrets. Det kan føyes til at dette endres over tid. Fra første halvdel av 1600-tallet gjør det seg allment gjeldende en tendens til å kritisere og vende seg bort fra likhet som grunnleggende sorteringsprinsipp. Foucault henviser til Descartes når han hevder følgende:

Når man oppdager en eller annen slags likhet mellom to ting, er det en utbredt vane å tilskrive begge samme egenskap, selv om man kun har erfart dens riktighet i den enes tilfelle; det gjøres til og med på de områder hvor de to i virkeligheten er forskjellige (Foucault 1996:83).

Mennesket har en naturlig tilbøyelighet til å forutsette mer orden i tingene enn det finnes i dem. Naturen er full av forskjeller og unntak. Likevel søker og ser mennesket harmoni, samsvar og likhet overalt (Foucault 1996:84).

Fra å fokusere på likhet, ble oppmerksomheten fra midten av 1600-tallet rettet mot å finne *forskjeller* og etablere orden på grunnlag av forskjeller. Dermed var en opptatt av mulighetene til å etablere en ordnet rekkefølge tingene imellom, selv for de ikke-målbare ting. I en slik sammenheng kom analysen til å anta status av universell metode (Foucault 1996:92). Dette la grunnlaget for utviklingen av et tegnsystem, et system der tegnene inngår som analysens redskaper.

9.2 Foucault og moderniteten

Ved starten av 1800-tallet bryter moderniteten frem. Parallelt vokser «de moderne» vitenskapene frem. Med det moderne, som vokser frem, blir de botaniske metaforene erstattet av de *biologiske* (Schanning 1993:198). Overfladisk betraktet, der man studerte det som var umiddelbart synlig for øyet, ble man mer interessert i evolusjon og utvikling. Biologiske tankefigurer tok mer og mer over. Planter og dyr ble nå klassifisert etter ulike organers funksjon. I stedet for å benytte synlige kvaliteter for å klassifisere, ble man nå opptatt av indre funksjonelle ulikheter. Det kunne handle om ulikheter i respirasjonssystem, fordøyelse, reproduksjon, blod og veskesystem. I biologien undersøkes mennesket som et særlig levende vesen med sterk utfoldelsestrang. Med andre ord ble biologi på 1800-tallet til en vitenskap eller lære om det indre livet i kroppen.

I økonomifaget klarlegges hvordan menneskelige samfunn forholder seg til produksjonen av varer og tjenester. Filologien er studiet av mennesket – underlagt språkets kollektive vilje, mens «liv» ble tematisert innenfor biologiske studier. Inndelingene i «fag» i høyere og lavere utdanning er uttrykk for moderniteten – slik vi kjenner den også i dag.

Imidlertid må en ta et visst forbehold idet en «rest» av klassisismens representativitet forblir i moderniteten, men som en begrenset og avhengig størrelse. I modernitetens tidsalder får mennesket en særlig sentral plassering. Samtidig får Foucault frem det flertydige eller ambivalente ved mennesket; det at mennesket opptrer som en empirisk størrelse blant andre størrelser (dyr og planter) og samtidig som selve fundamentet for all viten. Det har vært et overordnet prosjekt i Foucaults akademiske virke å klarlegge hvorfor og under hvilke spesifikke historiske betingelser det moderne, vesterlandske mennesket har kunnet gjøre seg selv til gjenstand for vitenskapelige undersøkelser. Ikke minst gjelder dette humanvitenskapene. Disse vitenskapene er uttrykk for disiplinering og avgrensning i en grad og et omfang som har virket til å regulere menneskets handlingsrom. For å belyse dette må man ta utgangspunkt i grenseerfaringer – hvor den menneskelige eksistens er blitt et praktisk og forståelsesmessig problem; sykdom, død, galskap, overvåkning og straff.

Det er nettopp dette han gjør når hans skriver seksualitetens og galskapens historie. I disse bøkene, som omhandler disse temaene, betoner han bruddene,

diskontinuiteten og det unike ved hver enkelt av de historiske situasjonene, noe som minner om Thomas Kuhns paradigmateteorier (Collin og Kjøppe 1995:220).

Et viktig arbeid i så måte er hans store verk om galskapens historie. Foucaults vitenskapskritiske prosjekt har forankring i nettopp slike kontekster som i sinnssykehuset eller i fengselet. Nettopp studiet av slike institusjoner, sett fra innsiden, avklarer humanvitenskapenes gjenstander, metoder og gyldighet. Bak fernissen av faglig nøytralitet, skjuler det seg en historie om moralske, politiske og kulturelle erfaringsformer (Collin og Kjøppe 1995:221).

Sagt på en annen og mer kortfattet måte, skjuler det seg bak slike inndelinger intime relasjoner mellom viten og ikke minst *makt*. Det er dette som faller inn under betegnelsen «humanvitenskapenes arkeologi». Foucault avdekker lag på lag med forestillinger, slik en arkeolog graver seg gjennom lag på lag av jord – nettopp for å komme frem til saken; det arkeologiske funnet. Men hva finner han? Jo, humanvitenskapenes oppkomst, deres idémessige og praktiske tilblivelse.

9.3 Å stille spørsmål ved «det som tas for gitt»

Foucaults store prosjekt, med utgangspunkt i det foran beskrevne, er å stille spørsmål ved det «selvsagte» i historieskrivingen. Skrivningen tar for gitt begrepene historiske betydning. Noen eksempler er betydningen av begrepene «samfunn», «stat», «økonomi» og «byråkrati». Kanskje, og sannsynligvis, tar vi for gitt at vi mennesker oppfatter innholdet i begrepene på samme måte – uavhengig av tid, sted og person. Det er muligens slik at vi behandler ord og uttrykk i kontekster som om deres innhold skulle være uforanderlig. Men språket er foranderlig og forandres i takt med de historiske endringene. De tidligere tidenes forutsetninger og problemer, som igjen kom til uttrykk i datidens språk, er *ikke* de samme problemene nåtidsmennesket omtaler eller forsøker å løse.

Nettopp Foucault problematiserer det at mennesker tar for gitt et statisk språk. Han forfekter et historieteoretisk standpunkt, som gjennom analyser av sosiale praksiser vil «de-realisere» historiske, sosiologiske og politisk-filosofiske undersøkelser. Med andre ord er det snakk om en kritikk av den tradisjonelle historieskrivingens objekter. Foucaults bøker om sykdom, galskap, kriminalitet og seksualitet er historier om den praktiske og maktbestemte begrepsbestemmelse. I dette perspektivet kan det hevdes at enhver historiografi også er en form for «historieoppfinnelse». En kan fastslå at det i Foucaults verden er snakk om tradisjonell historieskriving som en form for *maktutøvelse*. Å være med å bestemme innholdet i begrepene, er nettopp å utøve makt.

Noen er nettopp i posisjon til å utøve denne fundamentale formen for makt; historikere, ja, men også dommere, prester og leger. Men det er ikke kun historien om historien som Foucault vil skrive om. Som Lübcke hevder, forsøker Foucault å foreta en samtidsdiagnose, eller å ta temperaturen på sin samtid. I sin diagnose på samtiden, forsøker han å avgjøre «hva som er på gang» – hva som under bestemte betingelser er i ferd med å skje også i fremtiden. I en slik for-

stand driver Foucault en slags opplysningsvirksomhet. Til en slik opplysningsvirksomhet hører det med en filosofisk refleksjon over «det selvfølge». Hans arbeidsmåte innebærer alltid å speile fenomenene i bestemte kontekster – historiske kontekster og samtidskontekster.

9.4 Institusjonshistorie

Et av Foucaults viktigste intellektuelle bidrag var hans skrifter om psykiatrien som institusjon. Vi skal si litt om dette fordi det han her skriver, gir en mer inngående forståelse av hans teoretiske univers. «Galskapens historie» starter med å gi en utførlig beskrivelse av galskap i renessansen for så, i siste del av dette verket, å gi en utførlig beskrivelse og analyse av den vitenskapeliggjorte galskap på slutten av 1700-tallet.

Denne historien kom ut i 1961 og vakte betydelig oppmerksomhet og irritasjon. Gjennomgangsmelodien i dette arbeidet er at psykiatri, som en type vitenskap, baseres på et grunnleggende dogme; at «de gale» defineres som ufornuftige. Med andre ord var dette «de andre» – de som holdt seg utenfor og *ble* holdt utenfor fornuftsfellesskapet. Foucault og andre psykiatri-interesserte hadde et felles anliggende, å vise at sinnssykdom ikke er et isolert psykisk problem som kan lokaliseres til en pasient (Schanning 1993:195).

I stedet er sinnssykdom et samfunnsproblem. Med andre ord er sinnssykdom først og fremst en «relasjon» – et forhold mellom samfunnet og den eller de gale, et forhold mellom pasient og lege. Datidens definerte sinnssyke ble sperret inne sammen med dagdrivere, drankere, fattige, kriminelle, syke og fritenkere. Etter hvert ble de fleste former for avvik kategorisert som sinnssykdom. Tukthuset ble asyl og alle former for avvik ble befolket av alle de nevnte former for avvik. Felles for alle formene var at disse skulle underlegges en såkalt «vitenskapelig behandlingspraksis» (Schanning 1993:195). Det var medisinen som monopoliserte denne behandlingspraksisen, som igjen la grunnlaget for betegnelsen «sinnssykdom».

Det settes på denne tiden opp et absolutt skille mellom «fornuft» og «ufornuft». Men har det ikke alltid vært slik? Nei, i senmiddelalderen var den kategorisert «gale» kategorisert som «pilgrim» – dvs. en person som søkte det absolutte og hellige. Den «sinnssyke» var gjerne tvetydig og kunne oppfattes som både latterlig og en sannsiger. Galskapen lå latent i menneskenaturen (Schanning 1993:196). Nettopp fornuft og ufornuft ble tydeliggjort og gjort til et skarpere skille fra og med renessansen.

Tematikken var gjennomgående i boken *Galskapens historie*. Dette var en bok som ikke bare handlet om psykiatriens oppkomst og historie. Den stilte kritiske spørsmål ved fornuftens grenser (Schanning 1993:197). Utgangspunktet var at den definerte og formulerte fornuften sperret inne ufornuften. Det var vitenskapen som var fornuftens høyborg eller høyeste stadium. Ifølge Foucault kan fornuften samtidig betraktes som historisk grensesetting. Psykia-

trien var altså, i tillegg til fengselet, en type institusjoner med en historie som Foucault brukte mye av sin forskningstid på.

I løpet av 1970-tallet, etter at han hadde fått sin stilling ved *College de France* i 1970, fokuserte han stadig mer på disiplinering – i forholdet mellom *makt* og kunnskap. Fra å være fokusert på vitenskap, vitenskapelig praksis og institusjonaliseringen av vitenskap, blir han nå sterkt fokusert på kroppen og individers kropp. Dette er også hovedfokus i hans verk *Det moderne fengsels historie*. I denne boken skriver han om hvordan det i løpet av 1700-tallet ble etablert flere teknikker for *disiplinering* – med tanke på å regulere individers adferd. Fremveksten av fengselet som allmenn avstraffelse føles naturlig, ifølge Foucault, fordi samfunnet for øvrig hadde blitt «fengselsaktig».

I denne tiden var samfunnet utviklet i en retning der individene skulle trenes og formes på bestemte måter gjennom flere regler og forordninger om hvordan man skulle arbeide, spise, sitte og marsjere. Som primærmateriale for det som han skrev om fengselet, tok han blant annet utgangspunkt i reglementene for adferd i franske fengsler på 1800-tallet. Den mest berømte boken om fengselets historie heter på norsk *Overvåkning og straff*.

Fengselsstraffen er ikke noe som skiller seg radikalt ut fra resten av samfunnet – tvert imot. Denne straffen er et uttrykk for et disiplineringsregime som kan minne mye om andre arenaer i samfunnet på den tid, som fabrikker og militærforlegninger. Innenfor disse institusjonene overvåkes individene. Det mest kjente eksemplet han bruker her er *Panoptikon*, en type fengsler som er bygd etter en idé av Jeremy Bentham. Panoptikonutformingen kan beskrives som en rund bygning som er inndelt i kakestykker og med gitterdør. Som midtpunkt i bygningen finner vi et tårn der man kan overvåke alle fangene, men uten selv å bli registrert eller observert («usynlig allvitenskap»). Botsfengselet i Oslo er bygd med utgangspunkt i det samme prinsippet (ferdig bygd i 1851).

I grunnprinsippet finner vi den samme arkitektoniske utformingen i gamle skolebygninger, militærforlegninger og fabrikker. Det dette handler om er å se uten å bli sett. Når observatøren ikke blir sett, virker det disiplinerende – selv om den som er objekt for overvåkingen ikke kan vite om vedkommende blir observert eller ikke. Hensikten med panoptikon var både for betrakteren å skaffe seg kunnskap om den som blir overvåket, og samtidig disiplinere den eller de som ble overvåket.

Foucaults undersøkelser av fengselet og sykehuset var velegnete som objekter i maktstudier. I *Overvåking og straff* bruker han betegnelsen «maktens mikrofysikk». Det som er betegnende for Foucaults maktstudier, er at de er veldig annerledes enn tradisjonelle statsvitenskapelige studier av makt. Statsvitenskapelige undersøkelser tar gjerne utgangspunkt i ofte sterkt abstraherte studier, mens Foucault tar utgangspunkt i empirisk konkrete studier.

For Foucault er makt knyttet til legemer, dvs. kropp – «ikke viljer». I tradisjonelle statsvitenskapelige studier er makt forstått som den suverene myn-

digheten, en maktutøvelse i regi av lover og institusjoner. Foucaults makt er direkte, konkret og fysisk – ofte ikke i betydning utøvelse, men som en trussel eller et tenkt utfall av grenseoverskridelser (Eliassen 2016:118–119). Med andre ord er Foucault opptatt av maktutøvelsens fysiske sider – dvs. hvordan makten kommer til uttrykk gjennom en påvirkning eller trussel om påvirkning av kroppen. Utøvelsen kan være subtil, i den forstand at det nødvendigvis ikke er snakk om vold, tukt eller straff, men gjerne om disiplin, læring og oppdragelse (Eliassen 2016:120). Formålet er å utvikle vaner, mønstre, reflekser og måter å handle på.

Arbeidsplasser og andre rom som er innrettet for bestemte funksjoner og gjøremål, har en særlig interesse. Med andre ord er det slik at verksteder, klasserom og hospitaler inngår i miljøer som preges gjennom bestemte bevegelser, blikk og handlinger – regulert av makthavere. Formålet er «kroppskontroll». En vil prege rommet – for derigjennom å tøyle kroppens krefter, dvs. «maktens fysikk».

Her er vi tilbake til det som ble hevdet innledningsvis, at Foucault er opptatt av konkretisering og å overskride det abstrakte, sentrale nivå hvor staten utøver sin makt. Feltet mellom sosiale praksiser og kroppene som er involvert i dem, er hovedinteressen her. Interessen er knyttet til hvordan makt virker konkret og i praksis. Dette er det teoretiske utgangspunktet for Foucaults interesse for makt.

9.5 Fra historisk «sannhet» til diskurs

Det konvensjonelle sannhetsbegrepet utfordres i Foucaults forståelsesverden. De store fortellingene, forstått som tekstlige «komposisjoner», har vist til «progresjon» i den menneskelige og samfunnsmessige utviklingen. Det er denne typen historiefremstilling som Foucault vil til livs. Hans alternativ til de storslåtte fortellingene er nye tolkninger, fortellinger basert på forståelser av en fortid uten sosiale og kulturelle «fremskritt».

Foucault er samtidig interessert i å finne ut av reglene for hva som ansees som sant og falskt. Det som han anser sant eller falskt, er avhengig av *maktrelasjoner* – som også er utgangspunktet for hans konvensjonelle status og rykte i det akademiske miljø. At oppfatninger om falskt og sant gjøres avhengig av slike relasjoner, oppfattes som kynisk. Samtidig ser ikke Foucault selv slike relasjoner som noe entydig negativt. Slike relasjoner kan også peke fram mot noe positivt. Det er i makten at den sosiale omverdenen produseres, og i en slik forstand kan makt være både noe produktivt og begrensende.

Det som er det virkelig kontroversielle i Foucaults teorigrunnlag og som gjør at hans intellektuelle bidrag er omdiskutert, er at han relativiserer sannhetsbegrepet. For Foucault er sannhet, subjekter og relasjoner mellom subjektene, alle skapt i diskursiv form. Med *diskurs* menes institusjonaliserte talemåter som regulerer det kulturelle og sosiale livet. Det kan være talemåter og ordbruk innenfor det private feltet, så vel som innenfor det offentlige. Fra debatter om

statsbudsjettet, for eksempel, finner vi ord og vendinger som bærer preg av et offentlig, politisk arrangement. Foucault relativistiske sannhetsbegrep får slik en nøkkelrolle i forståelsen av verden som «konstruert».

I henhold til en konvensjonell oppfatning, kan «diskurs» bety tale eller samtale. Med andre ord handler begrepet om språk, språkbruk, språkforståelse, kommunikasjon, identitet og makt. Som Knut Ove Eliassen hevder, er språk en «allmenning» forut for enhver tale (Eliassen 2016:55). Språk er altså et kollektivt anliggende – noe som betyr at selv om ordene er mine, finnes de likevel i språket. Med andre ord er språk noe tosidig, dvs. noe individuelt (mine ord) og noe kollektivt (kollektivt godtatt, gjenkjennbart og forstått språk). Diskurs har sitt utgangspunkt i en begivenhet eller det faktum at noe er sagt eller skrevet. Med andre ord angir begrepet en språklig erfaring.

Diskurs er ikke betegnende for analyser som tilhører én fagtradisjon, men flere. For eksempel finner vi en tidligere tradisjon knyttet til Jürgen Habermas – der diskurs er knyttet til kommunikative sammenhenger og situasjoner. En er da opptatt av de sannhetskrav som knytter seg til samtalerne. I de senere årene har begrepet, til en viss grad, endret innhold. Det er endret til noe som refererer seg til en helhet av utsagn om et bestemt område, for eksempel om «miljø» – knyttet til «miljøpolitikk», «miljøvernminister» og «miljøvern». De som har ansvar for å bruke og samtale om slike begreper (eller diskurser), er ofte offentlige institusjoner. Dermed er dette begrepet knyttet til *makt*.

Viktige bidragsytere til å endre vår forståelse av verden på kan være Marx, Darwin og Freud. Disse har vært etablerere av ulike diskurser som bæres frem av begreper som «profitt», «naturlige utvalg» og «fortrengning». Som vi allerede har vært inne på, er det først og fremst Michel Foucault vi forbinder med dagens mye brukte diskursbegrep – et begrep som knyttes til ulike studier av makt – ikke minst i historisk perspektiv. Hans maktbegrep har sitt utspring i historiske studier av ulike praksisfelt, som fengselet, hospitalet og den psykiatriske anstalt.

Ifølge Winther Jørgensen og Phillip er diskurs en idé om at språket er strukturert i forskjellige *mønstre*. Mønstrene refererer til ulike «domener», f.eks. et medisinsk domene og et politisk domene. Med andre ord er diskursanalyse en analyse av disse mønstrene innenfor de ulike domeneene – en bestemt måte å tale om og forstå verden på, eller et utsnitt av verden (Winther Jørgensen og Phillip 2007). Diskursanalysens fremste egenskap er nettopp å kunne avdekke maktrelasjoner i verden. Samtidig er en slik analyse knyttet til ulike analysenivåer og premisser. Vi finner et *filosofisk* premiss i den sosiale konstruksjonen av verden, et *teoretisk* nivå som er knyttet til ulike teoretiske modeller, et *metodologisk* nivå – det vil si til metodiske retningslinjer for hvordan man griper an et tema for forskningen, samt spesifikke *teknikker* for språkanalyse (Winther Jørgensen og Phillip 2007).

Samtidig hviler all diskursanalyse på noen grunnleggende premisser. For det første baserer diskursanalyse seg på en kritisk innstilling til det forsknings-

messig selvsagte, det uproblematiske, det som alle forskere tar for gitt. Virkeligheten er tilgjengelig for oss kun gjennom våre kategorier. Det er interessant hvordan Foucault problematiserte våre kategorier knyttet til likhet og forskjellighet. Et eksempel er hvordan «forskningen» i Hitler-Tyskland gikk for seg.

Likhet–forskjellighet, nærhet–avstand og kausalitet, konklusjonen er at viktige prinsipper for sortering av våre sanseinntrykk ikke er speilbilder av «virkeligheten», men prinsipper for å skape mening for oss selv. Samtidig står slike sorteringsprinsipper svært sentralt nettopp i historieforskningen. Konklusjonen er at den versjonen av «*virkelighet*» vi baserer oss på, er forankret i våre *hensiktsmessige* måter å kategorisere verden på. Kategoriene skal brukes til noe bestemt – for eksempel sortering av «klienter», «yrkesmennesker», «unge og eldre». Dette betyr at historikeren må være bevisst de sorteringsprinsippene mennesker har forholdt seg til i historisk tid når fortiden skal undersøkes og nedtegnes i bøker og artikler.

Det som gjør diskursbegrepet til et dynamisk begrep, er at begrepet er forankret i språk og språkforståelse. Språket bygger på felles «sannheter» og fungerer i kampen om hva som er sant og falskt. Samtidig er det ikke slik å forstå at kun ett paradigme, eller én måte å forstå virkeligheten på, er den altoverskyggende og gjeldende. Dette betyr at det hele tiden foregår en kamp mellom eksponenter for ulike diskurser – en kamp som handler om ulike måter å tale om og forstå den sosiale verden på (Winther Jørgensen og Phillip 2007:15). De som er involvert i en slik kamp er motivert av målet om å vinne kampen, dvs. å forsøke å oppnå «hegemoni». Men de seire som oppnås i en slik kamp, er ofte kortvarige fordi språket endres hele tiden. Dette utgjør kjernen i Foucaults diskursbegrep.

9.6 Kritikk av Foucault

Foucaults forfatterskap var i høy grad sentrert om historien, og i særlig grad maktrelasjoner knyttet til fortidige epoker og situasjoner. Forfatterskapet fanger både det stabile i en historisk utvikling, samt det foranderlige og prosessuelle. For Foucault var historien partikulær – en uendelighet av enkeltstående hendelser. De forutsetningene som lå til grunn for begivenhetene og hendelsene i historien, stod i forgrunnen for hans historiske interesse. Med andre ord bygger hans forståelse av historien på systemer og arrangementer. Vi er alle historiske personer – i den forstand at vi alltid er påvirket av og bærere av den historiske situasjonen vi er en del av.

I Foucaults perspektiv er det i særlig grad *makt*, disiplinering og kontroll som har stått sentralt i hans forfatterskap og forskning på 1970-tallet. Arbeidene har inspirert historikere, men også andre fagakademikere, til å gjennomføre forskningsprosjekter rettet mot sentrale samfunnsinstitusjoner, som skoler, fengsler, kirker, domstoler og forvaltningsinstitusjoner. Ifølge Roddy Nilsson, er det fremfor alt Foucaults tenkning om den disiplinære maktteknologien som ble inkorporert i de historiske arbeidene (Nilsson 2009).

Hans inspirasjonskilder var konkrete, empiriske beskrivelser av institusjoners virksomhet, samt i særlig grad Friedrich Nietzsche teorigrunnlag. I *Galenskapens historie – i opplysningens tidsalder*, som tar for seg galskapen som samfunnsfenomen gjennom tidene, beskrives den vesterlandske fornuftens undertrykkende funksjon (se Foucault 1973:17–21). Selv om marxistisk tenkning hadde stor innflytelse på historiefaget og humaniora ellers på 1970-tallet, finner vi at Foucaults tenking skilte seg ut fra både dette teorigrunnlaget og fra liberal tenkning ved universitetene. Samtidig vender han seg bort fra en maktforståelse som kun er opptatt av de grenser som makten setter. Dette betyr at makten, for Foucault, er positivt «produktiv». Blant annet skaper makten arbeidskraft og kunnskap. Med andre ord er «makt» i høy grad et positivt, men også et allestedsnærværende begrep. Dermed gjør Foucault seg immun mot kritikk av sin egen maktteori (se Broolin 2014).

Foucault er maktkritiker, men samtidig en kritiker som har overtatt Nietzsches altomfattende maktbegrep. Makten er overalt og gjennomsyrrer alle mellommenneskelige forhold. Som Broolin hevder, er dette det mest problematiske ved Foucaults tenkning om makt. Om mennesker ikke er i stand til å unnslipe det å forholde seg til maktforhold, er det vanskelig å tenke seg til at en skal kunne bedrive kritisk undersøkende virksomhet. Med andre ord er da mennesket dømt til å underordne seg et alltid tilstedeværende maktforhold. Hvorfor skulle en så bekjempe dette forholdet som uansett alltid vil være til stede?

9.7 Hayden White som historieforteller

Av de toneangivende, kontroversielle historieteoretikerne i de siste par tiårene, må nevnes Hayden White. Han trekkes her frem fordi han på mange måter representerer nye strømninger i den historiefaglige grunnlagsdebatten. Han var en av de fremste historieteoretikerne som beveget seg bort fra en historieforskning som hadde som siktemål å få frem «den endelige sannheten om det fortidige». Et viktig grunnlag for sin dermed kritiske holdning til konvensjonell historieforskning, baserte seg på en forståelse av at det ikke var mulig å skille *historie-forskning* fra *historie-skriving*.

Det er et krav som stilles til enhver profesjonell historiker, en evne og vilje til å underlegge seg forskningsetiske retningslinjer i behandlingen av et kildestoff. Imidlertid er dette også gjerne knyttet til forventninger om å innfri stilistiske krav til produksjon av historiefaglige tekster. En historiefaglig tekst er med andre ord gjerne bundet opp til allment aksepterte måter å komponere det tekstlige innholdet på, med en bestemt måte å presentere en innledning, en hoveddel og en konklusjon. Samtidig er det selvsagt en individuell og personlig måte det historiske stoffet blir språklig formidlet på. Det er fullt mulig, gjennom nærlesinger, å identifisere Halvdan Koht, Jens Arup Seip eller Francis Sejersted. Med andre ord bruker de ulike historikerne gjenkjennbare teknikker for å presentere *sin egen* historieversjon på.

Den historiske, tekstlige fremstillingen har som utgangspunkt ulike typer litterære konvensjoner – bundet i smak, i litterære idealer og i mer eller mindre bevisste uttrykksmåter. Dette har også betydning for leseren, dvs. tolkerne som er bundet til ulike måter å forstå en tekst på. Denne måten å motta et faglitterært budskap på, bryter med oppfatninger av og idealet om at en slik tekst skal formidle «sannhet» og intet annet.

Historikeren bruker gjennomtenkte fortellerteknikker for å gi sin egen historieverisjon «mening». Ifølge White er det minst fire typer historie som formidles av historikerne, nemlig den tragiske, den romantiske, satiriske og den komiske. I den *tragiske* versjonen blir en minnet om menneskehetens og verdens begrensninger og stengsler. Per. definisjon er tragedien et drama av alvorlig karakter med en sørgelig utgang – der forløpet gjerne leder til heltens eller heltinnens undergang (Lothe m.fl. 2015:232). Den litterære tragedien har sitt utspring i den greske kulturkretsen, der Aristoteles skiller tragedien fra komedien. Tragedien skildrer overgangen fra lykke, til ulykke og undergang.

Den *romantiske* versjonen er preget av det godes kamp og seier over det onde. Med andre ord er dette en type fortellinger eller historier som understreker det positive og konstruktive ved menneskets evne til å overvinne ulike typer hindringer og begrensninger. Diktere fra den romantiske perioden i litteraturhistorien la vekt på spontanitet, originalitet og ekspressiv frihet som kunstens målestokk (Lothe m.fl. 2015:198). Fantasi og sanselighet prioriteres på bekostning av fornuften. Romantikerens engasjement er gjerne knyttet til en lengsel etter naturen, det eksotiske og mystiske – til historien og det forgangene.

En *satirisk* versjon kjennetegnes ved menneskets manglende evne til å overvinne virkeligheten, koblet til en historieforståelse preget av meningsløshet. I form er satiren kritisk, spottende og latterliggjørende. Her brukes humor og ironi for å kritisere holdninger, meninger og dumhet hos enkeltpersoner, men også hos grupper av mennesker av ulike størrelse. Ikke minst i det politiske ordskiftet finner vi at satiriske virkemidler brukes og har vært brukt. Satiren brukes ikke for å overbevise et publikum, men for å fremkalle latteren og det tankevekkende komiske i ulike situasjoner.

Komedien som sjanger er kjennetegnet ved å være humoristisk, men samtidig med dramatiske undertoner – gjerne en konflikt som til slutt løses ved hovedpersonens tilfredsstillelse (Lothe m.fl. 2015:110). Det kan gjøres et skille mellom *situasjons*-komedien, en type «lystspill» der de latterlige og morsomme sidene ved en sosial situasjon gjør seg gjeldende, og en *karakter*-komedie, der komiske sider ved en persons egenskaper blottlegges. Det finnes undergrupper av komedier, nemlig lystspill, farse, parodi, samfunns satire og mange flere. I tillegg er det slik at komedien ofte er koblet sammen med de andre formene som er nevnt her.

At historieskrivingen gjerne byr på flere av de nevnte formene for litterær fremstilling samtidig, er et sentral poeng hos White. Enhver historisk hendelse

har et iboende potensiale til fremstilling av flere av de nevnte sjangere samtidig. Ifølge Ingar Kaldal er det slik at de måtene en historie kan fortelles på, blir ikke avgjort av fortiden eller kildene, men av historieformidlerens litterære konvensjoner. Dette gjør at et historisk materiale aldri blir «ferdigtolket», men åpent for nye fortolkninger og nye måter å fortelle på (Kaldal 2002:54–56). I en slik forstand kan en ikke skille mellom fortolkning og fortelling.

En «story» i historiefaglig sammenheng, har gjerne en «tråd» som fører frem til slutten, poenget eller løsningen. Tråden kan være spunnet for å få frem en moral, mening eller årsakssammenheng. Litterære, språklige og retoriske poenger er viktige fordi de avgjør hva slags meningsinnhold fortellingene i en bestemt kultur skal få. Konvensjonene for dette endres over tid, med skifte i tolkningsidealer og endringer i oppfatninger av historiske hendelser.

9.8 White og den «postmoderne» utfordringen

Whites presentasjon av sjangeregenskaper ved historiske tekster, kan i høy grad problematiseres. Det viktige er imidlertid at det selvreflektive aspektet ved skrivingen av en tekst handler om forholdet mellom historie og fortelling. Teksten som formidles, der hovedintensjonen hos forfatteren er å belyse noe langt mer enn absolutte fakta, er forfattet av en profesjonell historiker med en personlig erfaringsbakgrunn og stilistiske preferanser. Med andre ord har både språklige og formmessige elementer betydning for tolkningen av en tekst som er forfattet av en historiker.

Det er viktig for White å poengtere at virkelighetens fortidige hendelser *ikke* er «arrangementer» av typen tragedie eller komedie, men hendelser som i utgangspunktet er uten en narrativ struktur. At leseren likevel tolker teksten innenfor rammene av en slik struktur, kan forstås som et «hjelpeskjema» for leseren. Med andre ord er det ofte vanskelig å gjøre et skille mellom en fortidig hendelse og en fortelling om den samme hendelsen.

Norske, så vel som kontinentale eller angloamerikanske historikere, er klar over at en ikke bare må formidle en historie, men også at en må *konstruere* en historie – dvs. en fortelling. White har fremført sitt syn på og oppfatning av slik formidling ved å sammenligne forskningsbaserte tekster i historiefaget med skjønnlitterære tekster. I seg selv er ikke den fortidige virkeligheten meningsbærende, men kun meningsfull gjennom våre fortellinger om fortiden. De sammenhengene som gir mening for leseren, er skapt av spørsmål som historieformidleren selv stiller til sine kilder. I et slikt arbeid med kildene bruker historikeren skjønnlitterære virkemidler – gjerne basert på skjønnlitterære idealer eller fiksjonsforfattere som forbilder.

Som Sejersted mener, er det ikke én fortelling som er den rette. Den endelige fortellingen er det så å si umulig å komme frem til. Dette til tross bør faget kunne åpnes opp for flere ulike fortellinger (Molven 1998:78–79). Umiddelbart kan dette synes som en banalitet. Likevel kan en som historie-

interessert leser, som profesjonell historiker eller amatør, ofte underslå dette poenget. Men i praksis – hva er det som skjer når historikeren skriver og formidler en historiefaglig tekst?

Som Heidi Norland skriver i innledningen til Whites *Historie og og fortelling*, så er den fortidige virkeligheten, i likhet med med den nåtidige, et mylder av begivenheter og enkelthendelser. Vi skaper sammenheng og orden, og våre begreper gjør at verden kan forstås (Norland 2003:15). Den komplette historien med alle fortellingens elementer på plass, presenteres som et *plott*. Dette betyr at fortellingen er utstyrt med flere dramatiske grep. Grepene isolert sett og sammensetningen av disse, bidrar til en bestemt type fortelling.

Norland fremhever i tillegg at det ifølge White *ikke* eksisterer et vitenskaps-teoretisk argument for en fremstillings sannhetsverdi. Med andre ord kan en slik sannhetsverdi aldri gjøres uavhengig av fortellingens etiske og estetiske dimensjon (Norland 2003:20). Dette utgjør kjernen i den klassiske positivismekritikken – nemlig at det innenfor den humanistiske og samfunnsvitenskapelige fagkretsen ikke finnes en nøytral, objektiv og forskeruavhengig posisjon til det samfunnet som omgir forskeren.

All formidling av virkeligheten innebærer en *fortolkning*. Fortolkningen vil alltid være ufullstendig og ufullkommen, dvs. at den aldri kan være nøytral og objektiv. Dette poenget kan utdypes i det en kan hevde at historikeren ikke kun forholder seg til «kilder» eller «fakta». Det materialet som vedkommende forholder seg til, er ofte allerede sjangerbestemte fortellinger, som dagbøker, rettsprotokoller og tingbøker. Slike er skriftlige kilder som allerede inneholder historiske aktørers forståelse og tolkning av situasjonen. Det er også derfor at historikeren presenterer tolkninger av tolkninger. Også her finner vi et grunnleggende skille mellom naturvitenskap og vitenskapene om mennesket.

Hvis vi viser tilbake til de fire sjangerformene som er nevnt, nemlig den tragiske, den romantiske, satiriske og den komiske, kan vi hevde at disse representerer et mangfold av fortellinger som hver for seg er knyttet til ulike grupperingers og skolers forståelse av fortiden. Nettopp dette kan være utgangspunktet for historikerdiskusjoner, diskusjoner der faglig uenighet kan ha en viss forankring i nettopp valg av ulike sjanger.

Uavhengig av sjangervalg, synes det som om historikeren primært er en «forteller». White henviser da til R.G. Collingwood ved utsagnet om at historisk sans kommer til uttrykk i evnen til å skape en plausibel fortelling i et virvar av «fakta» (White 2003:32, Collingwood 1963). I ubearbeidet form gir ikke et slikt fakta-sammensurium noen mening. For å skape mening må historikeren derfor gjøre bruk av det som Collingwood kaller en *konstruktiv fantasi*. Med andre ord er det slik at historikeren nærmer seg sitt materiale ved å ta i bruk en egen sans for mulige former som er knyttet til forskjellige situasjoner. En god, sensitiv historiker kan betegnes som en som fremskaffer plausible forklaringer på store og samlede masser av historisk materiale.

Historikeren vil kunne lykkes i sitt prosjekt hvis vedkommende oppdager fortellingen eller det kompleks av fortellinger som er innvevd i det materialet som granskes.

Whites kritiske innvending mot Collingwood på dette punktet, var at ingen tilfeldige nedtegnede historiske hendelser, i seg selv, kan utgjøre noen fortelling. Det er nettopp slik at hendelsene gjøres til en fortelling ved at man dekker over eller underordner enkelte av dem og oppjusterer og synliggjør andre (White 2003:33). Formidlingsmessig og skriveteknisk gjøres dette ved å ta i bruk de samme virkemidlene som ved innplottingen av en roman eller et skuespill. Det finnes ingen historisk hendelse som er komisk eller tragisk i sitt innerste vesen, men som likevel kan sees eller tolkes slik fra en bestemt synsvinkel.

Samtidig som at White inntar en relativistisk, positivismekritisk posisjon, vitenskapsteoretisk sett, er han ingen ukritisk postmodernist. Han hevder riktignok at historiefaget kan stilles i et motsetningsforhold til «vitenskap» på grunn av en manglende begrepsmessig strenghet og manglende evne til å frembringe universelle lover. På den annen side kan historie stilles i et motsetningsforhold til litteratur fordi dette fagområdet, som sitt iboende prosjekt, forsøker å studere og formidle «det faktiske» fremfor «det mulige» (White 2003:39).

9.9 Kritikk av White

Whites innsikter er brukt som et utgangspunkt for å analysere og kritisere konvensjonelle framstillinger av historisk utvikling. Samtidig er den historiefaglige interessen fundert på det faktum at historikere er enkeltpersoner med svært ulike perspektiver og tilnærminger til mange av de samme forskningstema. En viktig grunn til dette er det enkle faktum at det er forskjell mellom fortidige hendelser og den språklige gjengivelsen av de samme hendelsene. Dette har igjen sammenheng med at det som har skjedd en gang i nær eller fjern fortid, fortolkes ulikt fra person til person. Med andre ord er Whites fokus ikke primært den historiske kilden som ligger til grunn for forskningsresultatene, men i stedet de rent tekstlige sidene ved konstruksjonen av en fortelling som presenteres for et publikum. Dermed bidrar White til å problematisere det grunnleggende metodegrepet for den konvensjonelle historieforskeren.

White har vært en premissleverandør for «den språklige vendingen» – relatert til fagets grunnlagsdebatt. Nettopp de fire språkteoretiske tropene (billedlige formene) som allerede er gjort rede for, har sin forankring i det som White har plassert i skjæringspunktet mellom historiefaget, retorikk og litteraturvitenskap.

Historikeren Leidulf Melve henviser til White når sistnevnte hevder at språklig estetikk er avgjørende for meningsinnholdet. I tillegg – når det ikke finnes et objektivt grunnlag for å velge den ene eller den andre stilen, har vi kun å gjøre med ulike fortolkninger av fortiden. Videre hevder Melve at Whites syn

på historiske fortellinger er at disse er verbale fiksjoner, der innholdet er like mye oppfunnet som funnet (Melve 2010:227).

Whites radikale syn på historiefremstilling her, avviker fra en mer nøktern og kanskje mer realistisk oppfatning av det som de fleste historikere danner seg av sitt eget fag. Som Melve hevder, er det nok slik at han undervurderer lesernes kritiske sans i lesingen av historiske arbeider. Man leser ikke faghistoriske arbeider og skjønnlitteratur på samme måte og ikke med de samme intensjonene som leser.

9.10 Sammendrag

Michel Foucault var på mange måter en paradigmatisk opposisjonell i historiefaget. Han er en av de mest siterte, men også kontroversielle skikkelsene i moderne akademisk tenkning. Et viktig kritisk anliggende som assosieres med Foucault, er en gjennomgående skepsis til teleologisk, progressiv og sammenhengende historisk utvikling. I stedet la han vekt på diskontinuiteten i historiske utviklingsforløp. Empirisk omfattende undersøkelser av kulturelle betingelser for viten og vitenskap, er viktig for forståelsen av måtene kunnskap har vært vevd inn i samfunnet på til ulike tider. Gjennom slike studier la han vekt på nettopp historiens distinkt unike karakter. De ulike periodene kunne ikke sammenlignes, og stod ellers ikke i noen logisk sammenheng med hverandre.

Den perioden som kanskje har påkalt størst interesse for et akademisk publikum, er *moderniteten* i europeisk historie. Ved starten av 1800-tallet bryter moderniteten frem, og ved dens fremvekst blir de botaniske metaforene erstattet av de biologiske. Dermed ble man også mer interessert i evolusjon og utvikling. Biologiske tankefigurer tok mer over. Dyr og planter ble nå klassifisert etter ulike organers funksjon, og mennesket fikk en særlig sentral plassering i modernitetens tidsalder. Foucault fikk også frem det flertydige eller ambivalente ved mennesket, at det opptrer som en empirisk størrelse blant dyr og planter ellers og samtidig utgjør selve fundamentet for all viten.

Et overordnet prosjekt i Foucaults akademiske virke har vært å klarlegge under hvilke spesifikke historiske betingelser det moderne, vesterlandske mennesket har kunnet gjøre seg selv til gjenstand for vitenskapelige undersøkelser. Dette gjelder ikke minst humanvitenskapene, vitenskaper som er uttrykk for disiplinering og avgrensning i en grad og et omfang som har virket til å regulere menneskets handlingsrom. En har tatt utgangspunkt i grenseerfaringer for å belyse dette. Den menneskelige eksistens er dermed blitt et praktisk og forståelsesmessig problem; sykdom, død, galskap, overvåking og straff. Nettopp dette skriver Foucault om i sine studier av seksualitetens og galskapens historie.

I tillegg til Foucault, er Hayden White en av de mest omtalte historikerne internasjonalt i de siste ti-årene. Han er en fremtredende historieteoretiker som har beveget seg bort fra en forskning som hadde som siktemål å få frem «den endelige sannheten om det fortidige». I stedet har han basert seg på en forståelse

av at det ikke har vært mulig å skille *historie-forskning* fra *historie-skriving*. Det har vært og fortsatt er forventninger knyttet til det å innfri stilistiske krav til produksjon av historiefaglige tekster.

Med andre ord er en historiefaglig tekst bundet opp til allment aksepterte måter å komponere det tekstlige innholdet på. Likevel blir det historiske stoffet presentert for et historieinteressert publikum på en individuell og personlig måte. Samtidig har den tekstlige fremstillingen som utgangspunkt ulike typer litterære konvensjoner – bundet i smak, i litterære idealer og i mer eller mindre bevisste uttryksmåter. Med andre ord er de ulike stiler, fortellerteknikker og fremstillingsmåter sosialiserte eller tillærte. Formålet er å gi ens egen historieverisjon «mening». Dette bryter med forståelsen av at det historiefaglige innholdet blir presentert på en faglig nøytral måte, der det faglitterære budskapet, angivelig, skulle være en «sannhet» og intet annet.

Kapittel 10: Historieforskningen i etterkrigstiden

Innledning

Vi har alle et forhold til historiefaget, både som faghistorikere og som hovedpersoner i vårt eget livs historie. Dette er ingen garanti for at vi kan forholde oss til «den offisielle faghistorien» på en objektiv og nøytral måte. Lokale, hverdagslige, samt dramatiske nasjonale og internasjonale historiske begivenheter vil det alltid være uenighet om, ikke minst fordi vi relaterer den allmenne historien til våre egne liv og erfaringer. Vi spør oss hvem som gjorde hva, hvordan en kan tolke begivenhetene og hvorfor hendelsesforløpet fikk en form og et innhold som det fikk.

Ikke minst vitnene til det som har hendt er uenige om hendelsesforløpet, samt om mulige årsaker og motiver hos viktige aktører i den historiske akten. Ulikt syn på historiske hendelser og forløp kan forstås som et uttrykk for individuelle, personlige tolkninger av de historiske begivenhetene, samt påvirkninger fra andre «vitner» eller faghistorikere. Samtidig vil jeg påstå at en engasjert debatt som er basert på så mange ulike syn på eget fags teoretiske og metodiske forutsetninger, rolle og samfunnsmessige betydning, er et sunnhets-trekk ved humaniora og samfunnsfag.

10.1 Historiefagets vitenskapelige grunnlag

Historiefaglig litteratur for et sakkyndig publikum og for allmennheten, har vært empirisk basert (gjerne tekstbasert) og ofte allment tilgjengelig. Likevel har historiefaget også sine teoretiske forutsetninger. Abstraksjonsnivået i fagdebatten varierer gjerne i historiefaglig litteratur, i fagtidsskriftene og i konferanser og seminarer. Hva som er historisk endring og stabilitet, hva som er nødvendige og tilstrekkelige forutsetninger for utløsning av konflikt, samt hvilke påvirkningsforhold som har utgjort forutsetninger for historiske begivenheter – alle slike spørsmål påkaller teoretiske utlegninger og rammer.

Uansett er historikere gjerne mindre interessert i generaliserende lover for mennesker og samfunn. Historikeren er i høyere grad enn samfunnsviteren (sosialøkonomen, statsviteren og sosiologen) en idiograf. Det som likevel modifierer et slikt generelt utsagn, er at historikere gjerne har ulike holdninger til det realistiske og fruktbare i det å skulle utvikle et spesifikt teorigrunnlag for historiske hendelser. For øvrig varierer dette med ulik grad av tilnærming til det samfunnsvitenskapelige studiefeltet.

I den grad historikeren har hatt positivistiske ambisjoner for sin forskning, kan en finne dypt problematiske sider ved det å skulle nærme seg kvantitativt

orienterte samfunnsvitenskapelige fag. Likevel, som Clausen skriver og som kan være verd å nevne her, er at det også i historiefaglig sammenheng er gjort ulike forsøk på å realisere en positivistisk orientert forskning. Han hevder at en vitenskapsteoretisk tilnærming har hatt den betydningen for historiefaget at dens krav på vitenskapelig eksakthet har styrket den kildekritiske metoden. Historikeren så i kildekritikken et middel til å øke presisjonen i sin vitenskapelige utøvelse. Den kildekritiske teknikken, utformet i flere klassiske håndbøker, er preget av nettopp dette vitenskapsidealet (Clausen 1968:33).

En kvantitativ orientering preger behandlingen av tekster som en vil sette i relasjon til bestemte tilstander i opphavssituasjonen, ifølge Clausen (1968:75). Særlig er dette tilfelle der man har forsøkt å finne frem til kvantitative mål for sammenhenger mellom innholdselementer i teksten. En kan interessere seg for bestemte ord, ideer, holdninger og temaer – for eksempel forekomsten av bestemte ord i en valgkamp. Metodens begrensninger ligger i de bevisste innskrenkninger i tekstens rikdom av innholdsdetaljer. I en slik forstand er denne typen analyse best egnet for å beskrive meget stabile faktorer i tekstene (Clausen 1968:75).

Et viktig punkt i kritikken av en slik kvantitativ, positivistisk forståelse og arbeidsmetodikk i historiefaget har vært sentrert om en naiv tro på den historiske metodens «objektivitet». Men det som kommer i stedet, er imidlertid ikke en type relativisme. Det vi er i stand til å oppfatte når vi lytter til fortiden, er ikke tilfeldig eller vilkårlig. I siste instans er det oss selv vi lytter til. Den humanvitenskapelige erkjennelsen har, med andre ord, alltid et element av selverkjennelse ved seg. Ingen steder er det så lett og samtidig så nærliggende å ta feil som i selverkjennelsen, men ingen steder betyr det heller så mye for menneskenes eksistens hvis en lykkes – skriver Gadamer (2003:12).

Også i det språklige grunnlaget for historieforskningen finner vi en type kunnskapsmessig utfordring. Samtidig som objektet for forskningen endrer tolkningsinnhold, endrer også den språklige formidlingen det fortidige innholdet. Historikeren forsøker å anvende teorier for å bekrefte eller avkrefte hendelser i en fjern eller nær fortid. Motivasjonen for å bruke teorier er å øke forståelsen av fortiden. Det som iblant forkludrer nettopp en slik mulig forståelse, er likevel mangelen på språklig bevissthet. En finner nemlig i flere historiefaglige bøker og artikler bruk av begreper og betegnelser som vitner om en for statisk språkforståelse. «Byråkrat» er et begrep og en benevnelse som ikke betyr det samme i dag som på Max Webers tid. Det samme gjelder «populist» – et begrep som har endret innhold, kontekstuell forankring og betydning i perioden etter Ottar Brox's «*Hva skjer i Nord-Norge?*» i 1966.

10.2 Kollektivism, individualisme og rasjonalitet

Det historiefaglige miljøet er altså preget av uenighet og ulike paradigmatisk ståsteder – sett i forhold til metodebruk, teorigrunnlag og forholdet til andre fag. I tillegg til uenighet om en eventuell metodisk og teoretisk tilnærming mellom

samfunnsfag og humaniora, finner vi uenighet knyttet til spørsmålet om metodologisk individualisme eller kollektivism. Dette begrepet angir at type data og metoder for innsamling, analyse og tolkning av data enten er individbaserte eller kollektivt baserte.

Legger en vekt på strukturer og kollektive sammenslutninger som utgangspunkt for handlinger, er det snakk om *metodologisk kollektivism*. Kollektivismen forutsetter at de vitenskapelige forklaringene går fra kollektiv til individ. Uenigheten mellom kollektivist og individualist kan dessuten føres tilbake til ulike syn på individer. Den metodiske kollektivist tenker at individene er skapt av de sosiale systemene. Dersom vi tar bort det sosiale, forsvinner det *menneskelige* ved samfunn. I henhold til denne innretningen må ethvert sosialt fenomen som skal forklares, forklares ved hjelp av andre sosiale fenomener.

Hvis vi skal anlegge et forskningsprosjekt der narkotikamisbruk som sosialt fenomen er tematisert, og dette kan forklares på grunnlag av sosiale fenomener som familieoppløsning og høyere geografisk mobilitet, kan en velge å legge til grunn et kollektivistisk design. En vitenskapsteoretisk implikasjon dette har, er at samfunnet betraktes som noe mer enn et aggregat av mennesker, dvs. som noe mer enn summen av delene.

Samtidig er det selvsagt svakheter og problematiske sider ved metodologisk kollektivism. I de tilfellene historikeren skal forklare en særskilt hendelse eller forekomsten av et særskilt tilfelle i et samfunn, og da med utgangspunkt i overindividuelle sosiale krefter, så er en kausalforklaring den naturlige forklaringsmodellen. Men om en slik modell skal lykkes som forklaringsmodell, må vi finne samfunnsmessige generelle årsaksforbindelser – noe som kan vise seg å bli særdeles vanskelig (Johansson 2003:158).

Metodologisk individualisme, derimot, er knyttet til en konsentrasjon om individer. Fokuset for denne typen forskning løper ut i konklusjoner og sammenfatninger av enkeltpersoners disposisjoner og gjøremål. Individualisten forsøker å si noe om hvilke egenskaper enkeltindivider har. Vedkommende er interessert i meningene de har og hvordan dette gjør seg utslag i ulike handlinger. Nettopp *handling* er et nøkkelord for den metodiske individualisten. Handlingen har subjektiv mening for den handlende. Motiver og hensikter blir særdeles viktige for vedkommende og ikke minst for forskeren som skal fortolke handlingene. Grunnlaget for den metodiske individualismen er dermed den oppfatningen at samfunnets institusjoner ikke kan tenke eller handle. Kun mennesker i institusjoner, som handlende familier, bedrifter og organisasjoner, tenker og handler.

Et tilleggsargument for metodologisk individualisme er at overindividuelle konstruksjoner i samfunnet, som f.eks. familie og bedrift, til syvende og sist er sosiale konstruksjoner. Også slike kan føres tilbake til enkeltmenneskers intensjoner. Om en forutsetter at individer kan føle, tenke og handle mer eller mindre uavhengig av hverandre, har vi å gjøre med *sosial atomisme*.

Men også en rendyrket metodologisk individualisme er problematisk. Hovedproblemet, vedr. denne forklaringsmodellen innenfor historiefaget, er selvsagt at hovedpersonene ofte ikke lenger eksisterer. Vi kan derfor ikke intervjue dem om saken, men kun resonnerer oss frem til hvordan disse kunne ha tenkt ved å studere skriftlige og andre typer kilder. Som vi vet ut fra erfaringer, er kildene vi støtter oss på ofte fragmenterte, ufullstendige og ikke alltid til å stole på. For øvrig kan det være en ulempe ved den metodiske individualismen at vi mange ganger har en følelse av at de individuelle agentenes individuelle egenskaper ikke spiller så stor rolle (Johansson 2003:158).

I motsetning til den metodiske kollektivistene, hevder den metodiske individualisten at begreper som organisasjon og stat, kun er abstraksjoner som betegner bestemte former for samhandling mellom mennesker. Det er sosiologiens oppgave å redusere slike begreper til forståelig sosial handling, utført av deltakende individer (Gilje og Grimen 1993:97). Individualismen forutsetter at komplekse sosiale fenomener kun kan forklares ved å redusere deres enkelte bestanddeler. Individenes forestillinger, begreper, valg, preferanser og intensjoner er viktige anliggender for sosiologien.

Ofte er det både mulig og nødvendig å kombinere metodologisk kollektivism med metodologisk individualisme på ulike analysenivåer i en og samme undersøkelse. Dermed må en kunne ta i bruk både individbaserte data – som kan si noe om individuelle valg og tilpasninger, samt kollektivbaserte data – som kan si noe om samfunnsskapte og samfunnsformidlede verdier og holdninger. Enkeltmennesker «bærer» og formidler verdier, normer og symboler. Disse er samfunnsmessig stabiliserende elementer. Denne tilnærmingen, der «historien» forstås som bestående av bevisste mennesker som er tilsluttet et kognitivt og verdimesig fellesskap, leder fram til en forståelse av at det enkelte mennesket handler sosialt. En slik overordnet, metateoretisk posisjon kan betegnes som en form for *realisme*. Andrew Sayer (1984:87–89, 137–143) er blant de som har forsøkt å overskride struktur-aktørdikotomien ved å utvikle en slik alternativ, *realistisk* posisjon.

Også Anthony Giddens har hatt ambisjoner om å overskride kollektiv-individ-dikotomien gjennom sin *strukturteori*. Giddens tenker seg *struktur* som et ordnet prinsipp for konkrete, observerbare manifestasjoner. Et slikt eller slike prinsipper ligger til grunn for regler og ressurser som strukturerer aktørenes handlinger. Med «ressurs» menes aktørenes evne til å påvirke eller kontrollere andre aktører eller objekter i omgivelsene. Strukturer, som er abstraksjoner uten en bestemt tids- eller stedsangivelse, skilles fra historisk betingede *sosiale systemer* som dannes og endres i tid og rom. Sosiale systemer etableres ved at aktørenes handlinger danner konkrete mønstre og institusjoner (Giddens 1979:64–66).

Språk kan brukes som utgangspunkt for å beskrive forholdet mellom struktur og system. I tilfeller der vi kommuniserer verbalt, bruker vi gramma-

tikalske regler. Reglene inngår i en struktur som regulerer hva som er mulig å utsi og samtidig gjøre seg forstått. Parallelt reproduseres og endres reglene gjennom språkbruken, i betydningen sosial praksis, innenfor sosiale system. Dermed kan en si at individ og samfunn er komplementære, dvs. at de skaper, reproduserer, påvirker og endrer hverandre i et komplekst vekselspill.

Spesifikt i historiefaget er det også mulig å kombinere metodologisk individualisme med metodologisk kollektivism. Som Jan Eivind Myhre skriver, er skillet mellom disse to strategiene noe kunstig. Strukturer er ofte satt sammen av ulike aktører. Samtidig kan strukturer ta bolig i aktørene (Myhre 2014:166, 169). Med andre ord er det mulig å forholde seg til aktører *som gruppe*. Det er altså ikke kun individer som er bevisst handlende aktører. En fagforening ved en lokal bedrift eller et sangkor, vil kunne handle som en aktør. Samtidig er det ikke mulig å se bort fra den forannevnte kilden til uenighet i historikermiljøene. Også i dag har det kollektivistiske og individualistiske grunnsynet, der vi finner ulike teoretiske og metodiske forutsetninger i egen forskning, sine forsvarere.

Den teoretiske debatten i faget har også lagt grunnlaget for mange innlegg i Historisk tidsskrift og andre historiefaglige organer. For eksempel hevder Ottar Dahl at Francis Sejersted knytter et viktig premiss til sin kritikk av den metodologiske individualismen og til sitt forsvar for metodologisk kollektivism. Sistnevnte forutsetter «rasjonalitet» i menneskelige handlinger. Dette er også et hovedpunkt i Dahls kritikk av Sejersted. Ifølge Dahl trekker ikke Sejersted et nødvendig skille mellom *rasjonalitet* og *intensjonalitet*, noe som betyr at det å søke og å finne intensjoner i menneskelig atferd ikke er ensbetydende med å finne *rasjonell* adferd.

I tillegg er det slik at rasjonalitet kan ha ulike betydninger. Dette er avhengig av rasjonalitet på individ- eller samfunnsnivå, ifølge Dahl (2004:65). Dermed kan en bygge inn en modifikasjon i analysen ved å bruke begrepet *begrenset* rasjonalitet. På denne måten bygger han inn en slags konklusjon der den metodologiske kollektivismen og individualismen oppfattes som to nødvendige sider av samme sak. Saken er å belyse historiske hendelsesforløp på ulike nivå:

Om vi ser bort fra at rasjonalitet i seg selv kan oppfattes som en norm hos de historiske aktører, kan det neppe stå i strid verken med en metodisk individualisme eller med et rimelig rasjonalitetsbegrep å anta at sosiale (moralske, politiske) normer inngår i aktørenes preferansesystem, eventuelt som «metapreferanser», og i deres situasjonsoppfatning, altså i grunnlaget for «rasjonelle» handlingsvalg (Dahl 1991/2004:67). (Ottar Dahl bruker begrepet *metodisk* individualisme, *ikke metodologisk* individualisme)

Dahls konklusjon er at historikere er opptatt av mennesker og dermed kan velge ulike spørsmål, synspunkter og metoder innenfor dette perspektivet. Leddene i

relasjonen individ-samfunn kan imidlertid ikke skilles. Ottar Dahl har i det hele tatt anlagt en nokså inngående problematisering av Sejersteds prinsipielt positive grunnholdning til metodologisk kollektivism. Han hevder følgende:

Er det individuelle handlinger og holdninger som bestemmer kollektive strukturer og prosesser, eller er det omvendt? Sejersted formulerer dette som et dilemma mellom «...å se på den sosiale orden som et resultat av individuelle behov og strategier...» eller «på de individuelle behov og strategier som et resultat av den sosiale orden». Man må her stille spørsmålsteget ved fruktbarheten av å formulere dette som et generelt valg i form av et enten-eller, og man kan mene at det ikke er «eklektisme», men realisme, å hevde dels at det individuelle og det kollektive henger nødvendig sammen i vekselvirkning, og at det i ulike elementers kausale vekt og retning kan være forskjellig i ulike situasjoner (Dahl 1991/2004:64).

Ifølge Dahl er det ikke noe grunnlag for å tilegne Seip en ensidig kausal «individualisme» i historieførståelsen. Han konkluderer med at den diskusjonen eller kontroversen som her er gjort kjent mellom Seip og Sejersted, peker i retning av den oppfatningen at forholdet mellom individualisme og kollektivism i metodisk, ontologisk og kausal forstand ikke er å forstå som et dilemma, men som et komplementært forhold. Med andre ord kan *ikke* relasjonen individ-samfunn skilles (Dahl 1991/2004:68).

Den store grunnlagsdebatten i historiefaget, som vi skal følge videre, handler om forholdet mellom historiefaget og samfunnsfagene. Det har vært et viktig spørsmål som helt frem til i dag har preget debatter i det norske historikermiljøet – om en burde eller kunne legge grunnlaget for en tilnærming mellom disse to fagområdene. Dette skal vi se nærmere på her.

10.3 Historie – et samfunnsfag?

Hvis en tar for seg universitetshistorien for Europa, fra Bolognauniversitetet i Italia til de nyere lærestedene på dette nivået, kan en finne at det har skjedd store endringer – både i institusjonenes samfunnsmessige rolle og i sammensetningene av fagporteføljene. Tidlig kom en til å diskutere i hvilken grad og eventuelt på hvilke måter historikere burde eller kunne nærme seg samfunnsvitenskapelig teori og metode.

På 1960-tallet kom det i flere sammenhenger til uttrykk at et nært samarbeid mellom disse to fagområdene var ønsket. Historiefagets profil tjente ikke lenger «moderne behov», ifølge enkelte faghistorikere. Historiske studier hadde en tendens til å fokusere på enkelthendelser, og på institusjoners eller enkeltpersoners motiver. I en selvransakelsens tid var det mindre interessant å studere og analysere mer usynlige prosesser og strukturer. Historiefagets «horisont» burde endres, het det.

En endring måtte handle om å innføre mer sosial og økonomisk historie – ikke minst som utgangspunkt for å forstå historie i sin alminnelighet. I den forstand ble det argumentert for radikale endringer i historiefaget, ved hjelp av tilgrensende samfunnsvitenskaper (Wallerstein 1997:42). Med andre ord var det en voksende skare av historikere som var blitt positivt innstilt til en tilnærming mellom historie og samfunnsfag, som sosiologi, statsvitenskap og sosialantropologi. Historiefaget og antropologien ble altså mer vennlig innstilt til og åpen for samfunnsvitenskapelig forskning, ikke minst en kvantitativt anlagt forskning. Dermed inntraff en forsterkende prosess.

Immanuel Wallerstein og hans krets av forskere var opptatt av å bygge bro mellom historie og samfunnsvitenskapene – ikke minst sosiologien. Dette la grunnlaget for en bedømming av den europeiske fremveksten gjennom historien som ikke utelukkende positiv. Konteksten var fremveksten av handelskapitalismen fra midten av 1450 til 1640 i *Det moderne verdenssystem* (Wallerstein 1978). Det som i særlig grad var gjenstand for Wallersteins interesse, gjaldt forholdet mellom datidens geografiske sentrum og periferi. Hans forskningsvirksomhet hadde som ambisjonen å beskrive og analysere opprinnelsen til den europeiske verdensøkonomien i denne tiden – der Nederland og England inntok plassen som de nye sentrene i verdenssystemet. Øst-Europa ble skjøvet ut til en perifer rolle i denne økonomien.

De ambiose historieprosjektene som ble gjennomført av fremtredende forskere, som Immanuel Wallerstein og Fernand Braudel, var gjerne syntetiserende prosjekter mellom historie, sosiologi og sosialantropologi. I tillegg til de rent faglige behov, var det gjerne sosial legitimitet og et økende antall forskere og bevilgninger som næret hverandre og styrket den intellektuelle berettigelsen av å benytte samfunnsvitenskapelige begreper og strukturer også i historiefaget. Dermed begynte også flere samfunnsvitere å bevege seg inn på områder som tidligere hadde vært «reservert» historikerne. Det skjedde en utvidelse av nomotetiske samfunnsvitenskaper inn i historiefaget, som antok nye former. Ikke minst gjaldt dette anvendelsen av spesifikke og begrensede samfunnsvitenskapelige teorier, modeller og metoder knyttet til fortiden. Et eksempel er studier av sosial mobilitet, valgmønstre og økonomisk vekst.

I det hele var Annalesskolen og Braudel åpen og eklektisk innstilt til andre fag og fagområder enn historie. Faglige forbindelser og blandinger, der historiefaget nødvendigvis ikke skal være dominerende, fascinerer meg, ifølge Braudel (1986:100). På den ene siden er han positivt innstilt til et historievitenskapelig og samfunnsvitenskapelig samkvem, til berikelse for begge fagområder. På den andre siden er han kritisk innstilt til samfunnsvitenskapelig forskning uten historiefaglig perspektivering:

Der finnes ikke én vitenskap om mennesket som ikke er tvunget til å anlegge historiske perspektiver. Når sosiologien arbeider med samtids-

problemer, tar den feil, dersom den tror at nåtiden er et sluttet studieobjekt. Man kan ikke studere et aktuelt fenomen uten å spørre seg hvordan det ytret seg i fortiden: det gjelder økonomi, sosiologi, sosialantropologi. Man kan ikke studere den aktuelle krise uten å referere til tidligere kriser. Man må se hvilke mekanismer som virker fremdeles, og i hvilken grad de er blitt misdannet. Selve denne misdannelsen gjør det mulig å gripe fortid og nåtid Braudel (1986:100).

I det hele tatt kan en registrere at forholdet til og posisjonen mellom historie og samfunnsvitenskapelige fag «bølget» frem og tilbake i hele 1900-tallet – ikke minst etter krigen. Bestanddelene i denne situasjonen var at faget fikk en sterkere administrativ og finansiell stilling ved universitetene, samt at tallet på interne og eksterne forskningsoppdrag gikk opp. I det hele tatt ble faget stadig mer mangefasettert. Forholdet til andre universitetsfag, i særlig grad til sosiologi, ble hyppigere og mer forpliktende. For eksempel skjedde det en fornyelse og gjenopptakelse av den historiske forankringen av sosiologien på 1950-tallet (Berntzen og Selle 1988:236). På slutten av 1980-tallet, mente disse forskerne at dette var en gjenspeiling av at sosiologiens klassikere fikk større oppmerksomhet.

Marx og Weber var hyppig brukt som referanser for større og mindre arbeider. En gruppe samfunnsvitere var interessert i å beskrive og forklare sosial endring på makronivå, ofte nettopp i en webersk eller en marxistisk tradisjon. Disse la grunnlaget for «historisk sosiologi», med utgangspunkt i en kritisk holdning til det disse kalte «ahistoriske kolleger» (Wallerstein 1997:44). Fremtredende historikere i Norge, som Ingrid Semmingssen og Edvard Bull d.y., var i det hele tatt positive til å bruke sosiologiske modeller og teorier i egen forskning. Tematik, som de norske emigrasjon til USA og den norske industriarbeiderklassen, ble behandlet innenfor en sosiologisk-historisk analyseramme. Forholdet mellom disse to fagområdene var likevel ikke uproblematisk og dermed gjenstand for frem- og tilbakeslag gjennom det meste av etterkrigstiden.

De to «nestorene» i norsk historieforskning, Jens Arup Seip og Francis Sejersted, stod på hver sin side i striden om det skulle skje en tilnærming mellom historie og samfunnsvitenskapelige fag. En viktig referanse til denne striden er Sejersteds *Norsk historisk forskning ved inngangen til 1990-tallet*. I antologien *Demokratisk kapitalisme* hevdet han at historiefaget, med antatt stor gevinst, kunne hente mye av sitt teori- og metodegrunnlag fra samfunnsvitenskapelig forskning (1993 b:305–342). Polemisk sett kan en hevde at denne artikkelen representerte et oppgjør med den metodiske individualismen. Samfunnsvitenskapelige «redskapsfag», som sosialøkonomi, statsvitenskap og sosiologi, har ofte hatt som funksjon å finne frem til generelle mekanismer og modeller med stor forklaringskraft. I tillegg har slike fag hatt som antatt nytte-

verdi en mer rasjonell planlegging og et bedre beslutningsgrunnlag for politikk. Dermed har historiefaget vært til hjelp for politisk handling, ifølge Sejersted.

Det er jo gjerne nomotetiske fag som er knyttet til politiske mål og virkemidler. Derav brukes erfart historie, internasjonalt så vel som nasjonalt, til å utvikle og ta i bruk politiske strategier og virkemidler. Å kunne sette i verk politiske tiltak med synlige virkninger i en positiv forstand, krever et bredt nedslagsfelt. Tiltak for begrensning av kriminalitet, trafikkulykker eller reduksjon av forurensende utslipp – alt dette krever historisk innsikt og erfaring. Det som da brukes som erfaringsgrunnlag, gjelder generelle mekanismer i samfunnslivet. Med andre ord spør vi oss gjerne som privatpersoner, som planleggere og politikere hva vi kan lære av historien.

Vi kan finne en sammenheng mellom utviklingen av politiske tiltak, bruken av modeller og en tro på en viss forutsigbarhet i samfunnsutviklingen. Dette knyttes gjerne til forventninger om forutsigbarhet også i menneskets adferd og reaksjon på offentlige tiltak. Politiske tiltak og planlegging bygger nettopp på den forutsetningen at mennesker reagerer på bestemte måter når tiltak i regi av offentligheten settes i verk. Likevel kan en nok problematisere hva som ligger i begrepene lovmessighet og forutsigbarhet i samfunnsutviklingen, noe som kommer til uttrykk i ulike posisjoner og mellomposisjoner i disse spørsmålene.

Som allerede hevdet, er det ikke slik at historikere entydig har vært idiografer – og dermed skeptiske til generelle forklaringer på historiske utviklingstrekk. Dette har kommet til uttrykk i det som Francis Sejersted hevder – at vi kan finne både en fortolkende sosiologi og en kvantitativ historieskrivning (Sejersted 1993 a:347). Dessuten – nomotetisk og idiografisk posisjon er ikke lenger så sterkt knyttet til enkeltfagenes identitet som tidligere. Dette til tross, diskusjonen mellom idiografer og nomotetikere har vært en gjenganger i historiefagets grunnlagsdiskusjoner så lenge faget har hatt et definert arbeidsområde ved universiteter og høyskoler.

Når det gjelder diskusjonen mellom *naturvitere* og *samfunnsvitere*, derav historikere, kan det hevdes at en prinsipiell avstand mellom fagene fortsatt er et aktuelt vitenskapsteoretisk diskusjonstema. Det er slik at ulike meninger og oppfatninger om lovmessighet blant forskere som *ikke* tilhører det naturvitenskapelige fellesskapet har skapt usikkerhet, til dels språklig og faglig substansiell forvirring. Etter min oppfatning er det slik at viten om naturen, i motsetning til viten om historien, innbefatter kunnskap nettopp om lovmessighet. Selvsagt kan man diskutere om dette begrepet og den forståelsesmåten begrepet gir uttrykk for, er relevant for historieforskningen og ikke minst hva som kan menes med «lovmessighet». Uansett kan det ikke være snakk om samme slags lover som gjelder for naturen som for menneskesamfunnet. Med andre ord – menneskets motiver og handlinger i historien kan ikke parallellføres til naturen.

10.4 Idiografi, nomotetisk orientering og Stein Rokkan

Historiefaget har som formål å ikke bare utforske sammenhenger i tid, men også å studere konkrete sosiale situasjoner. Dette er også det mest «givende», ifølge Jens Arup Seip. Han hevder at det ikke er nødvendig å skjelne mellom *synkrone* og *diakrone* samfunnsvitenskaper. Utgangspunktet for valget av diakrone design er at vi vil si noe om endringer over tid. Også når vi er opptatt av *årsaker* til at hendelser inntreffer, brukes gjerne et slikt undersøkelsesdesign.

Konkret er denne typen undersøkelser innrettet slik at vi undersøker om et bestemt fenomen, ved ulike tidspunkt, inntreffer etter at et annet bestemt fenomen har inntruffet. Hvis vi for eksempel hadde mistanke om, og ønsket å undersøke den økonomiske utvikling på bakgrunn av grad av inflasjon og arbeidsledighet, måtte vi studere slike negative inntreff i norsk økonomi over et lengre tidsrom. Dette forutsetter at man har den samme type data om samme fenomen på ulike tidspunkt. Grunnen til dette er at dataene for de ulike tidspunktene må være *sammenlignbare*.

I dag er nok bildet mye mer sammensatt og mer åpent for kombinasjoner av de to nevnte typene design. Imidlertid har det vært ulik tradisjon for valg av design, dvs. å velge synkrone eller diakrone studier. Diakrone studier har vært dominerende innen historiefaget, mens de som har sverget til synkrone design, gjerne har vært knyttet til samfunnsfagene. I praksis markerer Seip en avstand mellom grunnposisjonene i disse to fagkretsene, noe som har sammenheng med fagenes ulike målsettinger. I det hele er det vanskelig, av praktiske og psykologiske grunner, å forene to så ulike grunnintensjoner i ett og samme fag, sier han. Der det hypotetisk skulle finnes praktiske muligheter for å realisere et slikt arbeid, vil nødvendigvis det ene faget innta en status som «hjelpvitenskap» for det andre faget. Han hevder at sosiologifaget har vist en tendens til nærmest å underlegge seg andre fag på imperialistisk vis. Seip skriver nokså krast-ironisk:

Samfunnsvitenskapene har vært som et høneegg ruget i et svanerede. Hver gang har kyllingen trodd den kunne svømme. Men den er og blir blant de ikke svømmedyktige i naturvitenskapens svanedam (Seip 1983 b:266).

Men for Seip, hva er så det vanskelige momentet som hindrer en sammenbinding mellom sosiologi og historie? Jo, tidsfaktoren, i kombinasjon med sosiologiens systemtenkning, ser han som det metodisk vanskelige momentet i historieforskningen. Problemet er at dette leder frem mot *anakronismer* og det som Seip kaller *relikter* fra fortiden. En rekke institusjonelle trekk i ethvert sosialt system er fremmedlegemer og eksisterer og fungerer i dag, men har sin forklaring i noe som skjedde i går. Når dette erkjennes, er en forståelse ikke mulig uten de enkelte elementers historie (Seip 1983 b:271–272).

I tillegg er det vanskelig å være sikker på at tallrekker over lengre tid er likeartede og bygger på det samme. Bonden anno 1850 er noe annet enn en bonde i

1950. Likeledes er en student i 1850 noe annet enn en student hundre år senere. Dermed legger Seip vekt på problemet med det *inkommensurable* som gjerne oppstår når det gjøres sammenligninger mellom størrelser som iblant ikke er sammenlignbare.

I særlig grad var det i kritikken av statsviteren Stein Rokkan, at Seip la tyngde bak sitt angrep på en statsvitenskapelig tilnærming til nyere norsk historie. Angrepene var rettet mot Rokken som samfunnsviter, og i særlig grad mot anvendelsen av modeller og generell teori. Rokkan tok for seg ideologiske konfliktlinjer i norsk politisk historie som avtegnet seg langs en *funksjonell* og en *territoriell/kulturell* akse. Den siste aksene handlet om bøndernes forsvar for vel-etablerte samfunnsnormer og kulturelle standarder – mot en dansk dominert urban kultur. Denne konfliktaksen inneholdt temaene språkpolitikk (nynorsk mot riksmål), moral og alkohollovgiving, samt det religiøse liv (religiøse fundamentalister i lekmannsbevegelsen mot statskirkens rasjonelle lutheranisme). Denne type konflikter, med slike kulturelle og religiøse forankringer, utspilte seg i særlig grad på Sørvest-landet.

Den nyere funksjonelle aksene handlet om skillelinjer som fulgte industrialiseringen. Dette gjaldt grunnleggende motsetninger mellom arbeid og kapital. I den sørlige og vestlige periferien, hvor de motkulturelle kreftene hadde sine kjerneområder, ble imidlertid klassepolariseringen aldri særlig sterk. Fokuseringen på symboler for lokal identitet, hindret dette. I andre regioner, på Østlandet, Trøndelag og Nord-Norge, oppløste de funksjonelle konflikten etterhvert de tidlig etablerte kulturelle konfliktene. I de tre sistnevnte regioner ble nye allianser dannet langs den funksjonelle aksene.

Rokkan fanget opp nettopp dynamikken fra en etterhvert mindre synlig territoriell akse, til en mer fremadstormende funksjonell akse. Likevel – grunnlaget for Seips kritikk var den dokumentasjonen og de analysene som Rokkan summerte opp og som gjaldt utviklingstrekkene i norsk politikk. Dette arbeidet var sentrert om to tema: Nasjonsbyggingsprosessen, som trinnvis ble preget av økende integrasjon og standardisering, samt den økte forståelsen av de politiske virkningene av økonomisk vekst, industrialisering, urbanisering og byråkratisering (Stubhaug 2019:252).

Selv om en generell moderniseringsprosess medfører et gradvis skifte fra kultur til klasse som identitetsskaper, vil motkulturelle faktorer fortsatt veie tungt, ifølge Rokkan. Dette betyr at i Norge har de kulturelle/territorielle skillelinjene, helt opp til vår tid, spilt en betydelig rolle i norsk politikk. Dette har EEC/EU-kampen synliggjort. Mobilisering av motkulturer skjedde også under debattene om statsstøtte til de etablerte kulturinstitusjonene. Andre eksempler er debatten om offentlig teaterstøtte i 1923 og om Riksteateret i 1948. Her kom disse konfliktlinjene til syne som periferiens kulturelle interesser mot de kulturelle sentrumsinteressene.

Selv om Rokkans fremstilling var utstyrt med empiriske funn og fakta, hevdet Seip at de mer abstrakte modellene som ble presentert, og som i høy

grad var styrende for den historiske fremstillingen, førte til for mange misoppfatninger. Det er også dette som Seip kaller «Modellenes tyranni» (Seip 1983 a:199). Dette uttrykket hadde en polemisk brodd i særlig grad mot Stein Rokkans makrososiologiske bidrag. Bakgrunnen var en voksende uenighet mellom partene i den såkalte «metodestriden» fra midten av 1970-tallet.

Viktige parter og motdebattanter i metodestriden var, foruten Seip og Rokkan, Gudmund Hernes og Johan Galtung. Overordnede tema som grunnlag for uenighet, var hvor grensene skulle settes mellom historie og sosiologifaget. Det ble fremført argumenter for og imot blant annet bruken av modeller, induktive eller deduktive strategier, samt komparasjon i forskningen. Seip mente at hovedproblemet var at samfunnsvitere, som regel, gikk for tidlig i forskningsprosessen i gang med å teoretisere. For øvrig – tradisjonelt er det ikke historikerens primære oppgave å teoretisere, ifølge Seip. Men i henhold til hans egne forskningsstrategier, finner vi grunnlag for å problematisere om han selv alltid fulgte sine egne anvisninger. Ikke minst gjaldt dette noen av hans mest kjente og polemiske bidrag, som *Fra embetsmannsstat til ettpartistat*. For øvrig – som også sosiologen Lars Mjøset hevder, tør ikke Seip riktig og konsekvent å gå i forsvar for en prinsipiell historisme (Mjøset 1991:307). For å konkludere, brukte han mye av sin motvilje til samfunnsfagene som argument for å tydeliggjøre historie som et fagfelt mer eller mindre uavhengig av statsvitenskap og sosiologi.

Som vi allerede har tatt opp, var Sejersted i motsetning til Seip, langt mer optimistisk på vegne av et historiefaglig og samfunnsfaglig «samliv» og argumenterte for dette. Ifølge Sejersted finnes det ikke noe klart skille mellom humanister og samfunnsvitere. Det er heller ikke slik at skillet mellom nomotetiske og idiografiske fag faller klart sammen med det institusjonelle skillet mellom humanister og samfunnsvitere (se Sejersted 1993 a:347). For øvrig fremhevet han forskjellen mellom de to fagene som politiske instrumenter og som forskningsadministrative størrelser – ikke minst på bakgrunn av erfaringene med det såkalte KULT-programmet.

Historie kan, som et (i utgangspunktet) idiografisk fag, sies å være mer fundamentalt i den forstand at formålet nettopp er å gripe en «individuell» virkelighet. Likevel konkluderer Sejersted med at nettopp for dette formålet, kan historiefaget ha nytte av de generelle teorier som er utviklet i de nomotetiske fag (Sejersted 1993 a:349). Dermed kan slike fag ha karakter av «hjelpesvitenskap» for de idiografiske disiplinene. De generaliserende og de individualiserende fagene kan nemlig ha god hjelp av hverandre. I det hele tatt burde samarbeid på tvers av faggrensene kunne bli fruktbart for begge, ifølge Sejersted (1993 a:349–355).

Det er kanskje grunn til å påpeke at skillet mellom idiografiske og nomotetiske fag ikke er, eller burde være, så tydelig som det er fremhevet av norske faghistorikere. Idéhistorikeren Thomas Krogh hevder at skillet som det som her

er gjort rede for, egentlig har hatt sin bakgrunn i debatten om historievitenskapens plassering ved universitetene i Tyskland på slutten av 1800-tallet. Riktignok var det slik at historievitenskap forsket i individuelle forhold og enkeltepisoder, mens naturvitenskap søkte etter universelle naturlover (Krogh 2003:268). Selv om universelle lover på ulike felt har vært en viktig del av moderne naturvitenskap, og at en aldri har kommet frem til en universell lov for historiske forhold, er dette ikke tilstrekkelig for å gjøre den type kategorisk skille som er gjort i deler av fagmiljøene, ifølge Krogh. Også naturvitenskap er opptatt av enkeltepisoder, i tillegg til å utforske lokale forhold. Dessuten – selv om ikke historikere er på utkikk etter lover, bruker de generelle begreper til å ordne og klassifisere forskningsobjekter etter på forhånd bestemte kriterier (Krogh 2003:269). I tillegg vil mange typer informasjon fra naturvitenskapelige miljøer være relevante for å beskrive betingelsene for utvikling av menneskelige samfunn, ikke minst innenfor medisin og klimatologi.

Det endelige punktet som Krogh problematiserer, gjelder ikke forholdet mellom historie og naturvitenskap, men mellom historie og samfunnsvitenskap. Samfunnsvitenskapene er selvsagt også opptatt av mennesker og menneskelige forhold. Det som imidlertid fremhever historie som et særskilt fagfelt i forhold til samfunnsvitenskap, er forholdet til *tid*. Avstand i tid og utvikling over tid er de grunnleggende kategoriene i historievitenskap. Det viktige er at tid trer inn som et avgjørende forklaringsprinsipp for alle historikere (se kapittel 6: Historisk tid).

10.5 Et mangfoldig historikermiljø

De ulike historiesyn kommer til uttrykk også i hvilke betegnelser, og ikke minst i hvilke metaforer, som har vært brukt for å karakterisere forholdet mellom næringsliv, politikk og sivilsamfunn. Individuelle kjennetegn vi finner i språklig utforming, tydeliggjorde kjente historikers stil og faglige temperament. For eksempel brukte Edvard Bull «*Toppfolkenes partnerskap*», om de kontaktene som ble skapt og videreutviklet mellom politikere og næringslivsledere i norsk etterkrigstid.

Bull trakk i tvil Jens Arup Seips tese om den norske ettpartistaten – dominert av Det norske arbeiderpartiet i regjering og embetsverk. Angivelig var dette et grunnleggende trekk ved norsk politikk i 1940- og 1950-årene. For Bull, derimot, var styringssystemet dominert av et samvirke mellom regjeringen og statsapparatet, men innbefattet også de største organisasjonene i næringslivet (Helle 2023). Dette var et samarbeid som omsluttet hele eliten, dvs. toppen av både politikk og næringsliv. Disse snakket samme språk og var fortrolige med mange av de samme resonnementene og begrunnelsene for den politikken som ble utøvd, ikke minst overfor næringslivet. Selv om dette gjaldt toppen i næringsliv og politikk, hadde de politiske og økonomiske elitene tilstrekkelig tilslutning nedover i samfunnet. Samtidig kan striden om EF- og EU-medlem-

skap, samt Arbeiderpartiets svekkede posisjon i det politiske landskapet, være eksempler på at grunntesen om politikken og næringslivets samkjøring bestrides, eller nyanseres.

På sin side brukte Berge Furre betegnelsen «*Den sosialdemokratiske orden*», en betegnelse som han myntet ut for å tydeliggjøre at etterkrigs-samfunnet kunne forstås som en blanding av program, idé og praktisk politikk. En konkretisering av dette begrepet kom til uttrykk i boka *Norsk historie 1905–1990*. Her skriver han om den første etterkrigstiden:

Ei av dei sterkaste krefter – arbeidarrørsla – går over til å bli den integrerende krafta i industrisamfunnet som gradvis satsar på å få arbeid og kapital, by og land til å «dra saman» for å overvinna den sosiale krisa, med ein sterkare stat som pådrivande kontrollerande og utjamnande instans. Det skaper ei utvikling som peikar fram mot velferdsstaten og den sosialdemokratiske orden, emne for seinare delar av boka. Vi ser altså mellomkrigstida som ein kritisk overgangsperiode. Eit motsetningsfylt industrisamfunn med klassestrid og kløyvande krefter kjem mot slutten av perioden inn i ein integrasjonsprosess som peikar fram mot ein ny sosial orden. Lenger framme ligg industriepokens glanstid og kulminasjon etter andre verdskrig (Furre 1996:145).

Også Jens Arup Seip har karakterisert det moderne norske samfunnet, og da med begrepet «*Ettpartistaten*». Dette var et foredrag, samt et essay, som han holdt i Det Norske Studentersamfund i september 1963. Samtidig var foredraget og essayet å tolke som et utfall mot Arbeiderparti-regjeringen. Brodden i Seips kritikk var at han anså det norske sosialdemokratiet, i Gerhardsens utforming, som delvis en politisk forvrengning av et fritt Norge. Seip beskrev også forhistorien til det som skulle bli hans hovedkritikk. Det offisielle politiske Norge var dominert av *to* perioder. Den første perioden bestod av en venstrekoalisjon (bondevenstre), som var dominerende frem til 1884. I denne perioden gjaldt opprøret en mektig embetsstand (embetsmannsstaten). Videre så Seip for seg en periode som var dominert av arbeiderbevegelsen (Seip 1974:11). Samtidig nyanserer Seip denne svært grove periodeinndelingen ved å hevde at det var *flerpartistaten* som «avløste» embetsmannsstaten i norsk historie. Perioden var preget av etableringen av politiske partier i Norge – født i den tiden da embetsmannsstaten ble felt (Seip 1974:15).

Begge bølgene hentet sin kraft fra et sosialt opprør, et opprør mot en mektig elite og et politisk og økonomisk system. I den senere perioden gjaldt opprøret kapitalister og et borgerlig samfunn. Imidlertid kaller han den siste perioden, dominert av Arbeiderpartiet, som bestående av en forfatning med benevnelsen *ettpartistaten*. Begrepet hadde, ifølge Seip selv, sin bakgrunn i at den politiske avgjørelsesprosessen ble ført til topps og avsluttet med endelig virkning innen-

for ett og samme partiapparat (Seip 1974:21). Videre hevder han at det politiske liv i Norge siden 1945 deler litt av det gåtefulle som hviler over politikken i andre *ettpartistater*. Krake søker make – embetsverket i staten og byråkratiske tillitsmenn i partiet søkte sammen. Dermed ble det etablert en egenartet politisk elite med dobbelt fundament (Seip 1974:23–24). Alt dette som Seip beskriver, er en understreking av hans interesse for de ulike maktdimensjonene som det offisielle Norge kunne by på siden innføringen av parlamentarismen i 1884.

En fjerde type historiebeskrivelse av det moderne politiske og sosiale Norge, er Francis Sejersteds. Han betegnet det norske etterkrigssamfunnet i formelen «*Demokratisk kapitalisme*», noe han knytter til landets moderne forhistorie – med dets bankvesen og næringsliv for øvrig. I Norge løp demokrati og sosial selvhevdelse sammen. Dette var med på å styrke de demokratiske normene. Ved å henvise til Alfred Chandler som kontrast, hevder Sejersted at det på grunn av de sterke demokratiske normene, var naturlig å bruke benevnelsen «demokratisk kapitalisme». Motstand mot store konsentrasjoner var en måte normene slo inn i økonomien på, noe som var tydelig ved utviklingen av bankvesenet. Staten og kommunene engasjerte seg sterkt for etableringen av et moderne bankvesen. Etterhvert som forretningsbankene ble etablert, trakk staten seg ut av bankvirksomhet på det direkte marked (Sejersted 1993 c:173). I tillegg må nevnes at en i Norge på denne tiden, hadde sterke sentrifugale, kommunalistiske krefter – nært knyttet til det brede småborgerskapet med dets sterke demokratinormer. Det var nettopp brytningene mellom det lokalistiske småborgerskapet og embetsmannselitens strateger som kom til å forme de norske samfunnsinstitusjonene fra tidlig på 1800-tallet. I tillegg fikk staten en fremskutt plass i moderniseringsprosessen i rollen som «kompensatorisk» borger-skap (Slagstad 2021:301).

Norsk historieskriving, i særlig grad fra siste halvdel av 1990-tallet, kom til å bære preg av diskusjoner av grunnlagsteoretisk karakter. En «tradisjonell», konvensjonell og autorativ historieskriving var bundet i en bestemt, rigid form som ble problematisert og stilt spørsmål ved. Imidlertid stilte flere historikere seg tvilende til en postmodernistisk forståelse av forskningens metoder og resultater, noe vi skal komme tilbake til.

Til tross for begrensninger i kildegrunnlag og erkjennelsesmessig forståelse, er det likevel krav som må stilles til forskning som aural praksis. Hvis det ikke skulle stilles slike krav, kunne forskeren like gjerne «abdisere» som forsker og begynne å skrive poesi. Ser en bort fra forventninger om å innfri krav til intersubjektivitet i forskningen, åpner en opp for muligheter til å misbruke forskningen. Ved en postmodernistisk innretning av forskningen, kan «forskeren» unngå håndverksmessig kontroll ved å fravike intersubjektivitetskravet, etter min oppfatning. Dermed kan det åpnes opp for verdimeslig og politisk manipulasjon.

10.6 En opptakt til et historiefaglig oppgjør

Som nevnt skjedde det et oppgjør mellom nestorene i norsk historieforskning, Jens Arup Seip og Francis Sejersted, fra midten av 1990-tallet. Selv om oppgjøret på mange måter representerte en opptakt til det som skulle komme senere, handlet dette (til dels) om andre tema og problemstillinger enn det som ble tematisert ved inngangen til 2000-tallet. I første halvdel av 1990-tallet ga Sejersted inntrykk av å være positivt innstilt til historisk syntese, og ikke minst til samfunnsfagernes teoretiske og til dels metodiske tilnærming til det omkringliggende samfunnet. Han søkte, på vegne av faget, å vitalisere og aktualisere historie i plan- og politikksammenheng. Også i denne sammenheng kom hans skeptiske og kritiske holdning til idiografi og metodologisk individualisme til uttrykk. Vi skal se nærmere på dette.

Selv om hans kritiske holdning til metodologisk individualisme og idiografi ved flere anledninger kommer til uttrykk, forsøker ikke Sejersted å underkjenne mikrohistorie eller «oppøye» de store syntesene. Det var hans anliggende å ta på alvor en for svak konstruktiv ambisjon i fagmiljøet (Sejersted 1993 b:306). Han savnet en konstruktiv sammenheng i faget.

Selv om Sejersted var sterkt kritisk til Seips forskningsstrategiske grep, delte disse en grunnleggende skepsis til *historismen*. I det hele var det et viktig kritiske anliggende for Sejersted å fremføre en kritikk av historismen – en historisk-filosofisk anskuelse som tar utgangspunkt i at menneskelige hendelser kun kan forstås med utgangspunkt i deres historiske kontekst. Den ambisjonen som er utgangspunktet for historisme-inspirerte forskere, er å bedrive «objektiv» historieforskning og -skrivning. Ifølge Sejersted er det rimelig å se oppgjøret mot denne retningen som nødvendig og positivt i fagets utvikling (Sejersted 1993 b:311). Likevel kunne det nok være uenighet om hvor langt en burde gå for å avvise historismen.

Et grunnlag for en større uenighet var imidlertid synet på nivået for analysen – i hvilken grad en burde holde seg til mikronivået i historisk analyse. Ifølge Sejersted vokste det dermed frem et legitimasjonsproblem. Han spør seg om hva som blir historie når man er lært opp til nøle med å realisere det som er meningen og målet med å drive faget. Alt for lett har man gitt avkall på fagets konstruktive ambisjon – en ambisjon som knytter seg til historiens funksjon. Legitimiteten knytter seg til dens bruk, moralsk og politisk (Sejersted 1993 b:314).

Imidlertid synes det som om den store avstanden mellom Seip og Sejersted har sammenheng med spørsmålet om metodologisk kollektivism eller individualisme. Sistnevnte har ment at den metodiske individualismen er knyttet til en streng rasjonalitetsforutsetning. Her skriver han:

Den sterke rasjonalitetsforutsetning ble iallfall hos forfatteren av denne artikkel et fageksistensielt problem. Den truet med å gjøre historieskriv-

ningen til en spesiell form for fiksjon. Man skrev om en verden befolket av rasjonelle, bevisste mennesker, mens virkeligheten gled unna i tåken. Det ble påtrengende nødvendig å få rasjonalitetsforutsetningene redusert til rimelige proporsjoner (Sejersted 1993 b:318).

Utgangspunktet for den metodiske individualisme er altså et bevisst enkelt-individ, som ut fra egne forutsetninger handler rasjonelt. Dette er en form for psykologistisk reduksjonisme. Men i denne måten å tenke på, ligger det motivasjon til å ignorere eller redusere betydningen av sosialt samspill.

10.7 Grunnlagsteoretisk debatt

Debatten i Norge blant historikere om grunnlagsteoretiske spørsmål, som er gjort rede for her, har skjedd i flere omganger. Jeg vil trekke frem den debatten som gikk for seg rundt år 2000. Selv om det som ble debattert rundt 1980 i høy grad handlet om historiefaget som et mulig samfunnsfag og at en tyve år senere var opptatt av «sannhetsproblemet» i historiefaget, var det også enkelte paralleller mellom disse to grunnlagsdebattene. Blant annet gjaldt dette spørsmålet om, samt i hvilken grad og på hvilke måter, det skulle være mulig å trekke slutninger om samfunnsutviklingen av mer generell karakter – eventuelt om faget fortsatt burde utvikles som et fag avsondret fra andre fag.

Fra en gang på 1990-tallet frem til inngangen av 2000-tallet, fant det altså sted en grunnlagsdebatt i historiemiljøet i Norge – fortrinnsvis ved Universitetet i Oslo. Viktige deltakerne i denne debatten var Erling Sandmo, Ottar Dahl, Knut Kjeldstadli og Tor Egil Førland. Diskusjonen partene imellom handlet om hvilke krav aktørene i historiefaget skulle stille til egen forskning for å kunne oppnå «vitenskapelig sannhet».

For Sandmo handlet det om at sannhet i historien ikke er en absolutt «størrelse», men er avhengig av den sammenheng og situasjon vurderingsgrunnlaget inngår i. Med andre ord kan en forholde seg til sannhet som en *situert* størrelse (Myhre 2014:40). Sannhet for én person trenger ikke å være det samme for en annen. Dessuten har det vært hevdet av enkelte toneangivende i historikermiljøet at sannhet er relativ i forhold til tid og ikke minst kultur. Enda mer kontroversielt enn slike påstander, har vært spørsmålet om hva som spesifikt er sant for historikere.

Med utgangspunkt i en konkret eksemplifisering fra «den historiske virkeligheten», kan en hevde at sannhetsbegrepet har blitt brukt på ulike måter. Sandmo har insistert på situerte sannheters *forrang*, dvs. en radikal utvidelse av en språklig sannhet og en sannhet ut fra kontradiksjonsprinsippet (motsigelsesprinsippet). Med andre ord må historikeren forholde seg til det som var sant for 1400-tallets bønder (den historiske sannhet – i betydning *samtidens* sannhet), ifølge Sandmo.

Det er ikke noe poeng å trekke frem en sannhet som åpenbarer seg mange hundre år senere enn det tilfellet som blir undersøkt av historikeren. Jan Eivind

Myhre hevder at det gir det lite mening å si at sannhet er situert i *absolutt* forstand – eller å si at kontradiksjonsprinsippet er den eneste form for sannhet en historiker skal forholde seg til (Myhre 2014:42). Uansett kan en si noe om tidsbaserte endringer i hva som er sant og ikke sant. Spørsmålet en da står overfor er om en skal forholde seg til de historiske aktørers sannhet eller sannheten slik den fortøner seg i ettertiden.

Sannhetsdebatten, så vel som andre debatter i «historikerlauget», har ofte handlet om hvilken plass og betydning empirien kan og burde ha i historikerens «verktøykasse». En beveger seg dermed over til en debatt om historiefagets teorigrunnlag – Den historiefaglige «sannhetsdebatten». Dette skal vi se nærmere på i neste kapittel.

10.8 Sammendrag

Ulike begivenheter på ulike geografiske nivå vil det alltid være uenighet om, selvsagt fordi vi relaterer den allmenne historien til våre egne liv, erfaringer og kunnskaper. Hvem som gjorde hva, hvordan en kan tolke begivenhetene og hvorfor hendelsesforløpet fikk en form og et innhold som det fikk, er spørsmål en stiller seg til både globale og lokale begivenheter. Fordi historikere så vel som «folk flest» har ulikt forhold til og engasjement vedrørende det som har skjedd, finner vi ulikt syn på hendelsesforløp og det som har inntruffet. Historisk stoff engasjerer og legger grunnlaget for en debatt som er sunnhets-trekk både ved humaniora og samfunnsfag.

Historikere flest er ofte mindre interessert i generaliserende lover for mennesker og samfunn og i høyere grad enn samfunnsvitene. Likevel varierer dette med at historikerne har ulik grad av tilnærming til det samfunnsvitenskapelige studiefeltet. Gjennom forskningspraksis er det ofte ikke tale om et enten-eller, men om ulike tilnærminger mellom et idiografisk og nomotetisk design i den ene og samme undersøkelsen. Historiefaglige miljøer er i det hele preget av uenighet og ulike paradigmatisk ståsteder. Spørsmål som gjelder forholdet til metodebruk, teorigrunnlag og forholdet til andre fag, er omdiskuterte og gir ulike svar. Vi finner uenighet ikke bare knyttet til metodisk og teoretisk tilnærming mellom samfunnsfag og humaniora, men også konkret om spørsmål vedrørende metodologisk individualisme eller kollektivismen. Det siste angår hvilke typer data en vil samle inn, metoder for innsamling, analyse og tolkning av data.

Kapittel 11: Den historiefaglige «sannhetsdebatten»

Innledning

I historieforskningen, så vel som i all annen tematisert forskning, må noe tas for gitt. Dette betyr nødvendigvis at ikke alt som formidles via en faglig tekst kan dokumenteres eller blir dokumentert. Erling Sandmo (1963–2020) skriver i en henvisning til angrepet på Bastillen under den franske revolusjonen:

Er ikke all denne kjeklingen urimelig? For alle praktiske formål er jo setningen ganske grei, og vi kan ikke skrive historie som om alle problemer og premisser skal avklares hele tiden. Hvis alt skal være «gitt at», blir historien uleselig (Sandmo 2015:182).

Språket som de historiefaglige funn meddeles på, samt avdekkingen av stadig nye funn, impliserer at forskerens forståelse og faglige erfaringer ikke er konstante, men «flytende» og under «korrigering». Hvis det skulles stilles et krav om å formidle kun uomtvistelige «sannheter» gjennom forskningen, ville forskeren presumptivt ikke være i stand til å meddele noe av interesse eller relevans. Videre skriver Sandmo at hvis sannheten skal begrenses til kun det som kan belegges og bekreftes er «sant», er det ikke alltid ensbetydende med «interessant» (Sandmo 2015:185).

Kanskje det mest kontroversielle spørsmålet som i utgangspunktet er reist mellom postmodernistisk orienterte historikere og motstanderne, er da om historieforskning skal være konstruksjon eller rekonstruksjon. *Rekonstruksjon* er et positivistisk ideal med røtter i tysk historisme. Målet er å gjenskape historien «slik den virkelig er». Ifølge kritikerne av dette idealet er det ikke mulig å realisere en ambisjon om å rekonstruere fortiden fordi en ikke har tilgang til fortiden. Det som har skjedd er forbi og ikke mulig å gjenskape. I stedet er det ønskelig og mulig i stedet å virkeliggjøre en *konstruksjon* av fortiden. En konstruksjon innebærer at en tar på alvor den tidsmessige avstanden mellom fortidig og nåværende situasjon.

Også Sandmo går til angrep på tanken om å rekonstruere fortiden, et standpunkt som ikke er særlig kontroversielt i dag. Det knytter seg nemlig ulike historiesyn, metode og ulike oppfatninger til hva slags fremstilling som er realistisk eller virkelighetsnær (Sandmo 2015:187).

11.1 Erling Sandmo og debatten i historisk tidsskrift

Jan Messel, Hege Roll-Hansen og Hilde Gunn Slottemo presenterte et kritisk

bidrag til hvordan *Historisk Tidsskrift* har fungert som debattforum for norske historikere, en artikkel presentert i 2021. Den tematikken som drøftingene har hatt som underlag, var marxismedebatten, debatten om kvinnehistorie og sannhetsdebatten rundt tusenårsskiftet (Messel 2021). Som vi allerede har vært inne på i forbindelse med en presentasjon av Thomas Kuhns paradigmatteori, var et «generasjonsoppgjør» en av flere viktige dimensjoner ved det heftige ordskiftet. I det følgende skal vi ta for oss også andre dimensjoner.

Det hevdes at 1970-tallet ble et høydepunkt for *Historisk tidsskrift* som fag-offentlig debattarena. I dette tiåret kunne en registrere et særlig aktivt debattklima, noe en kan se i sammenheng med en ny generasjon historikere og en politisk radikalisering av det akademiske miljøet ved norske universiteter. I denne første del av 1970-tallet var kildegransking og problematisert historiefag-skriving i særlig grad et utgangspunkt for diskusjonene.

Debattklimaet ble noe mindre «heftig» på 1980-tallet. I denne tiden ble imidlertid fagets rolle i samfunnet tatt opp på ulike vis. Også kvinnehistorie ble tematisert og debattert fra siste halvdel av 1980-tallet og videre på 1990-tallet. Fra siste halvdel av 1990-tallet og fremover utgjorde *Historisk tidsskrift* en ny historiefaglig storhetstid. Den viktigste debatten som gjorde seg gjeldende fra slutten av dette tiåret, var «Sannhetsdebatten». Utgangspunktet for denne var Erling Sandmos doktoravhandling *Slagsbrødre*, fra 1998. Debatten engasjerte noen av de toneangivende historikerne ved *Historisk institutt*, *Universitetet i Oslo*, og fra *Universitetet i Tromsø*. Diskusjonen dreide seg om postmodernistiske posisjoner i historiefaget og om mulige gevinster av «den nye kulturhistorien» (Messel 2021).

Det er bemerket at denne debatten, ikke minst, handlet om «den språklige vendingen» innenfor historiefaglig forskning. Den språklige vendingen betegner de teoriene som problematiserer forestillinger om en forbindelse mellom samfunnsskapte fenomener og språklige uttrykk. Utgangspunktet er en erkjennelse av at språket er forbundet med opprettholdelse og dannelse av fakta om den omkringliggende verden. I tillegg er språket vevet inn i ulike former for sosial praksis i samfunnslivet. Dermed kan studier av språkbruk gi oss kunnskap om endring og makt i samfunnet.

Et startpunkt for debatten var Erling Sandmos artikkel *Mer og mindre sannhet* (*Historisk tidsskrift* 3/1999). Dette var en utvidet versjon av innledningen på et seminar ved *Historisk institutt* ved *Universitetet i Oslo*, 5. oktober 1998. Sandmo går her til angrep på karikerte fremstillinger av modernisme, men også postmodernisme i historieforskningen. Hans plassering vitenskapsteoretisk har han selv gitt til kjenne. I *Historisk tidsskrift* nr. 3, 2000, presenteres han som hjemmehørende innenfor en kulturorientert, fortolkende historie, påvirket av Foucaults analyser av forholdet mellom kunnskap, makt og sannhet. «Denne sammenstillingen oppfatter jeg som typisk for mye av den *pro-post-moderne* historien. ...», skriver han (Sandmo 2000:404). Det som Sandmo gjør,

er at han knytter sannheter – forskjellige fra våre egne – som iboende forskjelligartede fra våre egne kulturer (Sandmo 2000:410). Samtidig gjør han oppmerksom på at en slik tilnærming til sannhet som en historisk størrelse ikke er normativ og overhistorisk, men deskriptiv og historisk (Sandmo 2000:411).

I en dispuTT med historikeren Tor Egil Førland gir Sandmo til kjenne sitt eksplisitte syn på sannhet i historieforskningen. Han skriver at hvis en legger Førlands absolutte sannhetsbegrep til grunn, blir historien en historie om hvordan den evige sannheten gradvis avdekkes, slik at det gradvis blir mer av den. Sandmo skriver at dette synet på sannhet er i harmoni med opplysningstidens syn, et syn av det slaget man gjorde opprør mot fra begynnelsen av 1800-tallet. Det var da man slapp den store usikkerheten inn i historiefaget. Dermed ble også historiefaget en kritisk vitenskap (Sandmo 2000:416).

For øvrig er det slik at anti-postmodernister, som det antydes at Tønnesson og Førland kunne være, gjerne viser til Alan Sokal i sine kritiske utlegninger. Sokal er kjent for å ha produsert en artikkel i det postmoderne tidsskriftet, *Social text*, i 1996. Hans artikkel var skrevet for å teste om det omtalte tidsskriftet ville publisere en artikkel uten vitenskapelig verdi, men som inneholdt mange av de språklige vendingene og begrepene som var anerkjent i postmoderne miljøer. Jo, artikkelen *Transgressing the Boundaries: Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity*, ble trykket og publisert. Artikkelforfatteren som har vært en anerkjent fysiker ved New York University, anvendte teorier fra fysikkens verden og brukte teorigrunlaget på samfunnsvitenskapelige forhold. Sokal selv avslørte i etterkant at dette var en bløff for å «røyke ut» postmodernistisk og sosialkonstruktivistisk sludder.

Likevel, som Sandmo hevder, var ingen av de teoretikerne han har tatt for seg historikere eller historiefaglig kvalifiserte. Dessuten kan ikke et helt utbygd teoretisk korpus stå og falle på hva en person hevder til en hver tid. I tillegg kan en si at alle akademikere har noe å svare for når det gjelder inkonsekvenser i egne offentlige uttalelser. Sandmo konkluderer med en kritisk innstilling til mer dogmatisk positivisme, men også til ekstrem postmodernisme.

Som tidligere nevnt er «Den nye kulturhistorien» en retning innenfor historieforskningen, der kunnskap og sannheter er kulturspesifikke og formet av forskeres horisonter og mentale «verktøy» – slik Sandmo formulerte det. Imidlertid er det slik at mange betakker seg for dette (Sandmo 1999:391). Men ved å forholde seg til Foucault får han frem at «sannhet», i den betydning som det her er tale om, er en lokalisert og kontekstualisert sannhet. Endelig blir sannhet et spørsmål om hva, når, og for hvem noe er sant. Med andre ord blir sannhetsbegrepet problematisert. En må forholde seg til flere sannheter, nettopp ved å relatere disse til ulike tanke-systemer og idéstrukturer.

Begrepet *sannhet* er i det hele tatt et nøkkelbegrep for Sandmo, et begrep som historikere kanskje for ofte tar for gitt. Et viktig poeng er at en nøytral, udiskutabel sannhet kan til forveksling være lik en banalitet. Vel er det flere

sannheter som kan gi en viss historiefaglig innsikt, som «*Den 14. juli 1789 gikk en gruppe innbyggere i Paris til angrep på fengslet Bastillen*». Mye må undersøkes for å avklare sannhetsverdien av denne grunnsetningen: Hva som er en innbygger, hvor Paris grenser avtegnet seg i denne tiden, om mennesker faktisk ville ødelegge Bastillen m.m. (Sandmo 2015:181). I tillegg er det nødvendig med en avklaring av den tids oppfatning av begrepet tid. En endelig avklaring av alle disse forholdene vedrørende tid, sted, situasjon og deltakere ville kreve mange del-undersøkelser. Det historiefaglige utgangspunktet, dvs. grunnsetningen som vi her har tatt stilling til, er formulert i ettertid – i en tid da revolusjonens begivenheter er satt inn i et lengre tidsperspektiv. Ifølge Sandmo er setningen ganske grei, og vi kan ikke skrive historie som om alle problemer og premisser skal avklares hele tiden (Sandmo 2015:182).

Hvis en skulle sørge for å få avklart alle setningene av historiefaglig betydning, ville en neppe kunne si mye om det som har skjedd eller være sikker på sannhetsverdien av alt som ville komme til uttrykk av historikeren. Dessuten er det slik at grunnsetningen kun er en liten del av den historiske fremstillingen og må kobles til mer empirisk «usikre» setninger for å kunne gi mening gjennom fortolkning. Med andre ord er selv den enkleste setning om historiske begivenheter omgitt av problemer vedrørende sannhet. Om en krever at alt som legges frem skal være sant i egentlig streng betydning, ville det bety at mye av det som formidles av historiefaglig kunnskap ville være av liten interesse for et fagkyndig eller allment publikum.

Det kan konkluderes med at det som virkelig har skjedd en gang i fortiden, på langt nær kan fanges inn på en komplett måte av en historiker. Grunnen er at historieskriving alltid er en historiker-komponering av en tekst. Dessuten – en tekst redigeres og er alltid et sluttprodukt av et utvalg av mange mulige fremstillinger av det som har skjedd i nær eller fjern fortid. Med andre ord er det aldri mulig å fange inn alt det som har skjedd eller det som er i ferd med skje i en enkelt tekst. Sandmo konkluderer med at drømmen om den fullstendige overensstemmelse med fortiden, uansett kun er en drøm og lar seg bare knytte til de bitte små, individuelle historiene og det enestående perspektivet (Sandmo 2015:187). Historisering er relativisering. Dette betyr at vår egen kultur og vår egen tid ikke kan betraktes som en fasit eller målestokk når fortiden skal granskes.

11.2 Ottar Dahl

Det tema som debatten i *Historisk tidsskrift* kom til å sentreres om var «sannhetsproblemet». Uenigheten som debatten kom til å forankres i, var hva en kunne definere som en historisk sannhet, og i tillegg; hvor lokal, tidsavgrenset og flertydig en kunne tillate seg å regne en historiefaglig sannhet som. Det avgjørende for de typer sannheter som en som historieforsker må forholde seg til, var for Sandmo (og Foucault) å gripe tak i mulighetene for å «historisere»

sannhetene. Dermed henger sannhetene sammen med øvrige historiske, kontekstualiserte og konkrete forhold – og er foranderlige med dem (Sandmo 1999:393).

Kort sagt ble den faglige debatten i *Historisk tidsskrift* spisset i en diskusjon om sannhetsbegrepet. Utgangspunktet for Sandmo var en motvilje til å knytte dette begrepet direkte til begrepet objektivitet. Han hevdet at sannheten ikke er gitt og vedtatt en gang for alle, men er avhengig av den samfunnsmessige sammenheng denne inngår i. I en slik forstand er sannhet situert – ikke noe som alle kan enes om og heller ikke noe som nødvendigvis er «bestandig» over tid. Uenigheten, slik det går frem av debattantens fremlagte synspunkter, handlet om en skulle kunne godta *situerte* sannheter – dvs. motstridende utsagn om samme ting. Slike kan være motstridende fordi ulike historikere tar ansvar for sine egne tekster, i tillegg til at situerte sannheter er avhengige av kontekst.

Med andre ord avdekket diskusjonen i tidsskriftet svært ulike syn på hva en mente med sannhet. De to kanskje viktigste posisjonene kunne en finne mellom det å skulle kunne godta et ikke-absolutt begrep, og et som kunne fange inn historiens «bevegelse» og forståelse av sannhet i historiske tid. Sandmos kanskje viktigste poeng her var at begrepet hadde ulik betydning – avhengig av hvilke grupper i ulike historiske situasjoner en som forsker forholdt seg til. Her brukte han kolonialismens historie som eksempel, skrevet av kvinner fra andre områder i verden enn i Vesten. Som han hevder, ved å forske på andre enn kvinner kunne historien blitt en annen enn den offisielle (Sandmo 1999:394). I dette beveger Sandmo seg inn i et postmodernistisk landskap, der han hevder at sannhetene bør avgrenses, modereres og gjøres mindre ambisiøse.

I det samme nummeret av tidsskriftet rykket Ottar Dahl ut med til dels et tilsvarende, til dels en kommentarartikkel til Paul Knutsen og idéhistoriker Espen Schaanning. Ifølge Dahl har denne diskusjonen om dette emnet handlet om ulikheter i språkbruk eller terminologi. Med andre ord har motsetningene vist seg større enn de har vist seg egentlig å være, ifølge Dahl.

Schaanning og Knutsen settes opp som absolutte motsetninger i den forstand at sistnevnte tar utgangspunkt i et nokså tradisjonelt, absolutt sannhetsbegrep. Dette betyr at sistnevntes sannhet er forankret i et aristotelisk begrep – noe som betyr at en påstands sannhet korresponderer med, dvs. stemmer overens med, virkeligheten (Svendsen og Säätalä 2004:52–53). Denne aristoteliske oppfatningen forutsetter at en påstand som uttrykker viten og er sann, sier noe om hvordan det egentlig forholder seg i virkeligheten. Dermed er sannheten noe som en tar utgangspunkt i som absolutt og objektiv. Det som imidlertid brukes som motargument og som kompliserer et slikt enkelt sannhetsbegrep, er at sannhet *formidles* via språket.

Dahl har som utgangspunkt at «sannhet» er en egenskap ved utsagn, noe som imidlertid ikke betyr at enhver påstand om sannhet faktisk er sann. Likevel er sannhetsbegrepet alltid til stede som en ideal norm, som pretensjon eller for-

pliktende krav (Dahl 1999:366). Videre skriver Dahl at dette er et ledd i det som bringer til uttrykk en aktuell og subjektiv holdning hos den eller de som formulerer utsagnet eller påstanden, og innebærer et skille mellom sannhet som en egenskap ved utsagn og den subjektive tro som karakteriserer personens språkhandling (Dahl 1999:367). Dette gir grunnlag for å hevde at sannhetsbegrepet nettopp er en *ideal norm*. Kriteriene for sannhet har altså som utgangspunkt de holdepunkter som finnes for å begrunne påstanders sannhet. Kriteriene kan være empiriske, så vel som rasjonelle – dvs. logiske og dermed knyttet til observasjoner. Her forplikter også Dahl seg til at sannhetsbegrepet utelukker logisk kontradiksjon mellom sanne utsagn.

Ifølge Dahl er det nettopp i forpliktelsen til å nå frem til «sannhet» at en vil innta en kritisk holdning og praksis. Det som imidlertid bringer inn en problematisering av sannhetsbegrepets grunnlag, er hvis vi bringer inn et *relativistisk* standpunkt. Påstander om og vår viten om sannhet er, i henhold til relativismen, avhengig av den situasjonen påstanden hevdes i. Dessuten varierer det fra person til person hvordan situasjonen som vedkommende befinner seg i vurderes, karakteriseres og sensureres. Den relativistiske grunnholdningen er kontroversiell ettersom begrepene vi bruker er avhengige av og relative til både forholdene og iakttakeren (Svendsen og Säätalä 2004:54). Men er vi i stand til å heve oss over vår måte å perspektivere på i dag, innenfor våre egne omgivelser? Vi lever jo i en kultur der vi forholder oss til helt andre begreper og vurderer virkeligheten på helt andre måter enn tidligere.

Samtidig er det slik at relativismen, i sin ytterste form, inneholder alvorlige selvmotsigelser. I dialogen med Theaitetos innvender Sokrates at alle sannheter *ikke* kan være relative. Hvis en hevder at alle sannheter er relative, har en jo forsøkt å si noe som er allment sant. Relativisten kan heller ikke si noe om at vi stadig forsøker å si noe som er sant. Med andre ord kan en spørre seg hvorfor i så fall sannheten er verd å strebe etter. Likevel peker relativismen på mange paradokser og problemer som knytter seg til vår erkjennelse. I tillegg finnes det grunner til å hevde at kunnskap kan være lokal, tidsavgrenset og gjeldende under helt spesifikke forhold.

Det som var det toneangivende tema i diskusjonene som verserte på denne tiden i *Historisk tidsskrift*, og som utkrystalliserte seg i en rekke undertema, var altså spørsmålet om hva som er «sannhet» og hvordan en kunne og burde gå frem for å oppnå eller fange inn en historisk sannhet. Dette var også Ottar Dahls hovedanliggende i sin artikkel fra 1999. Det som han påpeker med direkte referanse til Sandmo, er at i jakten på fortidens aktører som handlet på sin tids egne premisser, er hvor langt en kan eller bør gå for å underlegge seg de historiske aktørenes forståelse i sin tid.

For øvrig – andre spørsmål som alltid melder seg i historieteoretiske grunnlagsdebatter, er i hvilken grad en skal ta på alvor en postmodernistisk skepsis til «De store fortellingen». Som Dahl også hevder, er dette et spørsmål som har

utløst debatt på grunnlag av positivismens fremstøt i historiefaget. Samtidig må der understrekes at de store fortellingene i historievitenskap har liten appell i dag, noe som til dels er uavhengig av vitenskapsteoretisk ståsted.

Men hvor langt kan en eller bør gå som historiker for å akseptere fortiden som høyst forskjellig fra vår egen tid? Dersom en fullt ut vil forstå og akseptere at fortiden er vesentlig forskjellig fra nåtiden, bryter en med grunnleggende positivistiske prinsipper for forskning. Som Dahl påpeker, er det likevel i dag i liten grad et kontroversielt prinsipp at en som historieforsker underlegger seg fortidens forståelse av egen tid. En slik oppfatning står i krass motsetning til en «samtidimperialisme», der historikerens egen samtid er mål og målestokk som hjelper historikeren med å bekrefte sin egen tids fordommer (Dahl 1999:370). Evolusjonisme og samtidstro er spekket med denne mentalitet og tenkemåte.

Men hva så med historiefaglig kulturrelativisme? Kulturanthropologien har hatt en viss innflytelse på historiefaget, i særlig grad i etterkrigstiden. En antropologisk innstilling i historie, assosieres med toleranse overfor fremmede, fortidige kulturer. I henhold til denne grunnholdningen vurderes kulturelle uttrykksformer som verdifulle, rasjonelle og relevante ut fra egne premisser. Det trenger ikke nødvendigvis å dreie seg om fremmede kulturer, men like mye om vårt eget lands ulike livsformer og delkulturer.

11.3 Knut Kjeldstadli

Også Knut Kjeldstadli sluttet seg til som deltaker i den historiefaglige grunnlagsdebatten. Kjeldstadli innleder med å tilskrive postmodernismen noe positivt ved å si at vi må være vare for flertydighet, mangestemmighet og motsigelser (Kjeldstadli 1999:376). Også Kjeldstadli tok opp sannhetsproblemet i historiefaget. Hans posisjon har vært *ontologisk realisme*, i den forstand at fortiden har en realeksistens som er uavhengig av oss som lever i ettertid. Bildet av fortiden verken skaper eller endrer fortiden. Det som er hans hovedposisjon er å «verne» om historie som fag, i den forstand at en bør operere med et skille mellom sant og falskt og beskytte forskere og allmenheten for det vilkårlige. En viktig grunn til en slik «beskyttelsespolitikk», er å hindre at historien blir brukt i maktens tjeneste.

Den problematikken som her tas opp angår ikke kun historiefagets grunnlagsproblemer, men også hvordan historien kan bli brukt i offentligheten og til hvilke formål. Slik sett kan en referere til den debatt og det etterspill som fulgte i kjølvannet av David Irvings historiefremstilling om Holocaust, «Det tredje riket» og den andre verdenskrig. Irving ble en svært omtalt faglitterær forfatter da han i 1977 ga ut *Hitlers War*. Problemet var at han beveget seg langt over en etisk grense som kjent historiker ved å benekte holocaust. Rettsaken, som Deborah Lipstadt tok initiativet til, førte også til at hans navn festet seg til betegnelsen «kildemanipulator» og til hans fall som autorativ historiker.

Samtidig er det selvsagt *ikke* slik at postmodernister, i en mer liberal forstand, er villige til å innta en holdning som innebærer en etisk tvilsom revisjon

av grunnleggende innsikter i historiekunnskap. Som også Kjeldstadli mener, er det for øvrig slik at også Hayden White har sagt at konsentrasjonsleire fantes i Det tredje riket. Men samtidig mener han at et slikt standpunkt vanskelig kan forsvares hvis en tar på alvor de logiske konsekvensene av eget kunnskaps-teoretisk syn. Det som Kjeldstadli her tar opp, berører historiefagets funksjon som etisk referanse for stater og staters innbyggere.

I tillegg til historieforskningens etiske dimensjon, er den faglige dimensjonen viktig og gjenstand for mye diskusjon. Å studere fortiden har blant annet som motiv å unngå å gjøre de samme feil som er gjort tidligere. Samtidig berører dette spørsmålet om historiefaget skal være ren idiografi, eller om en kan lære av de fellesstrekk fortiden har med nåtiden. De fleste historikere mener nok at fordi de samme mennesker ikke kan opptre gjentatte ganger over tid og at de samme situasjoner ikke kan oppstå på nytt, er det begrenset hva en kan lære og ta i bruk i planlegging og politikk.

Samtidig som at det ikke er tilstrekkelige forutsetninger for å gjenta de samme situasjoner ved flere anledninger over tid, kan en jo hevde at noen nødvendige faktorer ofte er til stede ved ulike historiske situasjoner. Uten en slik betraktningssmåte, er det vanskelig å tenke seg at økonomisk planlegging og sosialpolitikk skulle kunne være mulig. Ja, historien er forskjellig, men har også læringspunkter vi kan dra nytte av. Dette er etter manges oppfatning en av flere grunner til å studere historie.

Men hva er så sannhet om fortiden, for å gjengi Kjeldstadli? Han insisterer på en mellomposisjon, idet han hevder at det ikke eksisterer en direkte korrespondanse mellom våre utsagn og den historiske virkeligheten, men at det kan finnes en *korrelasjon* mellom utsagnene og fortiden (Kjeldstadli 1999:379). Det menes her at en teori kan være sann dersom den faller innenfor feltet av gyldige utsagn om fortiden, samtidig med at andre teorier er usanne fordi de ikke kan korrelere med de levningene vi har. Dette skiller seg fra korrespondanseteorien som impliserer et 1 til 1 forhold mellom utsagn og virkelighet. Med andre ord er virkeligheten så mangfoldig at den ikke fullt ut kan gjengis med språklige utsagn.

11.4 Tor Egil Førland

Historikeren Tor Egil Førland ved Universitetet i Oslo, føyde seg inn i diskusjonen om sannhet som verserte i historikermiljøet rundt år 2000. Mitt inntrykk er at hans skriftstykke representerte et motinnlegg til forsøk på å *relativisere* sannhetsbegrepet i historisk forskning. Med dette gir Førland uttrykk for at han oppfatter Sandmo som talsmann og bannerfører for postmoderne tilnærminger i det norske historikermiljøet (Førland 2000 a:101). Innledningsvis går han til angrep på et bestemt syn på sannhet og posisjoner i forholdet mellom moral og empiri. Disse posisjonene mener han står i strid med den moderne vitenskapens forutsetninger.

I særlig grad har angrepspunktet vært Sandmos radikale grunnsyn med utspring i teorien om «situerte sannheter». Dette begrepet gir uttrykk for at sannhet er relativ, dvs. at sannheten må vurderes i forhold til den posisjonen den ytres fra. Prinsippet er bærende for mye av en radikal poststrukturalistisk tenking. Førlands angrepspunkt er det han oppfatter som en uthuling av begrepet sannhet ved at en aksept av det som folk til enhver tid anser som sant, i videste forstand, er kulturavhengig. Dermed godtar en at sannheter i dag ikke er bedre enn sannhetene til fortidens mennesker, fordi begge er kulturavhengige (Førland 2000 a:103).

Det som er Førlands angrepspunkt er i høy grad de kulturellevistiske grunnholdningene som Sandmo vedkjenner seg. I en slik forstand er ikke de relativistiske posisjonene originale eller oppsiktsvekkende i vår tid – tvert imot. Det kan til og med hevdes at utviklingen generelt i den vestlige verden i etterkrigstid har vendt seg bort fra kulturentosentriske, vurderende og rangerende grunnholdninger. I stedet har det bredt seg en aksept av og respekt for andre kulturer. Å være kulturellevistisk innstilt betyr at en er villig til å vurdere en annen kultur ut fra kulturens egne premisser. Kulturellevisten vurderer fremmede kulturelle uttrykksformer som verdifulle, rasjonelle og relevante ut fra den «fremmede» kulturens *egne* premisser. Med andre ord er det kulturellevistiske grunnholdninger som i dag er utbredte i den vestlige verden. Dette gjelder sivilisasjoners kulturgrunnlag – både i nåtid og i historisk tid.

Etter min oppfatning har nettopp de kulturellevistiske grunnholdningene relevans for sannhetsproblemet. Her skriver Førland at folk fra ulike deler av verdens kulturkretser persiperer omgivelsene forskjellig. En verken ser eller hører det samme. Til dels skyldes dette at ulike kulturer ser på, vurderer og forklarer verden ulikt, selv om en oppfatter det samme. Dermed kan en stå overfor det kompliserende faktum at en kulturs beskrivelse av et fenomen står i motstrid til en annen kulturs beskrivelse av det samme fenomenet (Førland 2000 a:106). Samtidig er kultur et vrient begrep i nettopp behandlingen av sannhetsspørsmålet.

I det hele foretar Sandmo en relativisering som antydnet, men ikke da i geografisk forstand, men som en relativisering knyttet til *tid* (et tema som er behandlet tidligere i denne boken). Som Førland skriver, er utgangspunktet for en slik relativisering at kultur vurderes som bestemmende for hva som er sant. En slik vurderingsform baserer seg på at vår sannhet i dag ikke er bedre (sannere) enn tidligere tiders sannhet fordi begge er kulturavhengige. Med andre ord kan vi ikke vurdere tilværelsen objektivt (Førland 2000 a:103). Vi er fanget av vår egen kultur – dvs. vår situerte kultur. Men ved en slik relativistisk grunnholdning som her er antydnet, ser en bort fra det progressive elementet i utviklingen fra det fortidige til dagens samfunn. Det er også på dette punktet at Sandmos og Førlands grunnholdning, med konsekvenser for historiesynet, kolliderer. Han skriver at Sandmos sannhetsbegrep innebærer at det enhver

kultur holder for sant, er sannhet for dem, og at vår kulturs sannheter ikke er sannere eller bedre enn andres. Førland anser dette som en logisk feilslutning, dvs. et kategorimistak.

En foreløpig konklusjon er at Førland vender seg mot et situert sannhetsbegrep for i stedet å holde fast ved det «tradisjonelle» begrepet. Med dette menes å holde fast ved «en sannhet» som en type virkelighet, dvs. forhold eller fenomener, som samsvarer med påstandsinholdet i utsagnet. For historiske utsagn gjelder dette hvorvidt slike forhold eller fenomener fantes. I henhold til Sandmo, er derimot et utsagn om fortiden ikke sant ved at det korresponderer ved en gitt objektiv virkelighet, men ved at det opprettholder og opprettholdes av den diskurs og det epistemet det er en del av, ifølge Førland 2000 b:510). Språket i seg selv er altså et sannhetskriterium idet sannhet, i en slik forstand, er identisk med det som oppfattes som sant.

Vi vet mer enn mennesker før oss gjennom flere livserfaringer, historiske referanser og opplevelser fra et større geografisk rom. Vitenskap har utvidet vår bevissthet og vår forståelse av verden, sammenlignet med tidligere tider. I tillegg (vil jeg føye til) er våre kunnskaper om verden alltid *foreløpige* – inntil vi blir utstyrt med flere kilder og kan basere oss på dypere innsikt og mer forskning på de fenomenene vi undersøker og skriver om. Karl Popper hevdet at enhver sannhet kun har status som *foreløpig*. Det resultatet en har kommet frem til gjennom forskningen, er det som gjelder inntil «sannheten» avkrefte eller nærmest løper ut på dato (Lübcke 1987:542–548). Med andre ord synes det som om Førland «lener seg» på Popper gjennom sin posisjonelle vitenskapsteoretiske plassering.

Førland antyder at det er et «anti-progressivt» tilløp i Sandmos forsvar for å konsentrere historieforskningen om eksklusivt de fortidige menneskenes egne meninger og forestillinger, uten å sette disse opp mot det vi i dag vet om de historiske situasjonene som disse har virket i. Historieforskningen kan ikke nekte seg å bruke dagens analytiske briller for å forstå fortiden. Tvert imot – ved å relatere fortiden til dagens virkelighet og de kunnskapene vi i samtid er i besittelse av, gir det oss muligheter til å forstå historien på en mer dynamisk og mangefasettert måte. Uansett mener jeg det ikke er mulig å «parkere» våre egne begreper, oppfatninger og tankesett fra i dag med tanke på å forstå forhold i tidligere tider.

Avslutningsvis kan en hevde at historikere er preget av de forståelsesformer som gjelder i nåtidens vestlige samfunn, og at vi skriver for mennesker som befinner seg i den samme kategorien. Når vi formidler historiefaglige tekster til disse, kan vi ikke løpe fra vår egen tids tillærte forståelsesramme. Likevel kan en trøste seg med å sannsynligvis, i ettertid, forstå mer av den fjerne fortiden enn datidens mennesker gjorde. Imidlertid er ikke dette opplagt, men gjenstand for faghistoriske diskusjoner som gir ulike svar.

11.5 Sammendrag

Om en skulle stille det kravet til forskningen, at den skulle presentere kun uomtvistelige «sannheter», ville forskeren ikke være i stand til å meddele noe av interesse eller relevans, ifølge blant andre historikeren Erling Sandmo. I forlengelsen av et slikt resonnement, kan en spørre om historieforskning skal være konstruksjon eller rekonstruksjon. *Rekonstruksjon* har som mål å gjenskape historien slik den virkelig var, noe som er et positivistisk ideal. Kritikerne av et slikt ideal har ment at det ikke er mulig å realisere en ambisjon om å rekonstruere fortiden. Grunnen er selvsagt at en ikke har tilgang til fortiden eller noen mulighet til fullt ut å gjenskape den. I høyden er det mulig å *konstruere* fortiden, noe som innebærer at en tar på alvor den tidsmessige avstanden mellom den fortidige og nåværende situasjon.

På 1980-tallet ble fagets rolle i samfunnet tatt opp på ulike vis, og kvinnehistorie ble tematisert og debattert fra siste halvdel av 1980-tallet og videre inn på 1990-tallet. I siste halvdel av 1990-tallet utgjorde Historisk tidsskrift en ny historiefaglig storhetstid, der den viktigste debatten som gjorde seg gjeldende var «Sannhetsdebatten». Denne engasjerte noen av de toneangivende historikerne ved Historisk institutt, Universitetet i Oslo, og ved Universitetet i Tromsø. Uenigheten handlet om postmodernistiske posisjoner i historiefaget og om mulige gevinster av «den nye kulturhistorien». Ikke minst handlet debatten om «den språklige vendingen» innenfor historiefaglig forskning. Denne betegner de teoriene som problematiserer forestillinger om en forbindelse mellom samfunnsskapte fenomener og språklige uttrykk.

Språket er vevet inn i ulike former for sosial praksis i samfunnslivet, noe som gir forskerne et utgangspunkt for å studere bruken av språket, sett i sammenheng med maktkamp i samfunnslivet. I denne debatten har Sandmo gått til angrep på karikerte fremstillinger av modernismen, men også postmodernismen i historieforskningen. I Historisk tidsskrift er han kategorisert som hjemmehørende innenfor en kulturorientert, fortolkende historie. I særlig grad er det Foucaults analyser av forholdet mellom kunnskap, makt og sannhet som er påvirkningskilden. Denne debatten har lagt grunnlaget for både klargjørende synspunkter på historieforskningen, slik den er og kanskje burde være, samt om forskningens muligheter og begrensninger. Til syvende og sist har diskusjonen vært knyttet til et kjernepunkt – hva er historisk *sannhet*? Nettopp sannhetsbegrepet er og har vært et nøkkelbegrep for deltakerne i debatten, et begrep som historikere kanskje for ofte har tatt for gitt.

Kapittel 12: Avslutning

Innledning

Blant profesjonelle historikere er det slik at de historiske hendelsenes innhold og betydning, i en nær eller fjern fortid, oppfattes forskjellig. Historie som fag baserer seg på et ofte uavklart forhold mellom historie som akademisk fag og mer allmennmenneskelige erfaringer.

Faget er befolket med forskere og lærere med historie som «identitetsmarkør». De involverte er gjerne stolte av og har et bevisst forhold til faget sitt. Likevel er studier av «fortiden» ofte vanskelig å basere en faglig identitet på. En studerer hendelser som til syvende og sist handler om det som har skjedd i en nær eller fjern fortid. Dette gjelder jo det meste. En vil knytte seg til faget som om det skulle være et enhetlig temaområde. Samtidig vet en jo at historie er et flertydig og mangefasettert fagområde. Dermed må en nødvendigvis bruke tid og krefter på å avgrense historiske emner på en så tydelig og forståelig måte, at det gjør det mulig å drive forskning innenfor realistiske rammer.

12.1 Historiefaglige begrensninger

Historien, slik faget fortoner seg for både profesjonelle og amatører, er fattbar, logisk i sitt forløp og sammenhengende. Hvor oversiktlig og begripelig den er, avhenger likevel av tidsavstanden til begivenhetene. Det som har funnet sted langt tilbake i tid, er i en viss forstand lettere å gripe tak i da det å finne konturene av det helhetlige, sammenhengende og identifiserbare blir tydeligere. Samtidig er det som har skjedd langt tilbake i tid vanskeligere å dokumentere i detalj, noe som kan legge grunnlaget for mer spekulativ og fantasifull historieskriving.

Der en skal oppnå forståelse av og forklaringer på ens eget livs prosjekter, er det tilsynelatende enkelt å finne logiske og forståelige sammenhenger med tidligere, rasjonelle vurderinger og handlinger. Samtidig er det lett å tape av syne innskytelsene, temperamentet, den plutselige inspirasjonen, de dristige valgene og de tilfeldige møtene med andre mennesker som også har fått betydning for ens handlingsvalg.

12.2 Kravet til metode

Den profesjonelle historieforskeren må være bevisst kravet til vitenskapelig metodebruk. Skillet mellom den profesjonelle historikeren og den glade amatørhistorikeren finner vi gjerne i metodisk oversikt og kyndighet. Det stilles

ingen krav til etterprøving av empiriske funn i skjønnlitteratur, noe som betyr at det som legges frem for offentligheten i «Bokbadet» eller andre skjønnlitterære fora, kun bedømmes for fantasi, oppfinnsomhet, litterær dybde og språklig kvalitet. Samtidig er det ikke alltid at en ivrig, dyktig og kunnskapsrik historiker er i stand til å formidle historiske «sannheter» på en like forståelig, fengende, fyllestgjørende og forståelig måte som en profesjonell skjønnlitterære forfatter. Med andre ord kan en lære vel så mye av en norsk skjønnlitterær romanforfatter som av en norsk historiker som skriver om de samme personene og miljøene i en fjern fortid.

Til tross for mulige innvendinger mot litterær kvalitet blant historikere flest, har dette likevel ikke vesentlig betydning for vurderingen av historiefaget som vitenskap. Historikeren kan nemlig ikke tillate seg å dikte opp historiske hendelser eller personer i sin presentasjon av det som har skjedd en gang i nær eller fjern fortid. I tillegg må «tidsbildet», dvs. den historiske konteksten, være historisk «korrekt» for å kunne kalle dette vitenskapsbasert og ikke basert på kunstnerisk inspirasjon. Historikeren må på en samvittighetsfull måte forplikte seg til en profesjonell omgang med kilder og til forsvarlig historiefaglig data-behandling.

Vedkommende må gjøre det klart hva slags materiale som er brukt, kildenes opphav, bruken av primærkilder og samtidig kildenes representativitet. Særlig på det siste punktet finner vi forskjell mellom historiefaglig og kunstnerisk presentasjon. Nøkkelpunktet her er at forskjellen mellom disse to handler om omgangen med kilder. I historieforskningen, så vel som i alle typer forskning, må det stilles krav til *intersubjektiv åpenhet* i kildebruk for å kunne kalle aktiviteten vitenskapelig. Det må være mulig å kontrollere at de konklusjoner og slutninger som er fattet gjennom forskningen, kan forsvares og dokumenteres ved å bruke det samme materialet og de samme forskningsmetodene som er brukt i utgangspunktet.

Samtidig er det rimelig å ta et visst forbehold vedrørende kravet til intersubjektivitet. Dette kravet kan i verste fall bidra til *konformitet*. Dette strider mot en viktig verdi i all forskning. En tenker her på tilfeller der en oppnår intersubjektiv gyldighet og der forskningsresultatene er frembrakt med utgangspunkt i konvensjonelle forståelsesmåter, teorier og metoder. Resultatet kan bli reproduksjon av godt etablerte kunnskapsregimer. Prinsipielt skal en kunne oppnå de samme resultater ved å benytte de samme metoder og de samme data i en situasjon der en skal kontrollere resultatenes holdbarhet. Likevel er dette ikke alltid lett å realisere i humanistisk forskning. Sosiale relasjoner og språklig mening er i konstant endring. Begreper og betegnelser, over tid, endrer innhold og betydning. Samtidig kan en hevde at premissene og idealene som ligger til grunn for forståelsen av sosiale situasjoner, endres over tid og varierer fra sted til sted.

12.3 Kildegransking

Velfungerende forskning er avhengig av en kritisk offentlighet, noe som igjen betinger åpenhet og tilgjengelighet. Å få tilgang til forskningsdata og metoder som er benyttet, er et grunnpremiss for å kunne stole på forskning som en *autorativ* praksis. Vitenskapene er blitt viktigere som påvirkere av samfunnsutviklingen. Derfor er det viktig at allmennheten kan ha mulighet til, på en kritisk måte, å følge med på det som skjer innenfor et vitenskapelig fellesskap. Dette er de formelle krav til forskningen.

Når kravene er innfridd og en vil formidle de sannhetene en har kommet frem til, blir spørsmålet om hvor langt en skal strekke seg i tiltroen til eget formidlingsstoff. For en seriøs historieforsker gjelder det å avdekke og formidle til et publikum det som kildene kan fortelle. Samtidig kan en selvsagt ikke være sikker på hva fremtidige kildefunn kan fortelle oss en gang i nær eller fjern fremtid. Det finnes alltid uoppdagede kilder, noe som gjør at vi må omtale de historiske begivenhetene på en «foreløpig» måte. Dette harmonerer med det som Karl Popper hevder er en *begrenset* sikkerhet i historieforskningen. Historieforskningen kan aldri sette et endelig punktum som leverandør av kunnskap om det som har hendt.

Ett problem er at stadig nye kilder kompletterer bildet av fortiden. Et annet er at vår forståelse i dag om det som skjedde en gang i fjern eller nær fortid, endres over tid og i henhold til våre forestillinger i dag. Historieforskningen kompliseres av at det forgangne stadig vekk må fortolkes på nytt.

12.4 Historiefaget – et samfunnsfag?

Norske historikere kan plasseres i mange leire, tematisk og metodisk. Det er en velkjent dimensjon ved historieskrivingen at det i offentligheten avdekkes uenighet om historiefagets epistemologiske grunnlag. Samtidig finner vi at forskningsbaserte teorier, begreper og forståelsesmåter ofte bygger på innsikter og erfaringer av mer allmennmenneskelig karakter. Med andre ord er det gjerne en nokså tett forbindelse mellom de diskusjonene som går for seg i fagmiljøet, i samfunnsfagene og i samfunnet for øvrig – avhengig av tema som diskuteres. Historie har hatt og har fortsatt et identitetsproblem. Det er nemlig vanskelig å oppnå enighet om en klar og entydig definisjon av «historie».

At det finnes krav til kildebelegg, relevant teoriforankring og samfunnsrelevans, er noe enhver historiker kjenner til. Likevel spør en seg om disse kravene er særegne for historikeren, eller om kravene er felles for all forskning på samfunnet i nåtid eller fortid. I sammenhenger der vi finner et skille, handler dette ofte om spørsmål og forskningsmetoder som danner grunnlaget for forskningen. Samtidig kan en spørre seg om slike skiller er dyptgripende identitetsmarkører for fagene, eller om historiefaget burde eller kunne inngå som en del av den samfunnsvitenskapelige porteføljen. Dette har vært og er fortsatt et kontroversielt tema for historikere.

Likevel – motivasjonsgrunnlaget for å importere forståelsesmåter og forskningsmetodikk fra samfunnsfag, for eksempel fra sosialøkonomi, statsvitenskap og sosiologi, har ikke kun til hensikt å finne fram til generelle mekanismer og modeller med stor forklaringskraft. Det har vært en viktig motivasjon i tillegg å la faget inngå som bidragsyter for en mer rasjonell planlegging og et bedre beslutningsgrunnlag for politikk. Dermed kan historiefaget være til hjelp for politisk handling.

Mitt eget sluttord

Mulighetene til å forstå fortiden, dvs. å sette til side ens sosialiserte og kulturelt tilegnede forestillinger for finne «sannheten» om fortidens samfunn og enkeltmenneskers gjøren og laden, er begrensede. Men den relative og tidsavgrensede sannheten om de fortidige menneskene er også en slags sannhet – dette til tross for at den er «skrøpelig» og har begrenset gyldighet i tid og rom.

Litteratur

- Ambjörnsson, Ronny og Sverker Sörlin (2008): Finnes det en bok där inne? (DN 2/2 1995), i Nils Andersson og Henrik Björk (red): *Idéhistoria i tiden. Perspektiv på ämnets identitet under sjuttiofem år*. Kulturhistoriske bibliotek. Brutus Östlings Bokförlag, Stockholm.
- Andersen, Heine (2003): *Samfundsvidenskaber i kontekst*. Samfundslitteratur. Roskilde Universitetsforlag, Roskilde.
- Aubert, Vilhelm (1979): *Sosiologi I. Sosialt samspill*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Banfield, Edward C. (1973): Ends and Means in Planning. I Andreas Faludi (red.): *A Reader in Planning Theory*. Urban and Regional Planning Series, Vol. 5. Pergamon Press, Oxford. 1984.
- Bekker-Nielsen, Tønnes, Bernard Eric Jensen m.fl. (2009): *Gads historieleksikon*. Gads Forlag, Danmark.
- Berg, Bård (red.) (2014): *Menneskevitenskapene*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Berg Eriksen, Trond (1999): *Tidens historie*. J.M. Stenersens forlag A/S, Oslo.
- Berg Eriksen, Trond (2001): To kulturer – eller langt flere?, i C.P. Snow: *De to kulturer*. Cappelen's upopulære skrifter. J.W. Cappelen's Forlag A/S, Oslo.
- Berntzen, Einar m.fl. (1988): Historisk sosiologi – tilbake til klassikerne? Tidsskrift for samfunnsforskning. Årgang 29, Oslo.
- Bratberg, Øivind (2016): *Tekstanalyse for samfunnsvitere*. Cappelen Damm Akademisk, Oslo.
- Braudel, Fernand (1982): *Civilisationer och kapitalism, 1400–1800*. Vardagslivets strukturer bnd. 1, Marknadens spel bnd. 2, Världens tid bnd. 3. Gidlunds, Stockholm.
- Braudel, Fernand (1986): *Kapitalismens dynamikk*. ARS-pocket, Oslo.
- Breivik, Nils Olav (1988): *Afrikanske religioner i lys av afrikansk tolkning*. Prøveforelesning for den filosofiske doktorgrad, 12. februar 1988, oppgitt emne. Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap, Vol. 42, nr. 3.
- Brolin, David (2014): *Maktens metafysikk, en kritisk blick på framgångssagan Foucault*. Arbetaren (Uppdaterad 14 January, 2016).
- Brox, Ottar (1966): *Hva skjer i Nord-Norge? En studie i norsk utkantpolitikk*. Pax forlag, Oslo.
- Burke, Peter (2006): *What is Cultural History?* Polity Press, Cambridge UK.
- Burke, Peter (2007): *Vad är kulturhistoria?* Kulturhistorisk bibliotek. Brutus Östlings bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag.

- Carey, John (2004): *Øjenvidner til historien. Begivenheder gennem 2.500 år fortalt af dem, der så det ske*. P. Haase og Søns Forlag, Danmark.
- Clausen, H.P. (1968): *Hva er historie?* Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Collin, Finn og Simo Køppe (1995): *Humanistisk videnskapsteori*. Åpent Universitet/Københavns Universitet, Dansk Åpent Universitet, Danmarks Radio P1 og DR Multimedie.
- Collin, Finn og Simo Køppe (2001): *Humanistisk videnskapsteori*. Åpent Universitet/Københavns Universitet, Dansk Åpent Universitet, Danmarks Radio P1 og DR Multimedie.
- Collingswood, R.G. (1963): *The idea of History*. Oxford Paperbacks. Oxford University Press, Oxford.
- Comte, Auguste (1844/1979): *Om positivismen*. Bokförlaget Korpen, Göteborg.
- Dahl, Ottar (1967): *Grunntrekk i historieforskningens metodelære* – 1. opplag. Universitetsforlaget, Oslo.
- Dahl, Ottar (1991): *Grunntrekk i historieforskningens metodelære* – 4. opplag. Universitetsforlaget, Oslo.
- Dahl, Ottar (1999): Om «sannhet» i historien. Historisk tidsskrift 3/1999. Universitetet i Oslo.
- Dahl, Ottar (2004): *Historie og teori – Artikler 1975–2001*. Unipub forlag, Oslo.
- Dahl, Ottar (2004): Teoristrid i norsk historievitenskap, i *Historie og teori – Artikler 1975–2001*. Unipub forlag, Oslo.
- Dahlgren, Stellan og Anders Florén (1996): *Fråga det förflutna. En introduktion till modern historieforskning*. Studentlitteratur. Malmö, Sverige.
- Eliassen, Knut Ove (2016): *Foucaults begreper*. Spartacus forlag, Oslo.
- Elster, Jon (1979): *Forklaring og dialektikk*. UniPax. Pax Forlag, Oslo.
- Enebakk, Vidar (2008): *Vitenskapsstudier. Historie, teori, kritikk*. Unipub, Oslo.
- Eriksen, Anne (1999): *Historie, minne og myte*. Pax Forlag A/S, Oslo.
- Etzioni, Amitai (1973): A «Third» Approach to Decision-making. I Andreas Faludi (red.): *A Reader in Planning Theory*. Urban and Regional Planning Series, Vol. 5. Pergamon Press, Oxford, 1984.
- Evans, Richard R. (2000): *In Defence of History*. Granta Books, London.
- Fløystad, Guttorm (1983): *Filosofi og vitenskap fra renessansen til vår egen tid*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Foucault, Michel (1973): *Galskapens historie i opplysningens tidsalder*. Kjempefakkel Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Foucault, Michel (1996): *Tingenes orden. En arkeologisk undersøkelse av vitenskapene om mennesket*. Aventura Forlag, Oslo.
- Foucault, Michel (1999): *Overvåkning og straff: det moderne fengslets historie*. Gyldendal forlag, Oslo.
- Furre, Berge (1996): *Norsk historie 1905–1990*. Det norske samlaget, Oslo.

- Førland, Tor Egil (2000 a): Det er ikke sant alt som glimrer. En kritikk av forestillingen om situerte sannheter og moralens primat. *Historisk tidsskrift* 1/2000. Universitetet i Oslo.
- Førland, Tor Egil (2000 b): Ekte poststrukturalister bryr seg ikke om virkeligheten. Gjensvar til Erling Sandmo om sannhet og kulturhistorie. *Historisk tidsskrift* 4/2000. Universitetet i Oslo.
- Gadamer, Hans-Georg (1960/2004): *Sandhed og metode. Grundtræk af en filosofisk hermeneutikk*. Systime Academic, Århus.
- Gadamer, Hans-Georg (2003): *Forståelsens filosofi. Utvalgte hermeneutiske skrifter*. J.W. Cappelens Forlag, Oslo.
- Giddens, Anthony (1979): *Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. The MacMillan Press Ltd., London.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity*. Cambridge.
- Giere, Ronald (1991): *Understanding Scientific Reasoning*. Third Ed. Fort Worth: Holt Rinehart and Winston.
- Gilje, Nils og Harald Grimen (1993): *Samfunnsvitenskapenes forutsetninger*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Gilje, Nils (2019): *Hermeneutikk som metode. Ein historisk introduksjon*. Samlaget, Oslo.
- Goodall, Brian (1987): *Dictionary of Human Geography*. Penguin reference books.
- Guneriussen, Willy (1999): *Å forstå det moderne*. Tano Aschehoug.
- Habermas, Jürgen (1974): *Vitenskap som ideologi*. Studiefakkel, Oslo.
- Heede, Dag (1992): Det tomme menneske. Introduktion til Michel Foucault. Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet.
- Helle, Idar (2023): Toppfolkenes partnerskap, i *Klassekampen* 7. januar 2023.
- Hestmark, Geir (1994): Paul Feyerabend, i Trond Berg Eriksen: *Vestens tenkere*, Bnd.III. Aschehoug, Oslo.
- Hylland Eriksen, Thomas (1997): Ubehaget ved kulturen, i *Moderna Tider*. Nr. 82.
- Hægeland, Carl Anders (2015): *Logikk, språk og empiri: innsirkling av Ottar Dahls vitenskapssyn*. Masteroppgave, innlevert ved Institutt for religion, filosofi og historie. Universitetet i Agder.
- Iggers, George G. (1997): *Historiography in the Twentieth Century. From Science Objectivity to Postmodern Challenge*. Westleyan University Press.
- Inkeles, Alex (1969): *Vad är sociologi?* Aldusserien. Bokförlaget Aldus/Bonniers, Stockholm.
- Jensen, Bernard Eric, i Finn Collin og Simo Køppe (2001): *Humanistisk vitenskapsteori*. Åpent Universitet/Københavns Universitet, Dansk Åpent Universitet, Danmarks Radio P1 og DR Multimedie.
- Jensen, Eirik (1978): Vitenskapens lover og menneskets frihet, i *Dyade: Levende viten?* Tidsskrift for kultur, filosofi, psykologi, samfunn, nr. 5/78.

- Jensen, Bernard Eric, i Tønnes Bekker-Nielsen (2009): *Gads historieleksikon*. Gads forlag, Danmark.
- Johansson, Lars-Göran (2003): *Introduktion till vetenskapsteorin*. Boförlaget Thales, Stockholm.
- Kaldal, Ingvar (2002): *Frå sosialhistorie til nyare kulturhistorie*. Utsyn / Innsikt. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Kjeldstadli, Knut (1999): I hvilken forstand kan vi snakke om sannhet i historie? *Historisk tidsskrift*, 3/1999. Universitetet i Oslo.
- Kjeldstadli, Knut (2000): *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Kjørup, Søren (1985): *Forskning og samfund. En grundbog i videnskabsteori*. Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag A/S, København.
- Kjørup, Søren (1997): *Menneskevidenskaberne. Problemer og traditioner i humanioras videnskabsteori*. Roskilde Universitetsforlag, Roskilde.
- Kragh, Helge (2014): *Sandhed. Tankepauser 18*. Narayana Press, Aarhus Universitet, Danmark.
- Krause-Jensen, Espen (1985): *Nomad filosofi. Aktuelle tendenser i fransk tänkande*. Bokforlaget Daidalos AB, Göteborg.
- Krogh, Thomas m.fl. (1996): *Historie, forståelse og fortolkning. De historisk-filosofiske fags fremvekst og arbeidsmåter*. Ad Notam Gyldendal Forlag, Oslo.
- Krogh, Thomas (2003): Kunnskap om historien – hva slags kunnskap er det?, i Olav Asheim, og Else Wiestad: *Filosofi og vitenskapshistorie*. Ex Phil Universitetet i Oslo.
- Krogh, Thomas (2014): *Hermeneutikk. Om å forstå og fortolke*. Gyldendal Akademisk forlag, Oslo.
- Kuhn, Thomas (1973): *Videnskabens revolutioner*. Fremad, København.
- Kuhn, Thomas S. (1962): *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press, Chicago.
- Kuhn, Thomas (1996): *Vitenskapelige revolusjoners struktur*. Spartacus Forlag, Oslo.
- Kvalsvik Nic., Bjørn (1990): Hermeneutikk og teksttolking, i Odd Einar Haugen og Einar Thomassen: *Den filologisk vitenskap*. Solum Forlag, Oslo.
- Kvande, Lise og Nils Naastad (2013): *Hva skal vi med historie? Historie-didaktikk i teori og praksis*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Lakatos, Imre (1978): Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes, In Worrall and Currie: *The Methodology of Scientific Research programmes*, philosophical papers, vol.1. Cambridge University Press, Cambridge.
- Langholm, Sivert (1967): *Historisk rekonstruksjon og begrunnelse* (siste utgave 1997) Metodebok i historiefaget. Dreyers forlag, Oslo.
- Le Goff, Jacques og Pierre Nora (red.) (1978): *Att skriva historia : nya infallsvinklar och objekt*. Urval och inl. av Birgitta Odén. PAN/Norstedt, Stockholm.

- LeRoy Ladurie, Emmanuel (1986): *Montaillou. Katarer og katolikker under inkvisasjonen i en landsby i Pyrenéene 1294–1324*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Lindblom, Charles E. (1973): Muddling Through. I Andreas Faludi (red.): *A Reader in Planning Theory*. Urban and Regional Planning Series, Vol. 5. Pergamon Press, Oxford, 1984.
- Lothe, Jakob m.fl. (2015): *Litteraturvitenskapelig leksikon*. 2. utg. Kunnskapsforlaget, Oslo.
- Lunden, Kåre (1985): *Dialog med fortida*. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Lübcke, Poul (red.) (1987): *Vår tids filosofi. Filosoferna. De filosofiske strømningarna. En opplagsbok. Del 2 Vetenskap och språk. Anglosaxisk filosofi*. Bokforlaget Forum AB, Stockholm.
- Lübcke, Poul (red.) (1987): *Vår tids filosofi. Filosoferna. De filosofiske strømningarna. En opplagsbok. Del 1 Engagement og forståelse. Tysk och fransk filosofi*. Gyldendals Bogklubber. Københavns Universitet.
- Lyotard, Jean-François (2001): *Viden og det postmoderne samfund*. Slagmarks Skyttegravsserie. Slagmark, Danmark.
- Lægroid, Sissel og Torgeir Skorgen (2006): *Hermeneutikk – En innføring*. Spartacus Forlag, Oslo.
- Magee, Bryan (1973): *Karl Popper*. Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck. København, Danmark.
- Mathisen, Jorunn og Hilde Sandvik (1998): Historisk metode. Kapittel 5 i Margrethe Lorensen (red): *Spørsmålet bestemmer metoden. Forskningsmetoder i sykepleie og andre helsefag*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Mautner, Thomas (2005): *The Penguin Dictionary of Philosophy*. Penguin reference books.
- Mbiti, John (1970): *African Religion and Philosophy*. Heinemann London / New York.
- Melve, Leidulf (2010): *Historie. Historieskriving frå antikken til i dag*. Dreyer forlag, Oslo.
- Melve, Leidulf og Eivind Heldaas Seland (2021): *Hva er globalhistorie?* Universitetsforlaget, Oslo.
- Messel, Jan m.fl. (2021): Å skape et uenighetsfellesskap. Historisk tidsskrift som debattforum. Universitetsforlaget, Oslo.
- Mjøset, Lars (1991): *Kontroverser i norsk sosiologi*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Molland, Einar (1961): Universitetets idé, i Lars Roar Langslet (red.): *Fra den annen front. Utvalgte tekster fra Minervas Kvartalsskrift 1957–1968*. Pax Forlag, Oslo.
- Molven, Frode (red.) (1998): *Talemøte. Samtaler i norsk tid*. Historieskrivingas kraftliner. Francis Sejersted i samtale med Fredrik Thue. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Myhre, Jan Eivind (2014): *Historie. En introduksjon til grunnlagsproblemer*. Pax forlag, Oslo.

- Månson, Per (red.) (2004): *Moderna samhällsteorier. Tradisjoner, riktninger, teoretiker*. Prisma, Stockholm.
- Nilsson, Roddy (2009): Foucault, historien och historikern. Receptionen av Foucault inom svensk historisk forskning. Lychnos: Årsbok för idé- och lärdomshistoria. 2008, Lärdomshistoriska Samfundet. Växjö universitet.
- Nordin, Svante (2011): *Varför idéhistoria?* Studentlitteratur A/S, Lund. Sverige.
- Norland, Heidi intro. i Hayden White (2003): *Historie og fortelling. Utvalgte essay*. Pax, Oslo.
- Næss, Arne (red.) (1974): *Vitenskapsfilosofi*. Universitetsforlaget. Oslo, Bergen, Tromsø.
- Nørager, Troels (1987): *System og livsverden. Jürgen Habermas' konstruksjon av det moderne*. Forlaget Anis, Århus.
- Ogburn, William Fielding (1922): *Social Change – With Respect to Cultural and Original Nature*. The Viking Press, New York.
- Okasha, Samir (2002): *Philosophy of Science. A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- Pahuus, Mogens i Finn Collin og Simo Køppe (2001): *Humanistisk videnskaps-teori*. Åpent Universitet/Københavns Universitet, Dansk Åpent Universitet, Danmarks Radio P1 og DR Multimedie.
- Phillips, D.C. (1987): *Philosophy, Science, and Social inquiry: Contemporary methodological controversies in social science and related applied fields of research*. Oxford: Pergamon Press.
- Popper, Karl (1972): *The Poverty of Historicism*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Popper, Karl (1985): *Popper Selections*. Edited by David Miller. Princeton Paperbacks, USA.
- Popper, Karl (1996): *The Myth of The Framework. In Defence of Science and Rationality*. M.A.Notturmo (ed.) Routledge, London and New York.
- Popper, Karl R. (1997): Den vetenskapliga kunskapens växt, samt Sosial ingenjörkonst bit-för-bit, i David Miller: *Popper i utval*. Thales, Stockholm.
- Popper, Karl (2007): *Kritisk tenkning. Utvalgte essay*. Pax Forlag, Oslo.
- Ringdal, Nils Johan (1981): *Statsoppfatningen hos Jens Arup Seip*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Ringdal, Nils Johan (red.) (1983): *Frontlinjer i historiefaget. Moderne historieskriving i internasjonalt perspektiv*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Robbins, Edward (2005): Byens transformasjon, i Johnny Aspen (red.) *By og byliv i endring. Studiet av byrom og handlingsrom i Oslo*. Scandinavian Academic Press/Spartacus forlag, Oslo.
- Ryymin, Teemu Sakari m.fl. (2019): Hovedtendenser i norsk historievitenskap 1969–2015, belyst gjennom doktoravhandling. Historisk tidsskrift, vol. 98.
- Sandblad, Henrik (1966): *Vår kulturarv. Det nye Europa skapes IV*. A/S Forlaget for faglitteratur, København.

- Sandmo, Erling (1999): Mer og mindre sannhet. Historisk tidsskrift 3/1999. Universitetet i Oslo.
- Sandmo, Erling (2000): Historie som fasit. Et svar til Kåre Tønnesson og Tor Egil Førland. Historisk tidsskrift 3/2000. Universitetet i Oslo.
- Sandmo, Erling (2015): *Tid for historie. En bok om historiske spørsmål*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Sartre, Jean-Paul (1966): *Væren og intet i utvalg*. Utvalg og forord ved Bernt Vestre. Pax Forlag, Oslo.
- Sartre, Jean-Paul (1976): Utdrag fra Væren og intet, i Gunnar Skirbekk: *Politisk filosofi*, bnd.2. Universitetsforlaget, Oslo.
- Sayer, Andrew (1984): *Method in Social Science: a Realist Approach*. Hutchinson University Library, London, Melbourne, Sydney, Auckland, Johannesburg.
- Schaanning, Espen (1992): *Modernitetens oppløsning: sentrale skikkelser i etterkrigstidens idéhistorie*. Spatacus Forlag, Oslo.
- Schanning, Espen (1993): *Kommunikative maktstrategier*. Spartacus forlag, Oslo.
- Schanz, Hans-Jørgen (2009): i Ole Høiris og Thomas Ledet: *Modernitetens verden. Tiden, videnskap, historien og kunst*. Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- Schwandt, Thomas (2000): Three Epistemological Stances for Qualitative Inquiry, i Norman Denzin, & Yvonna Lincoln: *Handbook of Qualitative Research*. SAGE Publ. Inc.
- Seip, Jens Arup (1974). *Fra embetsmannsstat til ettpartistat*. 2. opplag. Universitetsforlaget, Oslo.
- Seip, Jens Arup (1983 a): Modellenes tyranni. Analyse av Stein Rokkans anvendelse av en sentrum-periferi modell på norsk historie, i Seip: *Problemer og metode i historieforskningen. Artikler, innlegg, foredrag 1940–1977*. Gyldendals fakkeltbøker, Oslo.
- Seip, Jens Arup (1983 b): Historie og sosiologi, i Seip: *Problemer og metode i historieforskningen. Artikler, innlegg, foredrag 1940–1977*. Gyldendals fakkeltbøker, Oslo.
- Sejersted, Francis (1993 a): Litt av en historie. Om forholdet mellom humanister og samfunnsvitere, i Sejersted: *Demokratisk kapitalisme*. Det Blå Bibliotek. Universitetsforlaget, Oslo.
- Sejersted, Francis (1993 b): Norsk historisk forskning ved inngangen til 1990-årene. Et oppgjør med den metodiske individualisme, i Sejersted: *Demokratisk kapitalisme*. Det Blå Bibliotek. Universitetsforlaget, Oslo.
- Sejersted, Francis (1993 c): Den norske «Sonderweg», i Sejersted: *Demokratisk kapitalisme*. Det blå bibliotek. Universitetsforlaget, Oslo.
- Sejersted, Francis (1994): Den truede idyll. Om de vekslende perspektiver i studiet av moderne norsk historie, i Sivert Langholm, m.fl. (1994): *Den kritiske*

- analyse. Festskrift til Ottar Dahl på 70-årsdagen den 5. januar 1994.* Universitetsforlaget, Oslo.
- Selle, Per og Einar Berntzen (1991): *Politisk kultur. Misjon og revolusjon frå Bremnes til Buenos Aires.* LOS senteret. TANO, Bergen.
- Simensen, Jarle (1985): *Afrika.* Politikens Bogklub. København.
- Skjervheim, Hans (1959/1974): *Objektivismen og studiet av mennesket.* En fakkelbok. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Slagstad, Rune (1998): *De nasjonale strateger.* Pax Forlag A/S, Oslo.
- Slagstad, Rune (2021): *Mine dannelsesagenter. En politisk idéhistorie.* Dreyers forlag, Oslo.
- Snow, C.P. (2001): *De to kulturer.* J.W. Cappelens Forlag A/S, Oslo.
- Stigen, Anfinn (1977): *Aristoteles – en innføring.* Dreyers filosofiserie. Dreyers Forlag, Oslo.
- Stråth, Bo m.fl. (2008): *Evaluering av norsk historiefaglig forskning. Bortenfor nasjonen i tid og rom: fortidens makt og fremtidens muligheter i norsk historieforskning.* Norges forskningsråd, Oslo.
- Stubhaug, Arild (2019): *Stein Rokkan. Fra periferi til sentrum.* Vigmostad Bjørke, Bergen.
- Svendsen, Lars Fr.H og Simo Säätälä (2004): *Det sanne, det gode og det skjønne. En innføring i filosofi.* Universitetsforlaget, Oslo.
- Thielst, Peter (1999): *Det sande. Erkendelse & videnskap.* Det lille forlag. Fredriksberg, Danmark.
- Thiersen, Ib (1976): *Introduktion til historieteori.* Historievidenskab – skriftrække no.6. GMT. Roskilde Universitetscenter, Roskilde.
- Thornquist, Eline (2003): *Vitenskapefilosofi og vitenskapeteori for helsefag.* Fagbokforlaget, Bergen.
- Thorstendahl, Rolf (1994): Reglerade minimikrav och optimumnormer, i Langholm, Sivert m.fl. (1994): *Den kritiske analyse. Festskrift til Ottar Dahl på 70-årsdagen den 5. januar 1994.* Universitetsforlaget, Oslo.
- Tønnesson, Kåre (2000): Om «det sanne». *Historisk tidsskrift* 1/2000. Universitetet i Oslo.
- Tönnies, Ferdinand (1984): Gemeinschaft og Gesellschaft, i Dag Østerberg: *Handling og samfunn.* Pax forlag, Oslo.
- Wallén, Göran (1993): *Vetenskapsteori och forskningsmetodik.* Studentlitteratur. Lund, Sverige.
- Wallerstein, Immanuel (1978): *Det moderne verdenssystem,* bnd.1. Fakkel. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Wallerstein, Immanuel (1997): *Åpne samfunnsvitenskapene!* Spartacus forlag, Oslo.
- Wasberg, Gunnar Christie (1958): *Om forholdet mellom erkjennelsesform og verdianskuelse i historiefilosofien.* Forlaget land og kirke, Oslo.
- White, Hayden (2003): *Historie og fortelling. Utvalgte essay.* Pax, Oslo.

- Wind, H.C. (1976): *Filosofisk hermeneutik*. Berlingske Forlag, København.
- Winther Jørgensen, Marianne og Louise Phillip (2007): *Diskursanalyse som teori og metode*. Roskilde Universitetsforlag. Roskilde.
- Wormnæs, Odd (1984): *Vitenskapsfilosofi*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Ödman, Per-Johan (1994): *Tolkning förståelse vetande. Hermeneutikk i teori och praktik*. Nordstedts Förlag, Stockholm.
- Østerberg, Dag (1993): *Jean-Paul Sartre. Filosofi, kunst, politikk, privatliv*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Østerberg, Dag (2001): *Det moderne. Et essay om Vestens kultur 1740–2000*. Gyldendal Pocket. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Østerud, Øyvind (1978): *Samfunnsplanlegging og politisk system*. Oslo.

Personregister

A

Ambjörnsson, Ronny, 43
Aubert, Vilhelm, 31

B

Banfield, Edward C., 183
Bekker-Nielsen, 25
Berg, Bård, 54
Berg Eriksen, Trond, 89
Bratberg, Øivind, 22, 29, 44
Braudel, Fernand, 32, 156
Breivik, Nils Olav, 91
Brox, Ottar, 151
Burke, Peter, 38

C

Carey, John, 102
Clausen, H.P., 32, 101
Collingwood, R.G., 44, 146
Comte, Auguste, 29, 48, 68, 69

D

Dahl, Ottar, 9, 24, 26, 42, 127, 154,
155, 166, 171, 172

E

Eliassen, Knut Ove, 141
Elster, Jon, 63
Enebakk, Vidar, 53
Etzioni, Amitai, 130
Evans, Richard R., 72, 74

F

Fløystad, Guttorm, 63
Foucault, Michel, 37, 99, 105, 133,
141, 148

Førland, Tor Egil, 9, 166, 170, 175

G

Gadamer, Hans-Georg, 8, 80, 87, 88
Giddens, Anthony, 18, 153
Giere, Ronald, 11
Gilje, Nils, 6, 64, 81, 120
Goodall, Brian, 185
Gunteriusen, Willy, 96

H

Habermas, Jürgen, 15, 99, 141
Hestmark, Geir, 123, 124
Hylland Eriksen, Thomas, 86
Hægeland, Carl Anders, 128

I

Iggers, George G., 74
Inkeles, Alex, 50

J

Johansson, Lars-Göran, 116, 152, 153

K

Kaldal, Ingvar, 34, 38, 85, 145
Kjeldstadli, Knut, 9, 30, 166, 174
Kjørup, Søren, 26, 79, 118, 126
Kragh, Helge, 6
Krause-Jensen, Espen, 135
Krogh, Thomas, 161
Kuhn, Thomas, 98, 114, 131
Kvalsvik Nic., Bjørn, 56, 82
Kvande, Lise, 28

L

Lakatos, Imre, 119, 122
Langholm, Sivert, 34
Le Goff, Jacques, 107, 108
LeRoy Ladurie, Emmanuel, 36

Lindblom, Charles E., 187
 Lothe, Jakob m.fl., 144
 Lunden, Kåre, 17, 42
 Lübecke, Poul, 12, 14, 18
 Lyotard, Jean-François, 97
 Læg Reid, Sissel, 79

M

Magee, Bryan, 126
 Mathisen, Jorunn, 26
 Mautner, Thomas, 55
 Mbiti, John, 91, 93
 Melve, Leidulf, 73, 147
 Messel, Jan, 168
 Mjøset, Lars, 45, 161
 Molland, Einar, 19
 Molven, Frode, 46, 145
 Myhre, Jan Eivind, 154
 Månson, Per, 50

N

Nilsson, Roddy, 142
 Nordin, Svante, 76
 Norland, Heidi, 146
 Næss, Arne, 11
 Nørager, Troels, 12

O

Ogburn, William Fielding, 31
 Okasha, Samir, 58

P

Pahuus, Mogens, 13, 78, 79
 Phillips, D.C., 11, 12
 Popper, Karl, 14, 27, 114, 119, 121,
 123, 177, 181

R

Ringdal, Nils Johan, 45, 73
 Robbins, Edward, 98
 Rokkan, Stein, 48, 160
 Ryymin, Teemu Sakari, 38, 39

S

Sandblad, Henrik, 80
 Sandmo, Erling, 9, 22, 42, 166, 168,
 178
 Sartre, Jean-Pau, 13, 14
 Sayer, Andrew, 153
 Schaanning, Espen, 94, 95, 172
 Schanz, Hans-Jørgen, 189
 Schwandt, Thomas, 81, 83, 84
 Seip, Jens Arup, 31, 42, 44, 46, 143,
 157, 159, 163, 165
 Sejersted, Francis, 34, 42, 46, 143,
 154, 157, 158, 165
 Selle, Per, 32, 157
 Simensen, Jarle, 91
 Skjervheim, Hans, 60
 Slagstad, Rune, 46, 50
 Snow, C.P., 52
 Stigen, Anfinn, 19
 Stråth, Bo, 30, 33, 38
 Stubhaug, Arild, 48, 129, 160
 Svendsen, Lars Fr.H., 172, 173

T

Thielst, Peter, 122
 Thiersen, Ib, 49
 Thornquist, Eline, 62
 Tønnesson, Kåre, 170
 Tönnies, Ferdinand, 35

W

Wallén, Göran, 75
 Wallerstein, Immanuel, 156
 Wasberg, Gunnar Christie, 45
 Weber, Max, 20, 31, 37, 48, 120
 White, Hayden, 6, 9, 133, 143, 148,
 175
 Wind, H.C., 44, 79, 80, 87
 Winther Jørgensen, 141, 142
 Wormnæs, Odd, 57, 62, 63

Ø

Østerberg, Dag, 94

Østerud, Øyvind, 61, 90

Stikkordregister

A

Anakronisme, 159
Andrehåndskilder, 103
Avsløringsstrategien, 95

D

Determinisme, 120

E

Eklektisk, 36, 37, 156
Empirisme, 8, 31, 70, 88, 127
Epistemologisk, 14, 21, 81, 88, 117
Erkjennelse, 7, 11, 14, 16, 17, 21, 23,
26, 30, 42, 59, 68, 70, 81, 85, 87,
88, 97, 98, 100, 117, 122, 126, 169,
173

F

Falsifisering, 8, 14, 121, 123
Forklaringsprinsipp, 23, 24, 40, 162
Forskningsprosessen, 7, 25, 41, 42,
44, 56, 82, 101, 161
For-utkast, 82
Før-paradigmatisk, 116, 120
Førstehåndskilder, 102, 103

G

Gemeinschaft, 35
Gesellschaft, 35

H

Hermeneutikk, 8, 53, 55, 58, 68, 75–,
81, 83, 84, 87, 88
Historisisme, 8, 125, 126, 129
Historisme, 8, 53, 54, 75, 125, 126,
161, 168

Horisontsammensmeltning, 84, 85

I

Idiografi, 5, 9, 43, 44, 129, 159, 165,
175
Individualisme, 5, 9, 99, 120, 121,
133, 151–155, 165, 167
Inkommensurabilitet, 8, 118
Inkrementell, 128–130
Instrumentell interesse, 15
Intensjonal, 13, 59–61, 66, 82
Interpretivismen, 8, 83, 84
Intersubjektivitet, 17, 18, 164, 180

K

Kausal, 66, 155
Kildegransking, 8, 9, 73, 101, 107,
108, 110, 112, 113, 169, 181
Kildekritikk, 26, 28, 29, 31, 68, 101,
102, 111, 112
Kollektivism, 5, 9, 120, 121, 151–
155, 165, 167
Konfidensialitet, 106, 108, 112
Kontrafinalitet, 62
Kulturhistorie, 36, 38, 39, 54
Kulturrelativism, 8, 54, 86, 174

L

Levning, 29, 105, 111, 112

M

Materialisme, 31
Mentalitetshistorie, 32, 107
Metafysisk, 29, 70, 72, 98, 121
Modernitet, 94

O

Objektivitet, 29, 82, 83, 109, 151, 172
Ontologisk, 14, 21, 117, 155, 174

Opplysningstiden, 12, 76, 86, 92

P

Paradigme, 74, 105, 115–118, 122, 131, 142

Poly-paradigmatisk, 120

Positivism, 30, 34, 68, 70–72, 75, 78, 88, 170

Postmoderne, 8, 9, 34, 93, 96–100, 119, 131, 133, 145, 170, 175

R

Rasjonalitet, 9, 60, 61, 130, 151, 154

S

Situert, 166, 167, 172, 177

Sosialhistorie, 54

Strategi, 59, 60

Synoptisk, 128, 129

T

Teleologisk, 70, 99, 114, 121, 148

Tverrfaglig, 51, 119, 120

V

Verifisering, 8, 14, 121

Ordforklaringer

- absolusjon** – tilgivelse, syndsforlatelse
ahistorisk – ikke bundet av historien
anakronisme – noe som ikke passer inn lenger
analyse – vitenskapelig undersøkelse der en ser på enkeltdelene i noe
anomali – avvik, uregelmessighet
anti (forstavelse) – mot, motsatt
antikken – (700 f.Kr. – 500 e.Kr.) gresk og romersk stilperiode
antropologi – vitenskapen om menneskene
demarkasjon – avgrensing
diakron – historisk-språklig
dialektikk – samtale/metode for å trenge inn i et problem
dikotomi – todeling
dis- (forstavelse) – ikke-/ dårlig
dogmatisk – med tillit til troslære, trangsynt
eklektisk – utvelgende
eklektisme – blanding av teorier fra flere fagfelt
ekspisitt – klar, tydelig
ekspisittere – klargjøre, tydeliggjøre
empiri – erfaring, erfaringslære
empirisme – den oppfatning at kunnskap har sin kilde og grunn i erfaringen
enhetsvitenskap – at all vitenskapelig erkjennelse kan begrunnes ut fra de samme basiserfaringene
epistemologi – erkjennelseslære
epistemologisk – kunnskapsteori, erkjennelsesteori
estetikk – læren om det skjønne
evolusjon – oppr. gradvis endring av den genetiske sammensetningen i populasjoner
explanandum (eks-) et fenomen som skal forklares
explanans (eks-) forklares ved hjelp av
falsifisere – avkrefte
forståelseshorisont – bevisste og ubevisste forhåndsoppfatninger
Frankfurterskolen – et antipositivistisk fagmiljø i Frankfurt, bestående av bl.a. Th. Adorno, Horkheimer og Habermas.
hegemoni – ledende stilling, lederskap
hermeneutikk – fortolkningslære

hierarkisk – etter en rangordning

hjelpesympotese – ikke hovedhypotese, men «støtte» for hovedhypotese

holistisk – at helheten er mer enn delene

horisontsammensmelting – flere forståelseshorisoner, dvs. erfaringer og forhåndsoppfatninger, som møtes og der den enkelte horisont justeres/endres i møte med andre erfaringer

humaniora – fag om menneskelige verdier

hypotese – en gjetning eller antakelse som synes rimelig ut fra foreliggende kunnskap

ibid (fork.) – sammesteds

idealisme – står gjerne i et motsetningsforhold til realisme, der idealismen forutsetter at virkeligheten er grunnleggende mental

idiografi – studie av enkelttilfeller

implisitt – innbefattet, medregnet

in- (forstavelse) – ikke-, u- eks.: inhuman: ikke-human, umenneskelig

individualisere – slutte fra det allmenne til det enkelte tilfelle

individualistisk – selvstendig, uavhengig

induksjon – å trekke slutninger fra enkelttilfeller til det generelle

instrumentell interesse – interesse for kunnskap som er egnet til å løse tekniske problemer

intensjonal – viljebestemt, rettet mot et mål

interpretivisme – fortolkningslære

intersubjektiv – noe felles; som får gyldighet fordi flere forskere kommer fram til det samme

kausaltitet – årsakssammenheng

klassisismen – stilperiode på 1700-tallet som bygger på tradisjoner fra antikken

kognitiv – knyttet til forstand/erkjennelse

kollektivistisk – sosialpolitisk samfunnssyn

kommunikativ – samtalebasert

konfidensiell – fortrolig, hemmelig

konformitet – samsvar, gruppetilpassing

konsistent – uten motsigelser

konstituere – fastsette, innrette, etablere, ansette midlertidig, tre sammen

kontekst – sammenheng

kontradiksjonsprinsippet – retten til å forklare seg for en motpart

kontrafaktisk – hypotetisk; hvis ikke det – hva da?

kontrafinalitet – utilsiktet konsekvens

konvenient – steder/arter med likhetstrekk

korrelasjon – samsvar

kulturetnosentrisme – bruke ens egen kulturelle bakgrunn som verdimesig målestokk for vurdering og verdsetting av andre kulturer

kumulativ – voksende, økende

- kvalitative data** – tekster, verbale data
- kvantitative data** – talldata/mengder
- livsverden** – i motsetning til systemverden; betegner den levde og konkrete verden som hver av oss lever i
- materialisme** – at materielle, økonomiske forhold utgjør målestokk for vurdering av alle aspekter ved menneskers liv
- metodologisk individualisme** – med utgangspunkt i de samfunnsmessige delene forklares helheten i relasjon til delene
- metodologisk kollektivism** – med utgangspunkt i den samfunnsmessige helheten forklares delene i relasjon til helheten
- meta-** (forstavelse) – mellom-, over-
- metafysisk** – om det vi ikke kan sanse
- metafor** – bildespråk, lignelse
- modernismen** – stilart fra slutten av 1800- og inn på 1900-tallet som preget alle kulturuttrykk; Munch, Hamsun
- multi-** (forstavelse) – mange, flere
- mytologi** – gudelære
- naturretten** – betyr at hvert menneske er født med visse grunnleggende rettigheter
- nomotetisk** – som søker allmenne lover
- normal science** – å arbeide på en ukritisk måte innenfor et paradigme, dvs. uten å stille kritiske spørsmål ved paradigmet
- normativt** – knyttet til regler
- objektivism** – det syn at erkjennelsen ligger i objektet, ikke i den som erkjenner, motsatt subjektivism
- objektivitet** – saklighet, upartiskhet
- ontologi** – læren om *det værende*, det som er
- paradigme** – tankemønster i en periode
- positivism** – en vitenskapsteoretisk retning, innført av August Comte, som avviser metafysisk og teologisk spekulasjon. Vitenskap er til den positivt gitte erfaring.
- postmoderne** – en bevegelse som gjorde opprør mot det moderne ved å betone ufullstendighet, usikkerhet, kompleksitet og det paradoksale
- pragmatisk** – praktisk nyttig
- problemstilling** – den spørsmålsstilling en skal finne svar på eller det problem som skal løses i en vitenskapelig sammenheng
- puzzle-solving** – velutprøvde og anerkjente måter å sette sammen «brikker» innenfor et gitt paradigme
- rasjonalitet** – fornuft, hensiktsmessighet
- realisme** – å anerkjenne eksistensen av en ytre verden, uavhengig av at den oppfattes av et kunnskapsobjekt
- reliabilitet** – pålitelighet

sanseerfaring – erfaringer som er tilegnet gjennom sansefølelser

slutning – å avlede en setning (konklusjon) fra en eller flere andre setninger (premisser)

subjektivism – den oppfatning at virkeligheten ikke er objektiv, men slik den framstår for jeget

synkron – samtidig med

syntaks – setningsbygning, språklære

Syntetiske utsagn – utsagn som sier noe «nytt» og dermed kan godtas hvis utsagnet er i overensstemmelse med det vi kan observere

tacit knowledge – taus kunnskap

teleologisk – formålsbestemt

tese – påstand, betingelse, læresetning

tverrfaglig – forskning som er forankret i flere forskningstradisjoner, gjerne fra både humaniora, samfunnsvitenskap og det naturvitenskapelige fagfeltet samlet og i kombinasjon

utvalg – et «knippe» av informanter eller respondenter som er hentet fra en populasjon på grunnlag av en form for systematisk utvelging

variabel – en egenskap ved et utvalg eller en populasjon, for eksempel kjønn eller alder

verifisering – bekrefting

